

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ
ЗБІРНИК СТАТЕЙ**

Засновано в 1995 році

В и п у с к 2 (5)

Київ 2000

УДК 32:159.9 (082)
ББК 88.5 я 43
Н12

Друкується за постановою Вченої ради Інституту соціальної та політичної психології АПН України

Редакційна колегія:

С.Д.Максименко, дійсний член АПН України,
д-р психол. наук (гол. ред.);
М.М.Слюсаревський, член-кореспондент АПН України,
канд. психол. наук (заст. гол. ред.);
Ю.Г.Романюк, канд. істор. наук (відп. секр.);
В.П.Казміренко, *В.К.Калін*, *В.О.Татенко*, *Т.М.Титаренко* — доктори психол. наук; *О.А.Донченко* — д-р соціол. наук;
В.О.Васютинський, *П.Д.Фролов* — кандидати психол. наук

Адреса Інституту: 04070, м. Київ-70, вул. Андріївська, 15

У 1999 р. Інститут соціальної та політичної психології АПН України відзначив 5-ту річницю від часу свого створення. Цій даті присвячено нинішній випуск збірника. Його автори розглядають широке коло актуальних проблем, що розробляються в інституті: від теорії та методології соціально-психологічних і політико-психологічних досліджень, з'ясування природи й сутності психосоціальних явищ до виявлення соціально-психологічних детермінант розвитку особистості, аналізу психологічних механізмів соціалізації підростаючого покоління, формування його політичної культури в контексті реформування освіти.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів і студентів.

ISBN 996-558-028-0

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
АПН України, 1999

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ: П'ЯТЬ РОКІВ ТВОРЧОГО ПОШУКУ І ПОДАЛЬШІ ПЕРСПЕКТИВИ

Минуло п'ять літ відтоді, як 26 січня 1994 р. в системі Академії педагогічних наук було створено Науково-практичний центр політичної психології, на базі якого згодом постав Інститут соціальної та політичної психології. Шлях нашої наукової установи, пройдений за це п'ятиріччя, не був суцільно встелений трояндами — були й високі творчі злети, й періоди невизначеності, й окремі невдачі, але загалом пройшли ми його гідно і в підсумку можемо сказати, що маємо науковий доробок, за який не соромно.

Так, за минулі п'ять літ видруковано близько 400 публікацій, серед яких 30 монографій, підручників і навчальних посібників, збірників наукових праць. Причому двічі, за підсумками 1997 та 1998 рр., видання науковців інституту відзначалися першими преміями АПН України [1; 2]. Систематично організовувалися масові наукові заходи, зокрема, було проведено (в 1995 та 1997 рр.) дві всеукраїнські конференції на тему “Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави”, що мали вирішальне значення для конституювання в Україні політичної психології як наукової дисципліни. А загалом учені інституту за ці роки взяли участь більш ніж у 270 наукових та науково-практичних конференціях, семінарах та круглих столах, де зробили 395 доповідей і повідомлень.

Не намагаючись охарактеризувати наш доробок більш докладно в його, так би мовити, кількісних параметрах, зупинимося на тих досягненнях, якими, з нашого погляду, можна не тільки пишатись, але й відштовхуватись від них, визначаючи подальші перспективи науково-дослідної роботи, а також на проблемах, пов'язаних з реалізацією цих перспектив.

До найістотніших наукових здобутків інституту слід зарахувати насамперед внесок в обґрунтування та реалізацію *суб'єктної парадигми психологічної науки* (В.О.Татенко та його співробітники). У межах цієї парадигми розроблено оригінальну *філософсько-психологічну концепцію відтворення і роз-*

витку суб'єктного потенціалу людини, а також *відповідну наукову модель психологічних стратегій і технологій*, впровадження яких у практику суспільного життя, навчально-виховний процес дає змогу зменшити питому вагу поширених у постсоціалістичному суспільстві таких негативних феноменів, як штучна безпорадність, екстернальність, конформність, безініціативність, надмірна довірливість і схильність до наслідування, соціальна і психологічна інфантильність, зорієнтованість на роль пасивного виконавця тощо.

Істотним досягненням була свого часу розробка творчим колективом лабораторії психології мас та організацій під керівництвом В.О.Васютинського *психосемантичної моделі політичного простору українського суспільства* [3]. Вона дала змогу діагностувати не тільки очевидні (усвідомлювальні), але й латентні утворення у масовій політичній свідомості та прогнозувати динаміку і спрямованість політичної поведінки різних вікових і соціальних груп населення.

Прогностичні можливості цієї моделі підтверджувались неодноразово. Так, за її допомогою вдалося під час парламентських виборів 1994 та 1998 рр. передбачити розстановку основних політичних сил у Верховній Раді, провести серію прикладних досліджень на замовлення Уряду та Ради національної безпеки і оборони України, налагодити відстеження рівня соціальної напруженості в країні загалом та її окремих регіонах. Про можливість згаданої моделі свідчить і той факт, що вона знайшла застосування в дослідженнях інших наукових підрозділів інституту. Приміром, послуговуючись нею, лабораторія психології політичної освіти виявила ряд *наростаючих світоглядних протиріч між старшими та молодшими поколіннями*, внаслідок яких, образно кажучи, економіка стає у нас дедалі “молодшою”, а політика — дедалі “старішою”, втрачається спадкоємність поколінь, нівелюється соціалізуючий вплив старшого покоління [4, с.11—18]. Ці результати досліджень є вельми суттєвими з огляду на вироблення як загальної стратегії, так і конкретних шляхів соціалізації дітей та юнацтва в умовах перехідного суспільства.

Науково значущий результат обіцяють також здійснювані В.О.Васютинським творчі пошуки в напрямку дослідження проблем психології влади, зокрема, спроба типологізації суспільств за критерієм ставлення до неї. Як суттєве доповнення

цих пошуків і навіть певний методичний “прорив” можна охарактеризувати оригінальні розробки представників нашої Волинської філії, що діє на громадських засадах, — М.М.Гнатка та Н.В.Хазратової, які досліджують підсвідомі компоненти ставлення громадян до держави, в тому числі й у надзвичайно важливому кроскультурному (етнопсихологічному) аспекті.

Найістотніші наукові та науково-практичні надбання інституту пов’язані також з вивченням проблематики **кризових життєвих ситуацій**, що постає особливо гостро в контексті глобальної соціально-економічної, політико-ідеологічної та екологічної кризи, яку переживає нині Україна. Науковцями лабораторії соціальної психології особистості під керівництвом Т.М.Титаренко розроблено комплексну типологію кризових ситуацій, у які потрапляє і які долає особистість, діагностично-кваліфікаційну програму аналізу причин кризових ситуацій, комплект психологічних засобів і технік гармонізації особистісного розвитку людини в умовах життєвої кризи [5]. Розпочато вивчення соціально-психологічних детермінант **життєвого вибору**, що його робить людина у складних, проблемних ситуаціях.

Хочеться особливо підкреслити, що в лабораторії соціальної психології особистості **вперше в Україні** цілеспрямовано досліджується психологія ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД, напрацьовується інструментарій превентивної роботи з групами ризику (Б.П.Лазоренко). Новим для вітчизняної психологічної науки є також акцент на вивчення найголовніших криз у житті кожної людини — кризи народження (Н.О.Татенко) і кризи вмирання (С.Я.Карпіловська). Запропоновано авторські технології корекції дисгармонійної рольової взаємодії (П.П.Горностай). Спільними зусиллями працівників лабораторії визначено різноманітні форми індивідуальної і групової психотерапевтичної роботи.

Напрацьовані програми й технології активно впроваджуються в таких складних сферах психологічної практики, як діагностика та корекція сексуальної поведінки молоді, психологічна допомога людині в ситуації суїцидальної спроби, психологічна підтримка онкологічно хворих. У вищих навчальних закладах читаються спецкурси “Життєві кризи особистості”, “Психотерапія криз особистісного зростання” та ряд інших.

Певні здобутки маємо й у вирішенні проблеми **формування політичної культури молоді** (лабораторія психології політичної освіти, завідувачка — І.В.Жадан). Проведено аналіз умов та механізмів формування політичної культури, який дозволив констатувати, що без накопичення суттєвих змін у потребо-мотиваційній сфері громадян, наповнення новим змістом суспільних норм-стандартів та особистісних норм-ідеалів, подолання стереотипу єдиного суспільного інтересу та укорінення стереотипу вартісності індивідуальних інтересів не можна розраховувати на становлення в українському суспільстві політичної культури демократичного типу. Показано, що прискорити цей процес можна за рахунок **гуманізації освіти**, яка забезпечує умови для самоактуалізації та самовизначення особистості, формування громадянина незалежної держави. У якості одного із засобів прискорення цього процесу виділено й експериментально верифіковано діалогічні стратегії досягнення згоди у політичному діалозі (Т.О.Вольфовська).

Налагоджено моніторингові дослідження з питань громадянської та патріотичної позиції учнівської і студентської молоді, дані яких лягли в основу численних аналітичних записок, поданих до Міністерства освіти України, відповідних рекомендацій і пропозицій. Як результат роботи лабораторії психології політичної освіти, що має самостійне наукове та практичне значення, слід відзначити й виконання нею замовленої Міністерством освіти (у межах програми “Вчитель”) проблемної теми, яка була пов’язана з розробкою науково-методичних основ та здійсненням **моніторингу життєвих планів і професійних інтересів студентів педагогічних закладів освіти та молодих учителів** [6]. Особливої значущості цьому дослідженню надає та обставина, що воно проводилося в контексті постановки та розв’язання актуальних завдань громадянського становлення вчительства — основи його професійного самовизначення і, в кінцевому підсумку, авторитету в суспільстві.

Помітне місце в науковому доробку Інституту соціальної та політичної психології посідають напрацювання П.І.Гнатенка — з питань національного характеру, національної свідомості, їх зв’язку з рівнями суспільної свідомості; Н.Ф.Каліної та її колег із Сімферопольської філії інституту — з питань психології ментальності, зокрема ментальності так званих субкультур невдоволення; Б.С.Мар’єнка та його співробіт-

ників — з питань психології політичної активності та радикалізму. В останньому випадку мається на увазі, зокрема, евристичне значення *континуального розуміння проявів політичної активності*.

На серйозний не лише прикладний, а й теоретичний рівень поступово виходять дослідження з проблем соціальної напруженості, протестних настроїв у суспільстві, прогнозування електоральної поведінки населення, що впродовж останніх трьох років виконуються на замовлення органів державної влади. Цікавих результатів можна очікувати й по завершенні нещодавно розпочатого під керівництвом В.К.Каліна дослідження психологічної структури самодетермінації активності особистості.

У науково-практичному сенсі на окрему вагу заслуговують *методичні засоби дослідження іміджу політиків*, які напрацьовано в лабораторії психології політичного іміджмейкінгу, пропаганди та реклами (завідувач — П.Д.Фролов).

До найбільш завершених і неординарних із цієї серії методик слід віднести насамперед створену для визначення ефективності іміджу певного типу ще на етапі його проектування. Методика ґрунтується на відтворенні тих імпліцитних типологій політиків, що існують у свідомості електорату, та виявленні потенційних прихильників іміджів того чи того типу. Її використання під час виборів та довиборів до Верховної Ради давало змогу ще задовго до дня голосування досить точно оцінити шанси потенційних кандидатів-мажоритарників, які мали намір балотуватися в певних округах, причому оцінити, не розголошуючи їхніх прізвищ. Результати досліджень, проведених за цією методикою, допомогли замовникам скласти уявлення про оптимальні стратегії формування власних іміджів у процесі рекламних кампаній, що й забезпечило їм перемогу.

Не менш ефектно виглядає комп'ютерна методика фоносемантичного аналізу, послуговуючись якою, можна оцінювати якість інформації, котра впливає на підсвідомість людини через звукові образи слів, висловлювань, текстів. Основна сфера її застосування — експрес-тестування зразків вербальної рекламної агітаційної продукції. Запропоновано також ряд інших оригінальних методик, які дають змогу відстежувати процес творення іміджу політика засобами масової інформації. При цьому користувач дістає можливість здійснювати цілий комплекс операцій:

від вимірювання інформаційного рейтингу політика чи політичної партії (приміром, за кількістю наданого ефірного часу, частотою згадування прізвища, кількістю та обсягом статей) до якісного аналізу того образу, що витворюється на телеекрані або газетній шпальті.

Приємно відзначити й певні теоретичні зрушення, які в останні роки мають місце у діяльності лабораторії психології політичного іміджмейкінгу, пропаганди та реклами. Досить переконливо вони простежуються, наприклад, у з'ясуванні природи *медіасприймання*, його особливостей [7, с.199—200].

Підбиваючи загальні підсумки науково-дослідних робіт інституту, зауважимо, що за минуле п'ятиріччя не лише було отримано більш або менш цінні результати, які мають локальне наукове та практичне значення, але й вималювалася низка *поняттєвих конфігурацій*, довкола котрих зав'язуються, якщо правомірно так висловитись, основні теоретико-методологічні вузли спільного творчого пошуку наукових колективів. До таких конфігурацій належать, передовсім, “*суб'єктний потенціал*”, “*детермінація (самодетермінація) активності*”, “*ідентичність* (національна, політична, громадянська, особистісна)”, “*життєва криза*”, “*особистісний вибір*”, “*критична ситуація*” тощо. При цьому цікаво, що такі поняття дедалі частіше з'являються в дослідженнях, здавалось би, зовсім різних. Так, особистісна ідентичність досліджується в лабораторії соціальної психології особистості, громадянська — в лабораторії психології політичної освіти, національну ідентичність вивчає П.І.Гнатенко, політичну — Б.С.Мар'єнко. На нашу думку, подібні приклади свідчать, з одного боку, про те, що в інституті на зріла потреба ширших теоретичних узагальнень, а з другого — що колектив інституту вже рухається в напрямку таких узагальнень.

Цей рух уявляється надзвичайно важливим і своєчасним. Адже ідея створення нашої наукової установи спочатку визріла більше із загального розуміння необхідності розвитку в Україні соціальної та політичної психології, ніж з конкретних теоретико-методологічних напрацювань. Ми попервах відповідали на суто практичні запитання: “Що діється з нашим суспільством?”, “Як допомогти процесам державотворення?”, “Як бути з формуванням політичної та громадянської свідомості юнацтва в умовах деполітизації освіти?” і т.ін. Тому мав пройти певний час,

доки сформувалося більш-менш чітке бачення головного напрямку науково-дослідних робіт інституту.

На сьогодні таке бачення загалом уже є. Головний напрям нашої наукової діяльності можна звести до трисидного завдання:

- вивчення соціальної ситуації особистісного (психічного, духовного) та громадянського розвитку дітей і молоді;
- дослідження закономірностей активності та розвитку особистості, зумовлених певною соціальною ситуацією;
- вивчення психології соціуму, який (разом з індивідуальними чинниками) породжує цю ситуацію, а відтак і соціально-психологічні проблеми освіти та виховання.

З нашого погляду, таке розуміння головних завдань інституту видається оптимальним, оскільки, по-перше, відповідає структурі соціально-психологічного знання, а по-друге, чітко конститує інститут як підрозділ АПН України, її необхідну складову частину. (Принагідно зазначимо, що таких завдань не розв'язує жодна інша установа Академії педагогічних наук).

Доволі перспективним уявляється розгортання соціально-психологічних досліджень на основі згаданої вище суб'єктної парадигми. На нашу думку, вона може стати також основою структурування політико-психологічних знань. Але це, своєю чергою, вимагає, так би мовити, *універсалізації суб'єктної парадигми* — в плані поширення принципу суб'єкта також на соціальні спільноти. Через те істотне значення має крок у цьому напрямку, зроблений останнім часом В.О.Татенком. Правда, як впливає з його статті, вміщеної у цьому збірнику, такий крок поки що є принципово дискусійним, однак, можливо, саме це й наповнює його евристичним потенціалом.

Так само універсальне значення можуть мати, гадаємо, й поняття життєвої кризи, кризової ситуації, більше того, принципу кризи взагалі — як моменту розвитку.

Під кутом зору перспектив подальших досліджень інституту спробуємо також виокремити деякі найбільш значущі проблеми, пов'язані з їх реалізацією.

1. Проблема природи і сутності соціально-психологічних, а точніше, психосоціальних явищ.

Ми поки що не можемо дати впевненої відповіді на запитання про те, якою є природа цих явищ — статистичною (як типових проявів індивідуального) чи власне психологічною (як

проявів позаіндивідуального, надособистісного буття відносно сталих людських спільнот і короткотермінових утворень). Перше тлумачення, зрозуміло, простіше, і саме воно тривалий час було в нашому інституті іпліцитною домінантою досліджень з питань психології мас. Про здобутки таких досліджень йшлося на початку статті, але згадані здобутки зовсім не означають, що при цьому не було й втрат. Ми по суті випустили з поля зору цілий ряд масовидних феноменів, втративши їх як предмет дослідження. Тому слід усіляко вітати той перехід до вивчення надіндивідуальних психічних явищ, макропсихології, соціальної психіки, який намітився в лабораторії психології мас та організацій відтоді, як її очолила О.А.Донченко — відомий фахівець у цій галузі [8].

Зрозуміло, на цьому шляху багато труднощів — і методичного, і теоретичного, і світоглядного плану. Гуманістична теза про гармонізацію відносин людини і спільноти (суспільства) поки що не знаходить послідовного втілення. На практиці модель людини як недосконалої копії суспільства просто замінюється моделлю суспільства як недосконалої копії особистості. В результаті заперечується сам онтологічний статус макропсихологічного, надіндивідуального. І це має свої глибоко вкорінені причини. Коли дослідник розглядає дихотомію “людина — суспільство”, на нього тиснуть, по-перше, цілком певні аксіологічні настанови (вони зумовлені як могутнім впливом західної, індивідуалістично зорієнтованої системи цінностей, в тому числі наукових, так і зрозумілими почуттями протесту проти приниження особистості в тоталітарному суспільстві, з якого ми вийшли), а по-друге — тиснуть існуючі уявлення про матеріальний субстрат психічного, який, згідно з позитивістською парадигмою, можна звести до біохімічних явищ.

Такі “сили тиску”, безперечно, є дуже потужними. Але є також аргументи, що змушують сумніватися в абсолютній істинності постулатів, які зумовлюють цей тиск. Так, не можна виключити, що в недалекому майбутньому, діставшись нарешті до глибинних шарів єства особистості, психологи виявлять там не що інше, як ті ж архетипи колективного несвідомого. А субстратом психічного цілком можуть виявитись не біохімічні явища, а, наприклад, поле. І тоді вже відсутність у соціальної групи та суспільства колективного тілесного мозку навряд чи

можна буде вважати підставою для заперечення позаіндивідуальних форм психіки.

У плані гіпотези для обговорення можна припустити також, що людина існує, з одного боку, як особистість, а з другого — як фрагмент соціального цілого, у різних просторово-часових (історичних і психологічних) вимірах і що в одному з цих вимірів саме й виникає надіндивідуальний суб'єктний центр — малозрозумілий, погано усвідомлюваний, ба навіть чужий автономній особистості як суб'єкту самотворення. Звісно, це поглиблює драматизм людського існування. Але ж і соціальному цілому (якщо воно існує не як механічний агрегат індивідів) теж не відмовиш у праві на самотворення та самореалізацію. І де тут гуманізм чи антигуманізм? Адже у кожному випадку йдеться про іпостасі не якоїсь іншої істоти, а тієї ж самої Людини, яка часто-густо не сприймається суцими разом з нею на планеті людьми, більше того, заважає їм не з індивідуально-особистісних причин, а лише внаслідок несинхронності розвитку різних етнічних систем та цивілізацій.

Подібні питання мають принципове значення не тільки з погляду “чистої науки”. По суті, вони є викликом сучасності, оскільки людство вступає (після війни в Югославії це вже очевидно) в епоху найгостріших протиріч між принципами прав людини і суверенітету народів. Тож хочеться сподіватися, що з'ясуванню цих протиріч сприятиме, зокрема, розкриття природи психосоціальних явищ.

При цьому вбачаємо за потрібне застерегти від надто спрощених рішень у пізнанні таких явищ. Приміром, серйозні сумніви викликає в даному разі правомірність використання методології, так би мовити, *загальнопсихологічного чи, точніше, індивідуально-психологічного паралелізму* — на кшталт бехтеревської колективної рефлексології. Не виключено, що саме спроби безпосереднього накладання індивідуально-психологічної поняттєвої сітки на соціальне якраз і заступають його психологічну специфіку.

2. Проблема співвідношення соціальної і політичної психології.

Тут побутують дві основні точки зору. Згідно з першою політична психологія розглядається як розділ соціальної, згідно з другою — як окрема психологічна дисципліна, що тісно взаємодіє із соціальною психологією.

Панівною на сьогодні є перша точка зору. Однак це зумовлено не стільки логічними підставами, скільки особливостями становлення та розвитку соціальної психології, передовсім, тими труднощами, з якими вона зіткнулась у середині ХХ ст. на етапі визначення методологічних засад емпіричних досліджень та розробки їх інструментарію. Як відомо, на рубежі ХІХ — ХХ ст. виокремлення соціальної психології було пов'язане з аналізом саме масовидних, надіндивідуальних психічних явищ (Г.Тард, Г.Лебон, Е.Дюркгейм та ін.), проте в подальшому, не знайшовши адекватних засобів їх емпіричного дослідження, вона все більше зміщувала свої інтереси в бік занадто елементарних, а іноді й штучних у своїй експериментальній ізольованості моделей соціального. Упродовж багатьох десятиліть соціальна психологія зосереджувалась переважно на вивченні діад, триад, малих груп, тобто тих утворень, де ефекти соцієтальності, надіндивідуальності виявляються в найменш очевидному, зредукованому вигляді. Відтак соціальна психологія неминуче втрачала свій специфічний предмет і задля “самозбереження” та підвищення свого суспільного статусу змушена була розвиватися переважно *вшир*, підминаючи під себе всі суміжні психологічні дисципліни, що перебували ще тільки на стадії становлення, зокрема й політичну психологію.

Через те більш виправданою й конструктивною нам видається друга точка зору на співвідношення соціальної психології з такими дисциплінами. Найбільш чітко її сформулював, напевне, Б.Ф.Ломов, який писав: “Логіка розвитку суспільних наук веде до того, що на їхніх кордонах з психологічними науками формується цілий “кущ” спеціальних наукових дисциплін і напрямів. Передовсім це — *соціальна психологія*, а також щільно пов'язані з нею *історична, економічна, етнічна, юридична, політична психологія, психолінгвістика та психологія мистецтва*” [9, с.13]. Спираючись на цю тезу, *політичну психологію слід розглядати як таку, що виникла на стику політології і психологічних наук.*

Необхідно враховувати, що споруда політико-психологічних знань вибудовується відповідно до логіки політології, а не тільки психології, бодай і соціальної. Тому політичній психології затісно в рамках соціальної, а останній, своєю чергою, не під силу “перетравити” того безміру вузько спеціальних, часом лише дотичних до її предмета проблем і фактів, що

їх з надлишком постачають імплантовані в неї дисципліно-розділи, створюючи видимість її бурхливого розвитку.

На нашу думку, подальший розвиток соціальної психології має відбуватися скоріше не вшир, а вглиб. Вважаємо за можливе висунути **концепцію соціальної психології як базової, фундаментальної психологічної дисципліни** — такого ж рівня “академізму”, як загальна психологія чи психофізіологія. По відношенню до політичної психології (як і до етнічної, юридичної, психології управління тощо) соціальна психологія повинна виконувати методологічну функцію — подібно до того, як це робить загальна психологія по відношенню до педагогічної, вікової, порівняльної і т. ін. Але для цього вона (соціальна психологія) має повернутися до своїх витоків, до свого основного предмета — макропсихічних явищ та їх взаємодії з явищами індивідуально-психологічного, особистісного плану.

3. Проблема концептуалізації досліджень і подолання периферійності української психологічної науки.

Одержані наукові результати ми відтворюємо переважно за допомогою вербальних конструкцій типу: “досліджено...”, “вивчено...”, “проаналізовано...”, “показано, що...”, в кращому разі — “встановлено умови...”, “виявлено закономірності...”, “розкрито механізми...”. Нічого не маючи проти подібних описових конструкцій, цілком доречних, скажімо, в кандидатських дисертаціях чи проміжних наукових звітах, слід зазначити, однак, що вони виглядають не надто вагомо в якості кінцевого продукту фундаментального дослідження, а подекуди й ставлять під сумнів саму його фундаментальність. Нерідко ці конструкції відображають заздалегідь занижений рівень домагань дослідника, який від самого початку, ще на етапі проектування розробки, не був зорієнтований на досягнення принципово нового наукового здобутку, йшов шляхом, уторованим кимось із “світил” психологічної науки, як правило, зарубіжної, і, отже, в кінцевому підсумку міг виявити лише деякі подробиці (нехай і закономірні) процесів та явищ, відкритих чи проінтерпретованих цим “світилом”. Проте навіть і тоді, коли одержані результати об’єктивно виходять за межі окремих закономірностей, ми здебільшого все одно не зважуємося піднятися у своїх інтерпретаціях до справді масштабних узагальнень, висунення нових наукових ідей, введення нових понять і категорій. *У нас дуже мало*

власних концепцій досліджуваних явищ, їх моделей, не кажучи вже про наукові теорії.

Такий стан речей властивий, на жаль, не тільки нашому інституту і не тільки вітчизняним галузям соціальної та політичної психології. Скоріше за все він є проявом родової вади української психологічної науки в цілому, яка за радянських часів навіть в особі своїх найвидатніших представників завжди щось уточнювала, доповнювала, поглиблювала, розставляла акценти — іноді значно винахідливіше, коректніше і виваженіше від самих авторів тих ідей, у фарватері яких рухалася, але майже ніколи не замахувалася на створення докорінно відмінних від цих ідей теоретико-методологічних побудов, бодай і кон'юнктурного штибу. Можна скільки завгодно критикувати сьгодні за надмірні претензії на всезагальність або за ту ж кон'юнктурність психологічну теорію діяльності чи, приміром, теорію установки, але фактом залишається те, що ці теорії впродовж десятиліть були і значною мірою досі є візитними картками, відповідно, московської та грузинської психологічних шкіл. В Україні такої візитної картки поки що немає. Не змогла українська психологія запропонувати й широко відомих спеціальних теорій, подібних, наприклад, до гальперінської теорії поетапного формування розумових дій. Тим самим українські психологи, як це не прикро визнавати, опинились на периферії радянського, а тепер пострадянського наукового простору, і та обставина, що дехто продовжує говорити нам за це ритуальні компліменти, не повинна вводити, та й не вводить нікого в оману. Такими ж сумнівними були б і компліменти за перебування в охвісті американської чи західноєвропейської психологічних традицій.

Отже, на часі подолання комплексу периферійності, що вимагає передовсім *концептуалізації досліджень, постійної теоретико-методологічної рефлексії*. Ми маємо потенціал для досягнення світового рівня соціально-психологічних і політико-психологічних досліджень, який, відверто кажучи, нині й не є таким уже високим. Але необхідно усвідомлювати, що в науці нікого не можна наздогнати, тим паче випередити, йдучи слідом: досягнення світового рівня наукових розробок і їх вторинність — речі несумісні. А ще треба пам'ятати, що наукове визнання зазвичай дістає лише той результат — емпіричний і тим більше теоретичний, для якого автор знайшов адекватне й оригінальне найменування, втілив його у відповідному концепті.

Інакше здобутий результат залишиться простою констатацією факту, більш або менш вірогідним твердженням.

4. Проблема теорії і методу.

Не секрет, що соціальні та політичні психологи за браком специфічного для цих дисциплін методичного інструментарію широко послуговуються методами емпіричної соціології. Не є винятком у цьому розумінні й наш інститут. Більше того, щодо рівня оволодіння методами конкретних соціологічних досліджень, насамперед масових опитувань населення, науковці інституту цілком можуть суперничати з провідними соціологічними центрами України і сусідніх держав. Наприклад, під час парламентських виборів 1998 р. саме Інститут соціальної та політичної психології першим зафіксував стрімке підвищення рейтингу скандально відомої ПСПУ і передбачив подолання нею 4-відсоткового бар'єра, був єдиним закладом, який правильно спрогнозував кількість голосів, одержаних передвиборним блоком соціалістів і селян (всі інші дослідники цю кількість значно занижували), також першим — ще майже за рік до президентських виборів 1999р. — інститут виявив тепер загальновідомий і шокуючий факт тривалого лідерства в передвиборних перегонах Н.Вітренко. І подібних прикладів можна навести чимало.

Природно, досконале володіння соціологічними методами суттєво допомагає нам у відстеженні процесів, що відбуваються в суспільстві. І все ж дані конкретних соціологічних досліджень далеко не завжди безпосередньо відображають власне соціально-психологічний зріз реальності. Часто-густо вони залишають надто великий простір для довільних психосоціальних інтерпретацій — майже такий самий, як і звичайне (житейське) спостереження. Тому абсолютизувати можливості соціологічних методів як способів одержання соціально-психологічних фактів було б ризикованим.

Певний вихід із становища бачиться в доповненні соціологічних методів психологічними, “вмонтовуванні” останніх у відповідним чином організоване комплексне дослідження. У зв'язку з цим варто згадати ще раз нашу Волинську філію, яка демонструє доволі вдалі приклади такого “вмонтовування”, зокрема, сміливо використовуючи модернізовані варіанти класичних — вербальних і невербальних — психологічних тестів. Непогані результати іноді дають також спроби адаптування дослідницьких технік, здавалось би, суто “камерного жанру”, яки-

ми користуються зазвичай “чисті” психологи, до умов широко-масштабних масових опитувань. Найбільш успішна з таких спроб пов’язана, безперечно, з адаптуванням психосемантичних технік, як це зробив відомий московський психолог В.Ф.Петренко [10], а слідом за ним і колектив нашої лабораторії психології мас та організацій [3].

Однак подібні поодинокі знахідки, якими б доречними чи дотепними вони не були, все ж не можуть вирішити проблеми напрацювання методів, специфічних для соціальної і політичної психології. Шлях до вирішення цієї проблеми пролягає через розвиток *відповідно зорієнтованих соціально- та політико-психологічних теорій*. Причому йдеться не про всезагальні теорії, час для яких у психології, як і в багатьох інших галузях соціальних та гуманітарних знань, мабуть, ще не настав, і тому вони являють собою здебільшого набори своєрідних ідеологем від науки, що здатні виконувати відносно емпіричного дослідження в кращому разі світоглядну, а не власне методологічну функцію. Мова йде про теорії нижчого рівня абстракції — на кшталт тих, що в соціології (у структурному функціоналізмі Р.Мертон) дістали назву *теорій середнього рангу* [11]. На нашу думку, курс на побудову спеціальних теорій середнього рангу мають взяти й соціальні та політичні психологи.

Проти таких теорій висловлювалось немало заперечень, але ще більше — аргументів на їхню користь. Головна їх перевага, порівняно з усезагальними теоріями, полягає в тісному зв’язку з емпіричним світом. І саме тому таке теоретизування, що, згідно з Р.Мертонем, має набувати форми *парадигми емпіричних досліджень*, спроможне стимулювати напрацювання конкретних дослідницьких підходів, методів і технологій. Разом з тим, теорії середнього рангу, завдяки систематичній перевірці та переформулюванню відповідно до одержуваних емпіричних даних, сприятимуть також виробленню понять і категорій, необхідних для побудови більш абстрактних теоретичних схем. Іншими словами, розвиток спеціальних теорій можна розглядати і як передумову сходження до всезагальної теорії чи принаймні її постійного оновлення та уточнення, як засіб протидії її “закостенінню”, догматизації.

Ось, власне, і все, що хотілось би сказати з приводу проблем, які постають перед нашим науковим колективом у зв’язку з необхідністю осмислення пройденого шляху і визначення пер-

спектив на майбутнє. Ми торкнулися лише деяких із них, зрозуміло, є й інші. Але саме порушені проблеми на сьогоднішній день видаються ключовими як з огляду на потребу підвищення ефективності науково-дослідної роботи інституту, так і в плані поступу соціальної та політичної психології загалом і, зокрема, в Україні. Тому сподіваємося, що їх обговорення дасть поштовх цьому поступові і що своє наступне п'ятиріччя колектив інституту зустрине вже на новому рубежі — не тільки в хронологічному, але й у дискурсійному сенсі.

РЕЗЮМЕ

Проанализированы наиболее существенные достижения ученых Института социальной и политической психологии АПН Украины, отметившего в 1999 г. свое пятилетие (вклад в разработку субъектной парадигмы психологической науки, моделирование политического пространства украинского общества, прогнозирование электорального поведения масс, создание оригинальной психологической концепции жизненных кризисов личности, соответствующих диагностических и коррекционных процедур и пр.). Рассмотрены перспективы дальнейших исследований и возникающие в связи с их реализацией проблемы, а именно проблемы природы и сущности психосоциальных явлений, соотношения социальной и политической психологии как научных дисциплин, концептуализации социально- и политико-психологических исследований, их теории и методов. Поставлен ряд дискуссионных вопросов.

SUMMARY

The article contains analysis of the most significant achievements of scientists from the Institute of Social and Political Psychology of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, celebrating its 5th anniversary in 1999. Among those achievements are: input into developing a subjective paradigm of psychological science, modeling the political continuum of ukrainian society, forecasting the electoral behavior of population, creating an original psychological conception of personality life crisis, appropriate diagnostic and corrective procedures, etc. The perspectives of further researches were viewed together with appearing problems, specifically the problem of nature and essence of psychological events, relation

between social and political psychology as scientific disciplines, comparing social — and political — psychological researches, their theories and methods. A number of discussional issues were raised.

Література

1. *Татенко В.А.* Психология в субъектном измерении. — К.: Видавничий центр “Просвіта”, 1996.
2. *Роменець В.А., Маноха І.П.* Історія психології ХХ століття. — К.: Либідь, 1998.
3. Психологія масової політичної свідомості та поведінки / Відп. ред. В.О.Васютинський. — К.: ДОК-К, 1997.
4. *Слюсаревський М.М.* Стан масової свідомості в Україні і проблема політичного виховання підростаючих поколінь // Політико-психологічні та соціально-педагогічні проблеми освіти і виховання. — К.: ДОК-К, 1997.
5. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т.М.Титаренко. — К.: Агропромвидав України, 1998.
6. Моніторинг “Молодий учитель у сучасному суспільстві”: Інформ. бюл. / І.В.Жадан та ін. — 1998. — Жовтень.
7. *Фролов П.Д.* Теоретико-методологічні аспекти проблеми сприймання особистості політичного лідера // Наукові студії із соціальної та політичної психології. — К.: Агропромвидав України, 1999. — Вип. 1 (4).
8. *Донченко Е.А.* Социетальная психика. — К.: Наук. думка, 1994.
9. *Ломов Б.Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии. — Москва: Наука, 1984.
10. *Петренко В.Ф., Митина О.В.* Психосемантический анализ динамики общественного сознания: На материале полит. менталитета. — 2-е изд. — Москва: Изд-во МГУ, 1997.
11. *Костицька В., Кучеренко О.* Роберт Мертон та його модель структурного функціоналізму // Філософ. і соціол. думка. — 1996. — №7—8.

© Слюсаревський М.М.

ПСИХОЛОГІЧНА НАУКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІЗНАННЯ СУСПІЛЬНИХ ЯВИЩ: ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ

В.О.Татенко

ПРО ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ЯВИЩ

Коло наук, предмет дослідження яких складають явища суспільного життя, досить широке. Це — соціальна філософія, історія, соціологія, культурологія, правознавство, політологія, соціальна психологія, політична психологія та ін. Зрозуміло, що психологію в широкому розумінні її предмета цікавлять власне психічні феномени, які можна спостерігати в суспільному житті: колективні переживання, прояви суспільної свідомості, суспільні інтереси, думки, настрої, настанови, рухи, масоподібні явища психіки (натовп, паніка мода), соціально-психологічні механізми взаємодії (навіювання, зараження, наслідування, санкціонування, переконування), а також різного роду психологічні ефекти, котрі є наслідком взаємодії індивіда і групи, різних груп між собою. Предмет психології включає також вивчення специфічних відмінностей, яких індивідуальна психіка набуває в процесі соціалізації і виявляє їх у взаємодії з різними соціальними утвореннями. Так, ми говоримо про специфічні особливості соціальної перцепції, соціального мислення, соціальних почуттів окремого індивіда. Певну наукову зацікавленість викликають “групи інтересів”, які нині є найбільш активними, а нерідко і найбільш впливовими суб’єктами громадського життя в Україні.

Але ж ці психічні феномени і специфічні особливості можна буде визнати науковими фактами лише за умови, що самі суспільні процеси, в яких ці феномени отримують своє існування, тлумачаться в межах якоїсь однієї загальноновизнаної теоре-

тико-методологічної парадигми або сукупності парадигм, що не заперечують одна одну.

Певною мірою допомогти зорієнтуватися в питаннях теорії та методології психологічних досліджень суспільних явищ може, на наш погляд, аналіз напрацьованого в інших науках, які вивчають суспільне життя. Наприклад, сьогодні серед істориків є чимало таких, які продовжують стояти на принципах, закладених марксизмом, і погоджуються лише перейти від марксової ідеї зміни суспільних формацій до ідеї зміни цивілізацій. Проте водночас набуває виразності методологічна орієнтація на багатофакторний метод вивчення суспільних явищ. На думку О.О.Чубар'яна, у своїй сукупності історична наука стає плюралістичною, такою, що поєднує різноманітні теорії та методики [1, с. 12].

Міркуючи за аналогією, можна припустити, що й українська психологія, яка вивчає суспільне життя, повинна ставати “плюралістичнішою”, оволодівати технологіями “глибинного” аналізу і “вершинного” синтезу, методами мікро- і макропсихологічних досліджень, добре орієнтуватися в різних підходах, які пропонують різні науки. При цьому, напевно, виникатимуть питання щодо принципів і способів поєднання і використання цих різнорідних знань у психологічному дослідженні суспільних феноменів.

Різні думки існують серед фахівців з приводу того, яку мету повинні ставити перед собою науки про феномени суспільного життя. Так, одні наполягають, як і раніше, на відшукуванні закономірностей суспільного розвитку, а інші тяжіють до “подієвої історії”. Останні не виключають необхідності синтезувати події і факти, але, подібно, наприклад, до К.Поппера, виступають проти розуміння соціальних процесів як підпорядкованих загальним законом, наперед визначеним у логіці свого протікання, а отже, прогнозованих і передбачуваних [2]. Але ж, напевно, мова повинна йти не про те, щоб одну з означених парадигм прийняти, а іншу відкинути, і не про те, щоб їх штучно поєднати. Можливо, треба шукати третій шлях, який би зняв конфліктність у стосунках між “есенціалістами” й “номіналістами”, “законниками” та “подійниками” в науках про суспільне життя.

Традиційною для радянської науки була позиція, згідно з якою тільки марксистська теорія здатна виконати таку місію. Сьогодні коло прихильників цієї позиції чимдалі зменшується, а порожнеча швидко починає заповнюватися різними теоретико-методологічними підходами до вивчення соціальної реальності. Так, на думку Ю.М.Резніка, оскільки соціальна реальність єдина і цілісна, то й наука про неї має бути єдиною. Усі спроби “розтягти” науку про суспільство по окремих “вузьковідомчих квартирах”, характерні для нещодавнього минулого, не принесли, на його думку, очікуваної користі. Автор пропонує перейти від предметної орієнтації (а отже, від галузевої науки) до побудови “проблемно орієнтованої теорії”, предметом дослідження якої виступають не закономірності тих чи інших сфер життя соціуму, а комплекси проблем, або “проблемні вузли”, а також, способи їх розв’язання [3, с. 18-29].

Оцінюючи розглянуту позицію, можна зауважити, що її автор, схоже, не вважає за потрібне розрізняти рівні наукового пізнання і, відповідно, різні функції науки. Адже існує відомий поділ на науку фундаментальну і науку прикладну, яка саме і повинна допомагати суспільній практиці розв’язувати проблеми, не претендуючи на розкриття законів.

Не менш проблемним виглядає поділ Ю.М.Резніком соціального світу за критеріями “системності” й “життєвості”. Ці побудови потрібні автору, як виявляється, для того, щоб конституювати ідею “громадянського суспільства”, котре начебто здатне врівноважити (“збалансувати”) “системний” і “життєвий” світи [3]. Але ж природа не терпить рівноваги. І, напевно, “громадянське суспільство”, якщо воно буде, з часом неминуче дезінтегрується і розрівноважиться, відшукуючи в собі джерела та рушійні сили для нових змін і подальшого розвитку. Щоправда, має право на існування й протилежна позиція, згідно з якою соціальна реальність рівною мірою повинна описуватися і в “проблемній”, і в “онтологічно-предметній” парадигмах (В.В.Щербина).

Отже, аналіз того, як суспільствознавці розуміють і тлумачать теоретико-методологічні проблеми наукового дослідження явищ суспільного життя, свідчить про досить суперечливу, а можливо, й критичну ситуацію в науках про суспільне життя.

Сучасна українська психологія, отримавши останнім часом певну самостійність, при вивченні суспільних явищ теж повинна, напевно, визначитися стосовно свого як “марксистського минулого”, так і теоретико-методологічного майбутнього. Сутність проблеми полягає в тому, що *для психологічного пояснення суспільних явищ, які мають принципово нову природу (розгортаються не за “радянським” ідейно-політичним сценарієм), вітчизняна наука повинна розробляти і застосовувати відповідні нові теоретико-методологічні підходи.* Що мається на увазі?

Нині наше суспільство, як свідчить аналіз соціологічних, політологічних і власне психологічних джерел, поступово еволюціонує від моделі соціетально зорієнтованої психіки до моделі психічного життя, зорієнтованого на цінності індивідуалізованого, автономного, відокремленого і навіть відособленого існування, яке потребує насамперед *розвинених суб’єктних механізмів життєвої активності у кожній окремій людині, а також виразних суб’єктоподібних ознак у спільнот, що вирізняють себе із суспільного загалу.* Якщо зовсім недавно (в радянській дійсності) домінуючим визначенням смислу людського життя було “служіння ідеалам людства”, які пов’язувалися виключно з комуністичним майбуттям, а також з готовністю до самопожертви заради щастя прийдешніх поколінь, то сьогодні суспільний устрій, держава починають мислитися не як метамрія, але як гаранті індивідуальної свободи і безпеки, як умова і засіб індивідуального успіху і благополучного (а не жертвовного) життя та особистісного розвитку. Якщо кожного радянського громадянина наука повинна була озброїти єдиною ідейно-психологічною формулою життя, то *сьогодні від психології очікують відповіді на індивідуальний запит кожної конкретної людини щодо екзистенціальних цінностей, сенсу і способу її одиничного, неповторного, хоч у чомусь і самотнього існування в світі, у який її “закинуто” поза її волею.* Сьогодні українська психологічна наука повинна бути готовою дати відповідь на питання про *соціальні умови, необхідні й достатні для того, щоб кожна конкретна, емпірична людина, а не “людина взагалі” (клас, нація, народ чи суспільство) змогла здійснити сходження від загальнотипового до індивідуально-*

неповторного, від самотності до самоті, тобто досягти рівня автентичного буття.

У “посттоталітарному” суспільстві, до якого, слід сподіватися, дедалі більше наближається Україна, актуалізується якісно нова психологічна проблематика, а саме — *проблематика індивідуально зорієнтованих соціально-психологічних і політико-психологічних досліджень*. Достатньо сказати про нові для нашого суспільства феномени президентської влади, багатопартійності, місцевого самоврядування, виборчих кампаній, а також про нові технології впливу на масову свідомість через ЗМІ, економічні важелі тощо, що вимагають психологічного вивчення і забезпечення. Якщо поняття “партія” в радянській ментальності асоціювалося виключно з поняттям “народ”, то сьогодні чимало “партій” є виразниками інтересів однієї і тієї самої особи, яка її створила “під себе”, сама її утримує і використовує виключно для своїх власних політико-економічних потреб.

Проте чи готова українська психологія до вивчення цієї нової для неї соціальної реальності і чи готова вона ефективно сприяти практиці конструктивних перетворень? Відповідаючи на це запитання, необхідно визнати, що сучасні методи соціально-психологічного й політико-психологічного дослідження дають змогу отримати велику кількість емпіричного матеріалу, який певною мірою може задовольняти запити суспільної практики. Однак рівень його наукового осмислення та інтерпретації навряд чи можна вважати задовільним, якщо, звичайно, не обмежуватися лише практично-прагматичною орієнтацією. Не вбудовується ще необхідний зворотний зв'язок між психологічними методиками вивчення суспільних явищ, з одного боку, і теорією та методологією психологічних досліджень — з другого. Все це сповільнює розвиток психології і як науки, і як того соціального інституту, з яким суспільство пов'язує свої надії на розвиток. Соціальна психологія, політична психологія у прикладних своїх розробках часто-густо суттєво не відрізняються від прикладної соціології. Наслідком цього є кардинальне зміщення акцентів у предметі психологічного дослідження: людина з її неповторним душевно-духовним світом зводиться до середньостатистичного індивіда (наприклад, “виборця”) як представника тієї чи іншої соціальної групи. При цьому і самі соціа-

льні угруповання нерідко вивчаються лише як якісь соціально-психологічно безликі конгломерати психологічно знівельованих індивідів, що є носіями якоїсь певної електоральної ознаки (вік, стать, професія тощо). Якщо ж визнати справедливим, що не стільки загальнолюдське, соціалнотипове, скільки неповторно-індивідуальне, авторське, творче, вчинкове, суб'єктне в людині становить ядерну основу предмета психології, то не можна не визнати, що, уподібнюючись в методі дослідження соціології, психологія як наука поступово починає втрачати свій предмет, свої власні теорію і методологію. Типовою ознакою наукової кризи у вивченні суспільних явищ можна вважати намагання відшукати в історії відповіді на гострі питання сьогодення, замість того щоб розробляти нові пояснювальні моделі і віднаходити шляхи подальшого суспільного прогресу.

Наступною ознакою можна вважати тенденцію знецінення науки як самостійної сфери суспільної свідомості, що відповідає за “виробництво” знань, і перетворення її на прислужницю практики не у кращому розумінні цього слова. Тому, власне, “проблемний” підхід, що пропонується замість класично наукового, правильніше було б назвати “замовним”. Результати так зорієнтованих соціальних і соціально-психологічних досліджень, як правило, не претендують на те, щоб бути узагальненими і використаними як матеріал для фундаментальних теоретико-методологічних розробок.

Отже, існує достатньо підстав для того, щоб вважати актуальною розробку нових теоретико-методологічних підходів до психологічного вивчення суспільних явищ. Як свідчить проведене дослідження, різноманітні суспільні явища можуть отримати належну науково-психологічну інтерпретацію лише за умови з'ясування психосоціальної природи суспільства як такого. Водночас шлях до побудови загальнонаукової теорії суспільства може бути різним залежно від розуміння і наукового тлумачення душевно-духовної природи людської істоти.

Відповідати запитам сучасної суспільної практики вітчизняна психологія може лише в разі створення нової концептуальної моделі самовідповідального існування конкретної людини, із самого початку підпорядкованого принципу “не-алібі-убутті”, на якому наголошував М.М.Бахтін [4, с.157—169], людини, яка у своєму розвитку тяжіє до найвищих онтологічних

рівнів суб'єктності, і в такий спосіб актуалізувати потенціал людяності, творчості, свободи, відповідальності, вчинкової активності, про яку писав В.А.Роменець [5].

Саме з цих концептуальних позицій, на наш погляд, повинна будувати свою теорію і методологію українська психологія, що вивчає суспільні явища. Так, якщо спробувати з означених теоретико-методологічних позицій оцінити відомі пояснювальні моделі соціального організму (суспільної угоди, обраності, рівноваги та ін.), а також не менш відомий марксовий перелік суспільно-історичних формацій, то видається прийнятною гіпотеза про те, що найбільш логічною і перспективною в психологічному розумінні може вважатися модель суспільного устрою, побудованого на основі **принципу інтрасуб'єктної, вчинково-розвивальної взаємодії**, згідно з яким психологічним моделям імперативної й маніпулятивної взаємодії відмовляється в праві на існування як таким, що спотворюють людську природу і нівечать суспільне життя. Специфічною реакцією на дезгармонізацію індивідуального і суспільного слід вважати появу гуманістичної психології і намагання з її позицій “врівноважити в ціні” життєвий світ окремої людини і суспільства. Характеру виразної тенденції в психологічній науці сьогодні набуває суб'єктний підхід, який передбачає відновлення окремої конкретної людини в статусі автора, творця власного психічного й суспільного життя. Виходячи з цих теоретико-методологічних позицій кожне суспільство і суспільне явище може і повинно розглядатися в суб'єктному вимірі, як таке, що є внутрішньо поєднаним із життям окремих людей, як носіїв соціальних якостей і як реальних соціальних діячів. Такий висновок не означає пониження статусу суспільного життя по відношенню до життя індивідуального. Навпаки, таким чином робиться спроба визначення справжньої психологічної природи соціуму, яка б не суперечила уявленням про душевно-духовну природу людини, а органічно доповнювала їх.

РЕЗЮМЕ

Подчеркиваются необходимость нового “большого возврата” к исследованию вопросов психосоциальной природы общества, а также роль в этом психологической науки, а именно — социальной и политической психологии. Высказана обеспо-

коенность по поводу нарастающей тенденции жесткого подчинения психологии, которая исследует социальные феномены, общественной практике. Предлагаются подходы и принципы, позволяющие реконструировать и сущностно обновить теоретико-методологическое пространство украинской психологической мысли, в частности, принцип intersubjectного поступково-развивающего взаимодействия.

SUMMARY

The necessity of new “big return” toward the studying the questions of psychosocial nature of society and the role of psychological science, particularly the social and political psychology is underlined. A concern is expressed about increasing tendency of rigid submitting the social psychology to social practice. Some approaches and principles are suggested that allow to reconstruct and significantly renew a theoretically-methodological continuum of ukrainian psychological thought, in particular, a principle of intersubjective event-developing interaction.

Література

1. Чубарьян А.О. О кризисе российской исторической науки // НГ-сценарии. — 1998. — № 11.
2. Поппер К. Открытое общество и его враги / Пер. с англ.; Под ред. В.Н.Садовского — Москва: Феникс, Международный фонд “Культурная инициатива”, 1992.— Т.2.— Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы.
3. Социальная инженерия и проблемы прикладной социологии (“Круглый стол”) // Социологические исследования. — 1997.— №2.
4. Бахтин М.М. Архитектоника поступка // Социологические исследования. — 1986 — № 9.
5. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття. — К.: Либідь, 1998.

© Татенко В.О.

**ПРОБЛЕМА МЕТОДОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ
У ПСИХОЛОГІЇ:
РІЗНОВИДИ ТЛУМАЧЕННЯ МІФІВ**

Поняття *кризи* сьогодні є одним з найбільш уживаних не лише в психологічних дослідженнях загальних, а тому універсальних характеристик життя людини, а й у дослідженнях, якими займаються суміжні наукові дисципліни, сфера людинознавства в цілому, де предметом аналізу постають феномени над- або поза-особистісні, позбавлені “безпосереднього змісту суб’єктивності”. Ознаки *кризовості* сьогодні, на думку багатьох дослідників, властиві будь-яким явищам, тому можна говорити про кризові стани історичної епохи, суспільства, культури тощо. У статті йтиметься про *явище методологічної кризи* в конкретно-науковому, а саме — у психологічному пізнанні.

Досить часто висловлюються думки про те, що сучасна психологія перебуває у стані гострої методологічної кризи, через що вона не спроможна продуктивно рухатись уперед у розробленні нових теорій, нових методів пізнання тощо. Ці твердження не є безпідставними, бо якщо проблема існує, то вона так чи інакше заявляє про своє існування. Проте чи є факт певної проблемності методологічного забезпечення сучасної психологічної науки достатнім свідченням глобальності методологічної кризи у психології?

Засновник феноменологічного напрямку в сучасній філософії Е.Гуссерль у своїй праці “Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія” [1] спробував ґрунтовно проаналізувати кризові явища в системі позитивних наук, до яких відніс природничі науки, психологію, а також філософію, котра теж намагається прямувати до побудови позитивної методології та системи філософських знань загалом. Гуссерль стверджує, що криза наук природно постає як *вираження радикальної життєвої кризи європейського людства*. Визначаючи можливість впливу такої глобальної кризи у сфері суспільного буття на сферу науки, слід пам’ятати про актуальність питання, чи справді існує криза наук попри всі постійні їх досягнення? Криза будь-якої науки означає принаймні, *що ставляться під*

сумнів її достеменно науковість, її спосіб постановки завдань і методологія. Це стосується і філософії, яка нині перебуває під загрозою занурення у скепсис, ірраціоналізм та містицизм, і психології, котра висуває філософські домагання та прагне бути однією з позитивних наук.

Явний розрив між методом і розробкою теорії, зумовлений їх повільним розвитком, постає досить загальним, властивим усім групам наук, у тому числі й психології. Можливо, саме тут слід шукати сутнісні витоки кризи психологічної науки, а не покладати все на загальний кризовий стан культури. Психологія до того ж претендує перейти від природничо зорієнтованої науки до статусу науки абстрактної, пояснювальної, що передбачає певні зміни у її внутрішній будові — змістовому наповненні предмета науки та конструюванні відповідного методу пізнання.

У спробі зрозуміти *природу кризи конкретних наук, особливо тих, де методологією виступає конкретна філософія* (чи філософія загалом), вважає Гуссерль, слід приділити увагу такій простішій за характером умовиводу тезі: якщо методологією науки (наприклад, психології) є філософія, а філософія сьогодні — це наука, яка найбільшою мірою піддається статусу “не-науковості” з точки зору позитивних наук, то й сама та наука, що визнала своєю методологією “не-наукову” дисципліну, повинна набувати *негативного статусу “не-науковості”* [2].

Головною причиною кризовості науки (будь-якої, а не лише психології), за Гуссерлем, слід вважати *“парадокс суб’єктивності”*. Тому “парадокс предмета й методу психології” постає в центрі з’ясування перспективи розвитку не лише психології, а й усієї сучасної системи наук. Суб’єктивність необхідно розуміти, з одного боку, як провідну рушійну силу історіогенезу науки в цілому, а з другого — як невичерпне джерело можливих “зсувів” від “науковості” до “не-науковості” в конкретно-науковому знанні. Саме суб’єктивність постає прообразом *“психологізму”* як негативного явища в науці, що полягає в підміні дослідником об’єктивних засобів наукового пізнання суб’єктивно зорієнтованими тлумаченнями та розмірковуваннями. Однак, намагаючись подолати тенета психологізму, наука впадає в іншу крайність — *об’єктивізм*, який “затемнює” достеменний смисл раціоналізму, смисл “іманентної духовної іс-

торії Європи”, що й зумовлює кризу європейської культури у цілому.

Однією з відомих і досить поширених є тлумачна модель психологічної кризи Л.С.Виготського [3]. Факт наявності кризи у психологічній науці він пояснює гострими потребами психологічної практики в засобах систематизації отриманих практичних знань. Аналізуючи кризу в психології 30-х років ХХ ст., Виготський вважає основними її характеристиками такі:

1) відсутність власне психологічного вчення про методологію психологічної науки, наявність потреби в теоретичній (або загальній) психології;

2) актуальність проблеми несформованості поняттєвого апарату психології та його недиференційованості від буденного мовлення;

3) наявність гносеологічної проблеми у психологічному пізнанні: а) *що є* та *що вважати* пізнавальною активністю; б) що вважати фактом психічної реальності (саму реальність чи її елемент, прояв реальності, відображену реальність тощо);

4) актуальність проблеми пояснювального принципу (як його відсутності, так і наявності, адже наявний пояснювальний принцип завжди може бути підданий сумніву);

5) актуальність проблеми співвідношення усередині окремої науки загальних та конкретних дисциплін або галузей;

6) наявність проблеми “істинних” і “хибних” орієнтирів у розвитку науки: чи завжди “нове” або “більш складне” є об’єктивно більш перспективним, кращим і т.ін.;

7) невирішеність проблеми професійного тезаурусу науки: “мова, номенклатура і термінологія, словник і синтаксис психолога”;

8) гостра актуальність проблеми методу: психологія — синтетична наука, отже, і метод її повинен бути синтетичним як за змістовими, так і за технічними ознаками.

Л.М.Лопатін розглядає систему причин кризових явищ у філософії та науках, що безпосередньо пов’язані з нею. Якщо перекласти зроблені ним висновки про причини кризи у філософії в загальнонауковий контекст, то вони виглядатимуть так. По-перше, причиною кризи може бути *відкриття перед наукою нових перспектив розвитку і її неготовність реалізувати ці перспективи*. Ці нові перспективи зумовлені ходом і ре-

зультатами її попереднього розвитку, отриманим науковим здобутком, а отже, є абсолютно природними для процесу поступального руху наукового знання. Проте, зумовивши наступний етап свого розвитку, наука може бути недостатньо готовою для його реалізації, не маючи відповідних теоретичного забезпечення, методичної бази та ін.

По-друге, логіка розвитку науки (в даному випадку — філософії) може сприяти *появі таких змістових тенденцій, що передбачають “проблемність”, “суперечливість” подальшого процесу розвитку науки*. Так, на думку Лопатіна, філософія початку століття характеризується здебільшого принциповою несумісністю іманентного гносеологізму з будь-яким реалізмом, а тим більше з реалізмом і абсолютною достовірністю позитивної науки. З цим явищем він пов’язує факт появи великої кількості філософських шкіл, що має власне психологічний смисл: усі школи ніби стоять на одній позиції, проте завзято звинувачують одна одну у непослідовності та невідповідності своїм вихідним джерелам. Всі ці звинувачення більшою мірою є справедливими, але досить важко вловити, в чому полягають їх переваги перед іншими [4].

Слід ставити питання про *необхідність “оновлення наукової думки”*. Для філософії Лопатін обирає шлях до філософського відродження, який пролягає там же, де пролягав завжди, — у вільному, неупередженому дослідженні, вільному від усіляких вироків і заборон [4]. Треба пам’ятати, зауважує автор, що філософія (як і будь-яка інша наука) на кожний конкретний момент її розвитку не є завершеною, цілком сформованою, а перебуває у розвитку, в динаміці своєї змістової і логічної структури. Тому немає в науці цілком і повністю, “назавжди” вирішених питань. Розуміння цього має вивільнити розум від пут, що пов’язали його, саме це дасть можливість для вільного розвитку філософії, науки в цілому [4].

Г.І.Челпанов, розглядаючи на початку ХХ ст. проблеми й перспективи розвитку психології, зазначає, що вже після отримання психологією статусу самостійної науки все ж говорять, що існує дві психології: 1) нова, сучасна, наукова, експериментальна та 2) попередня, не-експериментальна, заснована на самоспостереженні, філософська чи навіть метафізична, яка вже жила себе і стала чи повинна стати здобутком історії. Тому

вчений вважав центральною у психології *проблему методів дослідження*, якими користується психологія [5].

Челпанов вважає хибною формулу “двох психологій”, яка суттєво заважає нормальному розвитку психологічної науки. Помилковим, на його думку, є твердження, що лише експериментальна психологія може вважатися науковою, а весь попередній досвід психологічної науки стає непотрібним з появою експериментального методу. Насправді ж існує лише одна психологія. Експериментальної психології як дисципліни взагалі не існує, є лише експериментальні методи дослідження. Експериментальна психологія додала нове, вдосконалила систему методів психології, проте ніяк не замінила решту методів, що існували в психології раніше і мають існувати надалі.

Окремого розгляду, на думку Г.І.Челпанова, потребує *питання про теоретичну психологію* як систему методологічних настановних конструктів, якими слід користуватися при побудові психологічного дослідження. Філософія пропонує психології різноманітні форми й види методологій, котрі можна застосовувати залежно від того, що і як бажає вивчити психолог. Справа лише за тим, на якій філософській методології слід зупинити свою увагу, стверджує Челпанов.

Досить *часто проблему вибору і кваліфікації методологічних засад чи методів дослідження ідентифікують з ознаками кризовості*, проголошуючи наявність кризи в науці. Отже, слід розрізняти потребу вирішення конкретних “робочих питань” науки (вибору чи розроблення методологічних засад дослідження, конкретних методів дослідження, вдосконалення дослідницьких процедур тощо) та наявність кризи в її розвитку, що можуть бути подібні за зовнішніми ознаками, проте різнитися сутністю, змістом, а отже, засобами подолання.

Відшукуючи сучасні засоби пояснення сутності кризових явищ у психологічній науці, можна запропонувати кілька тлумачних міфів цього феномена. Йдеться саме про “тлумачні міфи”, бо вони не набули статусу визнаних пояснювальних теорій, чітко визначених і структурованих, а існують здебільшого як системи наукових узагальнень, що передбачають необхідність їх подальшої конституалізації в системі наукового знання. Серед цих “міфів”— культурно-історичний, соціально-філософський та екзистенціально-феноменологічний.

Згідно з ідеєю *культурно-історичного міфу* щодо пояснення сутності кризи в науці, слід визнати справедливість тези про те, що кожна історична епоха в історії розвитку людства зробила певний сутнісний внесок у розвиток культури і розв'язала тим самим проблему, зняла певну критичну ситуацію загальнокультурного та світоглядного значення. Цим “зняттям” певного типу кризи кожна історична епоха, з одного боку, визначила свій культурно-історичний статус, а з другого — засвідчила певний тип кризи в розвитку культури як необхідний, історично реальний елемент розвитку людства.

Відтак, можна назвати основні *типи культурно-історичних криз* у розвитку культури в цілому і науки зокрема: “поняттєва” — епоха Античності (VII—VI ст. до н.е. — V ст. н.е.); “ставлення до минулого” — епоха Середньовіччя (VI—XIV ст.); “синтетичності” — епоха Відродження (XV—XVI ст.); “закону та досвіду” — епоха Наукової революції або Барокко (XVII ст.); “узагальнення та систематизації” — епоха Просвітництва (XVIII ст.); “романтизму та екзистенції” — XIX ст.; “ідеологічна” — XX ст.

Криза “поняттєва” вперше постає характерною щонайбільше для епохи Античності. Сучасній людині важко уявити собі, що можливість позначати одним словом (поняттям) цілу сукупність ознак деякого явища чи предмета не була властивою їй від початку існування людської культури. Одним з найбільших відкриттів епохи Античності вважається *відкриття сутності поняття*. Свого часу Гете стверджував, що кожне нове поняття — це ніби новий орган, який ми отримуємо. Людині властиво бачити речі за допомогою ідей про ці речі, хоча в природному процесі мислительної діяльності вона, як правило, не усвідомлює цього. Однак між ідеєю і предметом існує неусувний розрив. Реальність завжди значно багатша й різноманітніша порівняно з поняттям, яке прагне обмежити її своїми рамками. Предмет завжди більший за поняття і не зовсім такий, як воно. Поняття — це лише схема, алгоритм, за допомогою яких ми прагнемо осягнути реальність. Проте розуміння цього ніколи не усуне існуючої проблеми “доцільності та адекватності понять, створюваних наукою”, а також проблеми “динаміки поняттєвої структури науки відповідно до вимог сучасності”.

Отже, сьогодні поняттєва криза виявляється вже не відносно людського способу пізнання світу, а відносно появи та конституалізації нових форм наукового знання, утвердження нових наукових галузей у статусі самостійних наук. Однак ті чи інші сфери наукового пізнання, суспільного життя час від часу стикаються з досить гострими конкретними поняттєвими проблемами: формування тезаурусу науки, конкретизація поняттєвих утворень, винайдення нових поняттєвих конструктів тощо.

Криза “ставлення до минулого” формується і виявляє себе в епоху Середньовіччя. Однією з найяскравіших у цей час була **актуалізована тенденція “ставлення до минулого”**. Йдеться навіть не про “зацікавлене ставлення”, тобто з позитивним чи негативним відтінком, а про здійснене відкриття можливості будувати теперішнє, відштовхуючись від певного ставлення до минулого, віднаходити певні мотиви й очікування через споглядання здобутків минулого.

На перший погляд, полярними постають позиції позитивного й негативного ставлення до досвіду минулого. Здавалося б, утвердження, прийняття минулого є безпосереднім продовженням чи відтворенням існуючої традиції, тоді як його заперечення створює умови для побудови чогось нового, якісно відмінного, кращого, вищого тощо. Однак таке уявлення є чи не найбільшою ілюзією, яка й зумовлює ознаку кризовості даної епохи.

По-перше, в історичному плані абсолютно нереальною є можливість відтворення протягом 23 століть (що разом становлять хронологічні показники тривалості епох Античності й Середньовіччя) однієї й тієї самої традиції міфологізації, філософування чи релігійних вірувань, що слід було б констатувати за наявності цілеспрямованого “позитивного відтворення досвіду минулого”. Мова йде навіть не про однорідну цивілізацію чи культуру, в якій за певних ідеологічних, політичних і культурно-історичних обставин не без труднощів, але можна протягом десятків століть ретельно культивувати відтворення традиції на різних рівнях її існування і втілення. Йдеться про різномірний західноєвропейський простір, у якому взаємодіють (у протидії чи взаємопідкріпленні) різні культурні традиції, котрі не можуть “домовитись” про відтворення якоїсь спільної традиції на сутнісно відмінних теренах своїх культур, а потім планомірно і за схожою схемою втілювати “досягнуту домовленість” у життя.

Таким чином, постулювання “спадкоємності традицій” може сприйматися більшою мірою як культурно-історичне гасло, аніж як історична реальність існування синтетичної культури Західної Європи.

По-друге, досить ілюзорним видається і протилежне гасло щодо повного заперечення минулого у культивуванні сучасного, теперішнього. Неможливо повною мірою абстрагуватися від існуючих культурних тенденцій, оскільки їх вплив не усвідомлюється як такий, що здійснюється цілеспрямовано “кимось” або “чимось”, а отже, й заперечити самі тенденції, можливість їх прояву в реальності суспільного чи індивідуального життя. Історичним підтвердженням цього є величезна кількість текстів середньовічних авторів, які нібито заперечують своїм ідейним спрямуванням ідеали Античності, проте будують свої трактати за принципом антитез провідним античним ідеям. Навряд чи потрібно нагадувати, що антитетичний спосіб побудови філософських, теологічних або буденних пояснювальних конструктів свідчить не про заперечення, а про визнання дієвості тих чи інших традицій, які саме тому і слід заперечувати, щоб реалізувати наміри передусім ідеологічного (у культурно-історичному сенсі) спрямування.

Принагідно зазначимо, що тенденція приймати чи заперечувати досвід минулого й дотепер часто визначає напрями розвитку різних сфер життя людини, як і функціонування різних сфер культури загалом.

Аналогічно до викладеного вище можна тлумачити основний зміст кризи кожної наступної історичної епохи. У цілому динаміка культурно-історичного статусу кризи в культурно-історичному процесі може тлумачитися за показником “глобальності-локальності”. Первинно-конкретний тип кризи виявляє себе як *глобальний*, такий, що зумовлює всі основні компоненти розвитку світоглядної сфери. Надалі актуальність виявленого типу кризи не втрачається, проте набуває статусу *локальної* кризи, яка тією чи іншою мірою за певних умов може виявити себе більш-менш яскраво й гостро, а загалом перебуває у латентному (прихованому, стримуваному) стані. Таким чином, можна стверджувати, що кожний наступний історичний період зберігає актуальність культурно-історичних світоглядних криз попередніх епох, однак презентує власну своєрідність якісно новим типом кризи, який відіграє домінуючу роль на даному етапі, а на

наступному — перейде в розряд латентних, локальних, проте актуальних криз.

Врахування зазначеної закономірності **змістового накопичення криз**, що постає у вигляді ієрархічної моделі, дає змогу досить точно діагностувати проблемні ситуації розвитку наукового знання (у даному випадку — психологічного) з метою побудови ефективних моделей оптимізації кожного конкретного етапу його розвитку.

РЕЗЮМЕ

В статье предлагаются классические, а также авторские истолковательные модели кризисных явлений историогенеза науки в целом и психологической науки в частности. Приемом истолкования избран мифотворческий метод, в связи с чем построенные модели названы “истолковательными мифами”. Представленные модели обобщают опыт феноменологического, экзистенциального и историко-критического анализа кризисных явлений в динамике культурных феноменов.

SUMMARY

This article is about classic and special authors models of crisis in science and in psychology. The main method of this research is “myth creation method”. Models, which was presented in article, are scientific collaboration of phenomenological, existential and historical-critical analyze of crisis phenomena in culture.

Література

1. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. — Москва, 1954.
2. Гуссерль Э. Философия как строгая наука. — Новочеркасск: Агентство “Сагуна”, 1994.
3. Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса // Собр.соч.: В 6-ти т. — Москва: Педагогика, 1982. — Т.1. — Вопросы теории и истории психологии / Под ред. А.Р.Лурия, М.Г.Ярошевского.
4. Лопатин Л.М. Философские характеристики и речи. — Москва: Academia, 1995.
5. Челпанов Г.И. Психология. Философия. Образование. — Москва; Воронеж, 1999.

© Маноха І.П.

**БЕССОЗНАТЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ
КОНСТИТУИРУЮЩЕЙ СПОСОБНОСТИ
ПСИХИЧЕСКОГО**

Современное гуманитарное познание обнаруживает все более отчетливую тенденцию выбирать в качестве предмета изучения те аспекты человеческого бытия, которые ранее воспринимались как априорные. Сформулированная в рамках феноменологии Э.Гуссерля проблема конституирующей способности сознания нашла свое отражение и дальнейшую конкретизацию в ряде философско-психологических исследований, выполненных в соответствии с принципами феноменологической и трансцендентальной редукции. Однако работ, посвященных изучению конкретных психических процессов становления и развития экзистенцирующего Я на уровне психологических механизмов (за исключением трудов Ж.Лакана и его последователей), по-прежнему нет.

Данная статья ставит проблему бессознательных аспектов конституирующей способности психического, весьма актуальную как в теоретическом, так и в практическом плане — для психотерапии, социально-политических исследований активности больших групп и т.д. С учетом того факта, что отечественный читатель пока еще не имеет возможности ознакомиться с парадигмой структурного психоанализа во всей ее полноте, предварим содержание работы кратким обзором основных положений этого подхода.

Лакановская парадигма анализа личности и ее социальной активности опирается на систему представлений о трех основных регистрах психики — Реальном, Воображаемом и Символическом. Первичным уровнем человеческой экзистенции является чувственное существование изолированного субъекта, рожденного в мир без каких-либо предпосылок к ментальной категоризации объектов и явлений, не обладающего речью и способностью к общению. Как указывает Ж.Лакан, на этом уровне жизненного опыта над человеком властвует не-Символизируемый мир Реальных ощущений и восприятий. Это реальность первозданная и далее неразложимая, которая пока еще ничем не структурирована и, соответственно, не может быть объектом для каких-либо определений, является ни хоро-

шей, ни плохой, а просто хаотичной и абсолютной. Данная форма экзистенции безличная и *отдельная, отделенная* от всего, что составляет социальный и культурный универсум бытия взрослого человека.

Главенствующее положение Реального, первозданной экзистенции, может оттесняться вторичным уровнем феноменологического сознания, когда чистое переживание ощущений замещается единством Эго и индивидуальной интенции. Единое образование такого рода Лакан называет Воображаемым, ибо оно основывается на составляющей его сущности иллюзии тотальности образа тела. Лакан полагает, что субъект достигает этого представления только посредством идеальной репрезентации отраженного нарциссического образа. Последний символизирует собой организацию перцептивного поля внутри унифицированного и ограниченного поля сознания.

Воображаемое, таким образом, служит тем, что вводит в Реальное идеально существующую форму тела, позволяющую Эго проводить различие между собой и Другим. Более того, Я-образ тела эквивалентен телу субъекта знания, потому что собственная целостность зависит от установления единства внешнего мира и наоборот. В этом смысле возможность сознания основывается на способности субъекта воспринимать объекты мира устойчивыми и постоянными. «Такая стабильность форм родственна универсальной структуре человеческого знания, которое конституирует Эго и объекты в их свойствах прочности, идентичности и субстанциональности, короче говоря, как объекты или “вещи”» [1, p.17]. Нарциссизм, таким образом, есть основа сознания благодаря единству Эго, основанному на единстве объектов, воспринимаемых субъектом.

Понятие Другого, ключевое для европейской философии XX ст., фиксирует основной постулат лакановских представлений о социальности как экзистенциальной связи человека с другими людьми, благодаря которой возможно существование универсума. Отношения “субъект-Другой” составляют основу регистра Символического. Данное измерение жизненного опыта есть прежде всего структурный уровень языка и социальных отношений. На этом уровне субъект не является больше Существом-в-себе (Реальным) либо Существом-для-себя (Воображаемым), а скорее — Существом-для-других (Символическим), должным и обязанным принести свои потребности и эгоцентричные желания в жертву законам и ценностям социально-

исторического окружения. В ранних работах Лакан рассматривает Символическое как ступень, следующую за Реальным и Воображаемым стадии зеркала. «Теперь примем как факт то, что искажения в зеркале происходят по велению голоса Другого. Это происходит не на стадии зеркала, но на следующих за ней взаимоотношениях с другими людьми — отношениях символического порядка. Расставляя точки над *i* — в социальном плане, мы определяем себя по правилу “как все”» [1, p.140].

Другой — это иной, инако-мыслящий, видящий, чувствующий. У Лакана Другой определяется строго психоаналитически, как источник (и одновременно результат) процессов вытеснения и сопротивления. Я и Другой диалектически связаны между собой, а истоки этой связи коренятся в невозможности осознать и принять истину своего существования (Реальное). Лакан пишет: “Референтом собственного Я является Другой. Собственное Я устанавливается в отнесенности к Другому. Оно является его коррелятом. Уровень, на котором происходит переживание Другого, в точности определяет уровень, на котором, буквально, для субъекта существует собственное Я” [2, с.69].

Символический порядок, по Лакану, есть условие существования субъекта, но устанавливает этот порядок Другой. На эдиповой стадии ребенок учится подчиняться социальным нормам и запретам, удовлетворять свои желания в соответствии с правилами культуры. Главную роль в этом процессе социализации играет инстанция, которую Лакан называет “*Имя Отца*”. Отец (в широком смысле этого слова — старший, субъект власти и закона) выполняет функцию Символического Другого: упорядочивает действительность и учит ребенка жить в обществе и соблюдать его законы. Неоформленные, бессознательные желания Реального выражаются и формулируются под влиянием Другого, объясняющего нам, *как именно* хотеть того, чего хочется.

Персоналифицированное бессознательное, Другой — такая же часть человека, как и сознающий субъект, они связаны между собой отношением дополняющей идентичности. Выходя в экзистенциальную плоскость проблемы бессознательного, Лакан задает вопрос: не является ли то, что мыслит на моем месте, другим “моим Я”? На первичном уровне, в Реальном, биографическое развитие субъекта определяется экзистенциальными категориями аффекта и чувственного опыта (Erlebnis). Далее, на уровне Воображаемого, феноменология сознания превращает

чувственный опыт субъекта в идеальный образ самого себя, и, наконец, на Символическом уровне социальных отношений основной упор делается на отношение между субъектом и другими. Процесс формирования личности отдельного индивида детерминирован тем фактом, что Символический порядок существует раньше появления субъекта и что Эго в Воображаемом должно всегда предвосхищать образ Другого как совершенный образ собственного Я. Иными словами, развитие личности есть становление Символических форм ее субъективности, которые предзаданы социумом и, шире, культурным универсумом человеческого бытия. Таковую форму индивидуального развития мы называем конституированием.

Пространство свободы субъекта в процессе конституирования определяется, с одной стороны, регистром Символического, а с другой — уникальными свойствами индивидуальности — как сознаваемыми чертами и свойствами, так и теми аспектами и характеристиками внутреннего опыта, для которых не находится означающих в базовых моделирующих системах (языке и культуре). На определенных этапах личностного развития перед субъектом встает задача **самоконституирования** — в сущности, трансцендирования уникальных аспектов собственного Я вне Символического поля языка и закона.

Единичный акт самоконституирования предполагает означивание и возможность осознания (далее — выражения и утверждения) Реальных аспектов личностной экзистенции. Прimitивное Реальное восприятия всегда располагается в настоящем, однако способность к пониманию и выражению собственной сущности основывается на интенции сознания проецировать себя в будущее, в Воображаемый момент узнавания. Третий, последний, этап имеет логическую природу суждения о самом себе как похожем на других (“как все”) и одновременно отличным от любого и каждого. Процесс выражения (артикулирования) своей уникальности обусловлен структурными возможностями Символического, которое и предопределяет экзистенцию отдельной личности. Другими словами, Символический порядок языка и закона присущ субъекту еще до рождения. Тем более, что язык как таковой основан на способности памяти сохранять прошлое.

Личностное развитие представляет собой интеграцию всех трех измерений (или “размерностей”) бытия — чувственного опыта (экзистенциальное), индивидуального сознания (фе-

номенологическое) и социальных отношений (структурное). Становление индивидуального начала связано с актом выбора между имеющимися возможностями самоидентификации, самопонимания и самовыражения, точнее — с сериями, рядами таких актов. А поскольку развитые формы личностной активности возможны лишь на уровне Символического, созидание себя, собственно конституирование личности происходит как противопоставление собственной сущности всему, что ею не является и не соотносится с ее аспектами, существующими в Реальном. Способность отличать Я от не-Я маркирует все этапы онтогенеза личности — от начальных форм взаимодействия младенца с матерью (объектные отношения) до ответственных актов волеизъявления зрелого, уверенного в себе человека.

Процесс самоконституирования как противопоставления себя Другому связан с возможностью выражения различий. Однако этому должно предшествовать осознание самих различий, что требует *способности к различению*, связанной с регистром Символического и фактически им обусловленной. На уровне социальной реальности речь не может идти лишь о простом рефлексивном отношении между познающим Эго и познаваемым объектом (Я и не-Я), здесь нужно принимать во внимание силу языкового и социального опосредствования. Прямой иллюстрацией сказанного является трактовка психотического существования (например, шизофренического аутизма) как модуса бытия, где произошло отщепление интересов субъекта от внешнего мира. В этом смысле и Реальная экзистенция во младенчестве, и аутизм психоза объединены фундаментальной потерей возможности доступа к Символическому Другому.

Любой акт конституирования есть установление связи между первичным уровнем Реального и регистром Символического; это отношение означивания (артикулирования) имеет две взаимосвязанные стороны: подбор соответствующего означаемого (как правило, более или менее осознаваемый рефлексивный процесс, в котором доминируют когнитивные компоненты) и отбрасывание всех остальных потенциально возможных означающих как не соответствующих экзистенциальной природе символизируемого или артикулируемого внутреннего опыта. В процессе выбора (предпочтения) означающих активно представлены мнемические компоненты. Первичный уровень Реального замещается первоначальной системой памяти, продуцирующей смысловые впечатления, которые затем орга-

низируются в Символическую систему словесных ассоциаций. Эта вторичная система памяти есть глубоко индивидуализированная цепочка означающих. Теория памяти, устроенной как лингвистическая сеть, соотносится с лакановским тезисом о природе бессознательного, структурированного как язык.

Лакан считает, что уровень опыта Воображаемого устанавливается до начала Символической диалектики между субъектом и Другим. Это означает, что главным механизмом самокатегоризации на всех этапах личностного развития остается идентификация. Именно идентификация осознается в качестве ведущего принципа в большинстве актов личностного конституирования в обычной, обыденной жизни, она преобладает в ходе социализации личности, широко представлена в процессах социальной перцепции и каузальной атрибуции. Обособление и персонализация, противостоящие отождествлению с Другим в качестве альтернативного способа конституирования, обусловлены возможностью личности утверждать Символическое присутствие объекта только вместе с утверждением возможности его отсутствия.

Экзистенциальным априори такого способа существования и, соответственно, формы личностного конституирования является одиночество, понимаемое как ситуация, свободная от какой-либо пред-положенности Другого, лишенная всякой предзаданной связи с Другим. Острота одиночества в форме нерасторжимого единства существующего Я и его акта-существования выливается в форму идеализированного отношения к Другому и переживается как желание Другого. “Желание Другого — пишет Э.Левинас, — есть прадвижение, чисто исступление, абсолютная смыслонаправленность... Другой напротив меня не включен в целостность выражаемого бытия. Как тот, для кого я выражаю выражаемое мной, он вновь появляется позади всякого сгущения бытия. И он есть ни культурное значение, ни простая данность. Он есть смысл как первоисток, ибо наделяет смыслом выражение, ибо только через него такой феномен, как значение, внедряется в бытие” [3, с.166—167].

Эта цитата не только формулирует экзистенциальный модус проблемы конституирования личности “перед лицом Другого“, но и указывает на детерминирующее влияние социокультурной реальности в этом процессе. Символический Другой, понимаемый как субъект бессознательного, комплементарный сознаваемым намерениям и интенциям личности, ее глу-

бинное альтер-Эго, оказывается воплощением рафинированных форм социальности, а выражаемые при его содействии глубоко интимные аспекты внутреннего опыта — укорененными в культурном универсуме смыслов и значений.

Это и есть один из основных парадоксов самодетерминации личности в процессе ее конституирования. Осмысление и понимание его на бытийном уровне позволяет личности преодолеть фундаментальную дихотомию между тенденцией к конформности (в широком смысле этого слова) и осознанием своей уникальности, а экзистенциальные аспекты соотносятся с решаемыми на зрелых стадиях личностного развития задачами трансцендирования собственного Я.

РЕЗЮМЕ

Стаття містить теоретичний аналіз проблеми конститування особистості з точки зору структурно-аналітичної теорії Ж.Лакана. Розглянуто свідомі та несвідомі сторони конститування особистості, висунуто та обговорено гіпотезу щодо парадоксальних аспектів цієї проблеми.

SUMMARY

This article devoted for the problem of consciousness and unconsciousness aspects of personal constitute. This problem is considering in the structural and analytical course of J. Lacan`s conception and contain a whole series of paradoxical aspects of personal constitute in the system of culture.

Литература

1. *Lacan J.* Ecrits.— Paris: Les Editions du Seuil, 1971.
2. *Лакан Ж.* Семинары. — М.: Логос, 1998.— Кн.1.
3. *Левинас Э.* Время и Другой. — СПб, Изд-во Высшей религиозно-философской школы, 1998.

© Калина Н.Ф.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ УДОВЛЕТВОРЕННОСТИ ЧЕЛОВЕКА ТРУДОМ

Процесс социально-экономических преобразований в нашей стране сопровождается коренными изменениями ее базиса, прежде всего в области производственных отношений, а также глубокими трансформациями мотивационно-смысловой сферы субъекта трудовой деятельности. Наиболее ощутимый результат этих изменений проявился в сфере отношения человека к труду, в частности, в степени удовлетворенности им. Значительный вклад отечественной психологической науки в разработку этого вопроса требует определенной корректировки и переосмысления. В этом плане опыт психологов стран с развитой рыночной экономикой может стать продуктивным источником и стимулом для отечественных исследователей данной проблемы. В статье излагаются наиболее распространенные в англоязычной литературе теоретические подходы в области организационной психологии и психологии труда.

Подход когнитивного оценивания. Согласно одному из наиболее распространенных представлений о природе удовлетворенности, ее уровень обуславливается сопоставлением индивидуальных стандартов-требований и восприятия того, насколько полно эти стандарты воплощаются в ходе трудовой деятельности. Уровень удовлетворенности, согласно указанной точке зрения, является производной разницы между ожиданиями субъекта, основанными на своих индивидуальных стандартах, и реально получаемым от работы эмоциональным и материальным вознаграждением [1, с.306]. Теории когнитивного оценивания рассматривают вопрос о том, чего индивид хочет (его стандарты), и то, что он в действительности получает. Чем меньше разница между ними, тем больше, по мнению сторонников данного подхода, чувство удовлетворенности.

Этот подход не лишен, на наш взгляд, недостатков. Например, окружающая рабочая среда представлена как набор конкретных или абстрактных ее характеристик (нормативность работ, уровни оплат, возможности продвижения и т.д.). Пред-

полагается, что эти характеристики воспринимаются (хотя и не всегда точно) работником, который сравнивает их с некоторым набором стандартов (ценностей, потребностей, норм и т.д.). Приведенные базисные теоретические посылки представителей данной школы не подкреплены в достаточной мере прикладной необходимостью. Это просто априорно подразумевающийся постулат исследования и часть теоретической традиции данного подхода.

В рамках подхода когнитивного оценивания выработалась размерная структура, базирующаяся на свойствах признаков и характеристиках окружающей рабочей среды (оплата, условия труда, коллеги, возможность роста и т.д.). Отсюда — разделение на общую и частную (сегментную) удовлетворенность трудом (УТ). Удовлетворенность трактовалась как унитарный (односложный) конструкт. Мы можем узнать у испытуемого “*Насколько* Вы удовлетворены” определенными аспектами работы, но в рамках данной модели не подразумевается возможность качественного многообразия испытываемых субъектом трудовой деятельности аффективных состояний и вырабатывающихся аттитюдов. Но если за операциональную единицу принимается аффект, то следует признать, что аффективные реакции имеют свою собственную, качественно отличную феноменальную структуру, не обязательно сопоставимую со структурой свойств и характеристик окружающей среды.

Подход социального влияния. Базисная посылка подхода социального влияния (ПСВ) состоит в предположении, что люди испытывают УТ в процессе сравнения себя с окружающими. Индивид наблюдает за людьми, которые выполняют одинаковую с ним работу, и оценивает степень их удовлетворенности. Человек отождествляет себя с референтной группой и принимает переживаемое группой чувство удовлетворенности [2, с.291].

В проведенном Вейсом и Шавом [3, с.136—152] эксперименте испытуемым предлагалось просмотреть два киноголика, на которых демонстрировалась работа на электросборочном конвейере. Один ролик демонстрировал рутинную и утомительную, а другой — более интересную и необычную последовательность рабочих действий. Каждый ролик сопровождался попеременно либо преимущественно отрицательными, либо пре-

имущественно положительными комментариями ведущего. После этого испытуемым предлагалось самим проделать заданную образцом последовательность сборки, а затем заполнить опросник УТ.

Анализ результатов выявил большой процент испытуемых с низкими показателями УТ после просмотра “интересного” ролика с негативными комментариями, равно как и преобладание высоких оценок УТ у группы, смотревшей “скучный” ролик с положительными комментариями. Полученные результаты подтвердили существенное влияние на чувство удовлетворенности социальных факторов. Была подтверждена и зависимость самооценки от оценок окружающих.

С тех пор многие ученые пытались противопоставить теорию ПСВ, как основную альтернативу, традиционному подходу когнитивного оценивания [4; 5]. При более детальном рассмотрении в отношении большинства элементов ПСВ не наблюдается существенных противоречий по сравнению с базисными посылками подхода когнитивного оценивания. Теория ПСВ — это скорее дополнение, чем альтернатива теории когнитивного оценивания, так как она лишь заполняет некоторые смысловые пробелы относительно свойств и значения факторов, влияющих на основные переменные в процессе образования суждений.

Подход когнитивного оценивания доказывает, что мы основываем оценочные суждения об УТ на нашем восприятии того, насколько удовлетворяются некоторые желаемые стандарты. Подход социального влияния поддерживает эту точку зрения, лишь уточняя, что социальная информация несет основной вклад в формирование стандартов и особенностей восприятия.

Ситуационный подход. В настоящее время становится ясно, что невозможно изучать личность вне ситуации, в которой она находится. Поэтому актуализируется необходимость обратить внимание на исследование социальной и психологической среды обитания человека. Растущий интерес к психологии среды должен скорректировать традиционные направления исследований, которые стараются представить человека как единое замкнутое целое, в сторону расширения круга психологических исследований, где личность рассматривается в контексте естественных социальных ситуаций, в которых она функционирует.

Сторонники ситуационного подхода утверждают, что УТ определяется характеристиками работы и того окружения, в котором проходит трудовой процесс [6; 7]. Этот подход нашел свое прикладное выражение, в частности, в попытках влиять на УТ путем эргономического преобразования рабочих мест и материального стимулирования. В настоящее время считается, что при создании определенного набора соответствующий уровень УТ возникает необходимым образом. Теория ситуационной УТ опирается на следующую структуру [8]:

1. **Собственно работа** (содержательная сторона). Измеряется такими дескрипторами, как автономность работ, разнообразие используемых навыков, обратная связь, идентичность заданий и значимость выполняемой работы.

2. **Стиль руководства**. Отношения между начальником и подчиненными регулируются фактором функциональной привлекательности, состоящим в том, насколько компетентными и полезными воспринимаются его решения и их эффективность для достижения желаемого результата.

3. **Служивцы** (атмосфера в коллективе). Люди стремятся находиться в близких и дружественных отношениях друг с другом в силу не только требований производственного процесса, но и наличия потребности в социальной поддержке.

4. **Уровень оплаты труда**. Являясь потенциальным критерием самооценки, зарплата предоставляет общую возможность для приобретения продукта трудовой деятельности. Большинство проведенных исследований подтвердили высокую и позитивную корреляцию между размером оплаты труда и степенью УТ.

5. **Служебное продвижение**. Этот компонент иллюстрирует то, как представления о возможности своего профессионального роста в будущем обуславливают степень трудовой вовлеченности и стимуляции на текущую УТ. Степень выраженности удовлетворенности фактором продвижения оказывает значительное влияние на иные, близлежащие обстоятельства.

Ситуационная теория УТ стремится дать наиболее полное описание всех составляющих трудового процесса, которые могли бы оказывать влияние на УТ работника. Однако ситуационная теория не отвечает на вопрос, почему в идентичных усло-

виях одни люди испытывают большее удовлетворение, чем другие.

Диспозиционный подход. Основополагающая идея диспозиционного подхода заключается в том, что УТ индивида в определенной степени отражает его общую тенденцию быть более позитивно или же негативно предрасположенным относительно всех аспектов жизни. Эта общая тенденция не зависит от конкретного содержания работы, её положительных или отрицательных свойств и характеристик [9, с.388—421]. К объектам исследования представителей данной линии относятся:

1. **Физические характеристики:** пол, возраст, этнические особенности. Эти характеристики подвергались анализу представителями различных школ. Однако статистически значимых, воспроизводимых и непосредственных коррелятивных связей установить не удалось. Предполагается, что физические характеристики выступают модераторами между ситуативными факторами и соответствующим уровнем УТ.

2. **Способности.** Исследования показали, что связь между требованиями к необходимыми профессиональным способностям на работе и УТ так же сильна, как и связь между вознаграждениями и УТ.

3. **Предрасположенность.** Показано, что, с одной стороны, позитивно расположенные люди склонны быстрее и легче испытывать удовлетворенность в целом, в том числе УТ. С другой стороны, они склонны выбирать себе такую работу, от выполнения которой рассчитывают испытывать чувство удовлетворенности.

В разрабатываемой нами модели предполагается избежать основных недостатков изложенных подходов. Одной из главных проблем представляется использование характеристик параметров среды для объяснения природы аффективных реакций, как это делается в подходе когнитивного оценивания. Необходимо пересмотреть допущение о стабильности фактора времени при исследовании аттитюдов, практикующееся в подходе социального влияния.

Предполагается также избежать игнорирования индивидуальной эмоциональной значимости складывающихся на рабочем месте конкретных аффектогенных ситуаций. Получение престижной премии на общем собрании, услышанные негатив-

ные комментарии близкого коллеги, искренняя благодарность постоянного клиента — это непосредственно тот реальный опыт, который так или иначе определяет особенности когнитивного, эмоционального и поведенческого отношения конкретного индивида к труду.

Повысить концептуальную целостность исследования должно адаптивное положение о сбалансированном влиянии на УТ ситуативных и индивидуальных переменных. Предполагается, что люди тем больше будут удовлетворены своим профессиональным выбором, чем больше этот выбор способен обеспечить им возможность реализации своих интересов, потребностей, способностей и личностных качеств.

РЕЗЮМЕ

Дано оцінку чотирьох найпоширеніших у зарубіжній науковій літературі підходів у галузі організаційної психології та психології праці. Специфічні теоретичні моделі дослідження задоволеності працею (ЗП) подано як варіанти більш загальних підходів когнітивного оцінювання, соціального впливу, ситуаційного та диспозиційного. Наголошено, що підвищити концептуальну цілісність дослідження повинне адаптування положення про збалансований вплив на задоволеність працею ситуативних та індивідуальних змінних.

SUMMARY

This article presents four most popular approaches to the topic of job satisfaction (JS) in foreign scientific literature of organizational psychology field. These approaches are cognitive comparison, social influence, situational and dispositional. The accent is made on the fact of ineffectiveness of using the integrational interpretation of this phenomenon.

Литература

1. *McCormick E. J., Iglan D. R.* Industrial psychology. — NJ.: Prentice-Hall, 1980.
2. *Muchinsky P. M.* Psychology Applied to Work.— Pacific Grove, CA.: Brooks / Cole Publishing Company, 1993.
3. *Weiss D. J., Shaw J. B.* Social influences on judgments about tasks //Organizational Behavior and Human Performance. — 1979. — № 24.

4. *Salancik G. R., Pfeffer J.* An examination of need satisfaction models of job satisfaction // *Administrative Science Quarterly*. — 1977. — № 22.
5. *Zalesny M. D., Ford J. K.* Extending the social information processing perspective: new links to attitudes, behaviors and perceptions // *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. — 1990. — №47.
6. *Cropanzano R. S., James W. K.* Some methodological considerations for the behavioral analysis of work attitudes // *Journal of Applied Psychology*. — 1990. — №75.
7. *Miller K. I., Monge P. R.* Participation, satisfaction, and productivity: A meta-analytic review // *Academy of Management Journal*. — 1986. — № 29.
8. *Shneider B., Gunnarson S. K., Wheeler J. K.* The role of opportunity in the conceptualization and measurement of job satisfaction // *Academy of Management Journal*. — 1992. — № 25.
9. *Judge T. A., Hulin, C. L.* Job Satisfaction as a reflection of disposition: a multiple source causal analysis // *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. — 1993. — № 56.

© Корниенко А.А.

ПРОБЛЕМИ ПСИХОСОЦІОГЕНЕЗУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

О.А.Донченко

КОНСОЛІДАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА: ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ АРХЕТИПНОЇ МОДЕЛІ ЕВОЛЮЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

Однією з ознак глобальної соціально-політичної, економічної та ціннісно-культурної кризи в Україні є втрата значною частиною її народу ідентичності із своєю країною і водночас самоідентичності, відчуття власної причетності до соціетальних (*societas* — спільнота) процесів, що відбуваються начебто поза бажанням і розумінням переважної більшості людей, які живуть в Україні. Ця ознака породжує так звану кризу ідентичності, про яку вже не один рік говорять психологи, соціологи та політологи. Мовою соціології це означає відсутність консолідаційних та інтеграційних тенденцій у масовій поведінці та громадській думці. Те, що у психології аналізується як різні форми та прояви ідентичності, певно, і є внутрішнім соціально-психологічним механізмом консолідаційних (інтеграційних) процесів у суспільстві. Соціальну природу цих процесів неможливо збагнути до кінця без застосування більш широкого спектра понять, аналогій, зіставлень з різних наукових сфер, без аналізу цих процесів на різних рівнях їх латентного та явного функціонування, нарешті, без спроби моделювання динаміки соціальних систем у цілому. Саме для соціуму як соціальної системи високого порядку (найвищий — це людство взагалі) та чи інша характеристика консолідаційних (псевдо-, ре-, де-, контр- і т. ін.) процесів є чи не найголовнішим інтегральним показником його якості і якості соціального життя в даному соціумі в цілому.

Консолідація — центральний аспект ефективності будь-якої соціальної дії, яка потребує колективного розуму чи колективної наснаги, не говорячи вже про політичну мету, досягнення якої просто неможливе без підключення цього феномена. Тому

сам по собі він не може не бути багатозастосовним, поліфункціональним, навіть де в чому маніпулятивним. Наприклад, консолідацію можна розглядати і використовувати як суто політичну технологію, тобто інструмент для маніпулювання ситуацією, масою, натовпом тощо. Це робиться з такої соціально-політичної давнини, що сьогодні діючі політики, незважаючи на кінець XX ст., переймаються тим самим поверховим і тактичним розумінням цього феномена. Маючи нагоду спостерігати головні політичні баталії останніх років другого тисячоліття (так можна охарактеризувати процес розпаду соціалістичної цивілізації і намагання створити замість неї багато якісно нових соціальних утворень), можемо стверджувати, що феномен консолідації розглядався сучасними політичними агентами лише як засіб руйнації, засіб досягнення влади, а не як мета соціального розвитку, соціального життєутворення нового зразка.

Спостерігаючи розвиток такої політичної настанови, бачимо, як “нове політичне мислення” з обуренням викинуло з оберемка цінностей минулого життя “консолідацію соціалістично-союзного натовпу” і замість того запропонувало вільний творчий плюралістичний індивідуалізм як головний чинник розбудови нового життя (ще не йшлося тоді — якого саме життя). Проте одразу після появи можливості завоювання небагатьма людьми легкої влади останню тезу було надовго переведено в ранг теоретично-декларативної зброї, а “консолідація натовпу” тихо відроджувалась як політична технологія маніпуляції з електоральним полем різних соціумів. Україна на цьому напрямку поки що лише зазнавала поразок.

Згадаємо ситуативний стан самоідентичності народу як механізм захоплення політичного та інформаційного простору часів обрання першого українського президента. Цей стан був створений заради здобуття політичної незалежності країни і дуже швидко згас, як тільки внаслідок некомпетентних дій політичного керівництва стало зрозумілим: народу України до самоідентичності ще дуже далеко. Подібний стан ситуативної консолідації можна було спостерігати на хвилі наступної надії на нове життя — напередодні виборів другого президента України. Однак він не тільки знову дуже швидко згас, а й перетворився на свою протилежність. Люди, яких полишила надія на свою домівку (що захищає, дає притулок, оберігає, в якій відомо, як, за

якими законами жити, яка дає можливість працювати і заробляти тощо), набули синдрому “бездомних”, перестали вірити не тільки владі, а й собі, перетворилися на істот, які недбало ставляться передусім до самих себе. Українське реконсолідаційне “якось воно буде” в обставинах, які склалися перед третіми виборами, може призвести лише до поглиблення стану хаосу і суцільної кризи в суспільстві.

Ситуативна консолідація може бути негативною чи позитивною, прямувати до чи від якихось колективних уявлень. Народ може консолідуватися навколо спільного для більшості відчуття поганого і безперспективного життя та його труднощів. А може — навколо позитивних емоцій від виграшу української футбольної збірної або навколо спільної мови чи патріотичних почуттів тощо. Такі ситуативні консолідаційні стани компетентні політики завжди встигають використовувати для реалізації своїх тактичних або стратегічних завдань. Політики, які опинилися при владі в незалежній Україні, жодного разу не використали ситуативного консолідаційного стану задля інтересів країни.

Консолідація як стан масового настрою може бути простого, так би мовити, нижчого походження, а може мати більш складну, вищу наповненість. Тобто вона може бути менш або більш духовною залежно від рівня походження і якості цінностей, що покладені в її основу. Так, коли розпалася велика “сім’я народів вільних” СРСР (яка б ця сім’я не була, а вона мала домівку, захист, хліб, роботу і багато високодуховних цінностей, які її об’єднували), ми мали нагоду спостерігати жахливі речі, пов’язані з руйнацією почуття “ми”: війни і конфлікти етнічного, націоналістичного походження.

Справа в тому, що коли розпадаються об’єднувальні цінності вищого порядку (дружба, інтернаціоналізм, братерство, патріотизм тощо), спрацьовують нижчі, останні (а в історико-еволюційному розумінні — перші) — етнічні. Розпад почуття “ми” супроводжувався і в багатьох місцях супроводжується й досі відродженням людських етнічних атавізмів у просторі страху, відчаю, агресії, напруги тощо. Підсвідома надія на архаїчну єдність і підтримку, замішані сьогодні на надбіологічних, чисто людських егоцентризмі, індивідуалізмі, атомізованості, відірваності від спільного соціального утворення — соціуму, як

правило, неконтрольовано штовхає людей на знищення позаетнічного народу.

Таке негативне етнічне поле завжди породжує соціальну динаміку “від соціуму”, а не “до нього”, починають працювати відцентрові тенденції. Це — завжди початок інволюційного етапу в соціальній динаміці. Його, як правило, створюють і використовують у своїх приватних інтересах політики, яким у дану мить на користь розірваний соціум з великими можливостями ситуативної емоційної консолідації.

З другого боку, консолідація може виступати не тільки в якості ситуативного феномена з різними походженнями, спрямуванням і тривалістю. Вона може бути відносно стабільним станом соціуму, суспільства, компонентом способу та якості життя людей в даному суспільному просторі. В цьому випадку вона може мати декілька внутрішніх тенденцій, які спрямовують людей або до масових форм мислення, поведінки, нормоутворень і очікувань, або до індивідуально-творчих життєвих проявів. Перетворення подібних тенденцій на реальні еволюційні (інволюційні) життєздатні форми (адже соціум як соціальна система все одно повинен кудись рухатися, він як живий організм не може мати одну-єдину затверділу форму назавжди) залежить від об'єктивних і суб'єктивних чинників, які домінують у суспільстві в критичний для даного соціуму відрізок історичного часу.

До об'єктивних чинників належать історико-політична і культурно-поведінкова архітектоніка конкретного соціуму, його інтегральний психокультурний тип, певний стан соціетальної психіки соціуму на даному історичному етапі, стан масової свідомості тощо.

Суб'єктивним чинником є наявність чи відсутність компетентного політичного лідера. Саме щодо нього згадані вище об'єктивні чинники є даністю, з якою йому потрібно рахуватися, якою йому необхідно управляти. Саме в цьому відношенні вони є об'єктивними, хоча самі по собі виступають рівноправними суб'єктами соціальної динаміки певної спільноти в цілому.

Якщо велика політика — це мистецтво управління економічними, культурними та соціальними процесами з урахуванням природи соціуму, то компетентний політик — це людина, яка переймається не тільки технологією оптимізації шляху до

влади, а й передбачає власні політичні дії, до яких мусить вдаватися після отримання владних повноважень. При цьому такі дії мають бути адекватними, з одного боку, стратегічній політичній меті, яка б не збігалася з метою захоплення влади, а з другого — ментальності даного соціуму, його соціетальній психіці. Певний соціум, конкретна історично сформована спільнота (так само, як і людина) при всьому бажанні не в змозі вийти за межі своєї власної долі. Головним завданням компетентного політика вищого рангу в країні є насамперед відчутти напрямок цієї долі, а вже потім перевірити своє відчуття, досконало вивчити історико-культурні вектори можливостей ввіреної йому країни. Тобто його дії повинні відповідати глибинним передумовам, а також динамічним і статичним очікуванням даного суспільства й соціуму.

Харизматичний лідер — це та людина, думки, дії та емоції якої збігаються з підсвідомими очікуваннями даного соціуму в даний момент історії. Проте харизма, як правило, з'являється і впізнається насамперед на хвилі збігу емоційно-поведінкових очікувань народу і лідера. А це, як будь-яке сильне почуття, може завести людину або народ у цілому як у храм, так і на цвинтар. Без когнітивної, професійно звіреної складової найкращі, на перший погляд, намагання консолідованих лідером мас можуть повести суспільство як уперед, до еволюційної мети (що було в історії дуже рідко, оскільки збіги інтуїції лідера, підтриманого народом, і долі соціуму, що визначається багатьма складовими, відбувалися у найщасливіші виняткові моменти історії і не завжди правильно і вчасно осмислювалися сучасниками як такі), так і назад, до інволюційного повороту життя. Якщо збігаються тип лідера (а харизматик ніколи не піде проти свого власного типу світосприймання), підсвідомі очікування соціуму і зміст еволюційної політичної мети, соціум зрушиться з місця в тому напрямку, заради якого відбувалися попередні зміни в суспільстві. Лідер здійснився. Геніальність — у збігу, а не тільки в самій мудрості чи ораторському мистецтві. Але всі труднощі й запитання починаються саме тут: хто може знати — політична мета, заради досягнення якої відбуваються ті чи інші трансформаційні процеси в суспільстві, є еволюційною для даного соціуму чи ні? І чому саме політична, а не економічна чи, припустімо, соціально-екологічна?

Відповідаючи на друге запитання, можна одразу зачепити частину відповіді на перше. Саме в політичному, а не економічному чи будь-якому аспекті життя соціуму як єдиного цілого виявляються енергія його волі, місце його соціально-прагматичного розуму чи загальної емоційної чутливості, рівень послідовності і т.ін. як самостійних творчих компонентів соцієтальної психіки. Саме політичні кроки в історії даного соціуму є ознакою якості роботи його “мозку”, від якого залежить структурна архітектоніка всіх складових компонентів соціального цілого.

Для того щоб знайти відповідь на перше запитання, для початку треба назвати хоча б деякі критерії прогресивності в ході еволюції суспільства, соціуму як певної не випадкової організованої спільноти, що набула якості органічного системного цілого. Так, чим вищою є організація суспільства, соціуму, тим яскравіше виступають його **єдність, інтегрованість, соборність**, які підкоряють собі різноманітність індивідуальних, групових, організаційних центрів. Далеко не кожна сукупність людей на певній території може бути названа суспільством, а лише та, члени якої об'єднані спільними інтересами водночас і між собою, і відносно певного цілого, що може бути спільною метою (на рівні усвідомлюваного) і енергетичним джерелом життєдіяльності (на рівні колективного підсвідомого) даної спільноти. Потенційна **автономія індивідуальності народжується в єдності**, яка онтологічно передує їй у соціальному бутті. Отже, чим вищий рівень розвиненості соціуму, його єдності, тим яскравіша індивідуальність. Тільки в єдиній органічній системі ціле спроможне переживати за свої складові частини, тобто держава спроможна не заважати, а допомагати нормальному, здоровому життю і творчому самовираженню своїх людей. Відповідно до цього **чим розвиненіше суспільство, тим конкретнішими, повнішими, стабільнішими є його якісні форми**, котрі, у свою чергу, підтримуються налагодженістю внутрішніх обмінних процесів (у тому числі й інформаційних) між своїми структурними компонентами (особистостями, групами, організаціями тощо).

Проте всяка вища організація хоча б у конспективному вигляді містить у собі як внутрішню архетипну кладку всю ієрархію нижчих, попередніх етапів соціального розвитку. Цей за-

кон, відкритий Е. Геккелем (онтогенез повторює в собі філогенез), може бути застосований не тільки щодо психіки окремого індивіда, який у своєму розвитку реально проходить через усі епохи історичного розвитку людства, а й щодо великих спільнот та організацій, зокрема соціумів. Цей *сконцентрований досвід еволюції (інволюції) людських суспільств взагалі із власними флуктуаціями на даному шляху в кожному конкретному випадку виявляється у феномені соціетальної психіки (психіки даного конкретного соціуму)*. Почуття єдності в суспільстві завжди ґрунтується на стабільності цієї спільної психічної кладки, вік якої незрівнянно перевищує вік багатьох поколінь людей на даному життєвому просторі.

На шляху соціальної еволюції в розпорядженні влади завжди є, з одного боку, *можливість* вільної договірної діяльності, створення відповідних історичній ситуації конвенційних норм і правил, а з другого — величезний пласт уже зробленого історією, такого, що становить долю даного соціуму і фатальну *необхідність* для тих, хто ним править. На шляху еволюційного розвитку соціуму обов'язковим є поєднання цих двох сторін досягнення гнучкості, тобто життєздатності, соціальної системи. Тільки вільний договір або тільки сувора необхідність — це приблизно те, що відрізняє ідеологію Заходу від трактування ідеології Сходу (або капіталізм від соціалізму тощо). *Прогрес людського суспільства — на третьому шляху, шляху поєднання зовнішнього образу суспільства з його внутрішньою сутністю.*

Соціум, суспільство, може нормально розвиватися за однієї умови: *збігу, тотожності інтелектуальної еліти з управлінською, збігу центрів розуму і влади*. Виходячи хоча б із цих загальних уявлень про сутність соціуму та шляхи його прогресивної еволюції, влада повинна ставити й реалізувати таку політичну мету, яка б передусім не зашкодила суспільству. Парадигма “не зашкодь!” має бути спільною як для медиків, так і для політиків. Сучасні політики діють у парадигмі “вербальний стимул — очікувана реакція населення”, породжуючи явище *набутої безпорадності* у сфері особистісного простору, з одного боку, і *стан структурно-обмінного розпаду* у сфері суспільного життя — з другого. Для суспільства це означає навіть не хворобу, а початок вмирання.

В історії гуманітарних учень неодноразово склалися схеми ідеального образу суспільства, згідно з якими відбувалися дійсні і омріяні історичні події. Одні з них оберталися прогресивним поступом певних соціумів, інші — загибеллю цивілізацій, деякі відкидали суспільство далеко назад, на інволюційний виток розвитку. Однак здебільшого вони містили в собі ідею безперервності і лінійного прогресу. Сучасні знання дають змогу дещо змінити уявлення про еволюцію соціальних систем.

З метою порушення згубного досвіду політиків діяти за своїм власним бажанням, оформленим у рамках “принципу конвенції”, пропонується архетипна модель еволюції соціальних систем (АМЕСС). Архетипна тому, що йдеться про організуючий принцип розбудови будь-якого соціуму, який уже існує поза сучасним досвідом, існує як ментальний набір засобів, за допомогою яких соціум може вбудовуватись у навколишній світовий простір, як деякий набір найуніверсальніших і найдавніших мислеформ життя людських спільнот. Архетип, за Юнгом, — це фігура, котра в процесі історії повторюється. Можна зробити припущення, що ця фігура може мати вигляд більш-менш простої конструкції з кількох форм, у яких сконцентрований психічний і організаційний досвід мільйонів історичних спільнот. Тому сучасний соціум, наприклад український, може втрапити у процесі власного руху лише в одну з цих форм, які вже давно почали відігравати роль об’єктивних чинників (або пасток) еволюції (інволюції) суспільних структур. Архетипна форма, яка, нарешті, більш-менш яскраво виявляється в житті спільноти, диктує схильність суспільної поведінки і свідомості до певного типу. Тому самому типові відповідатимуть різноманітні організаційні структури всередині даного соціуму. А соціум у цілому, незважаючи на окремі відхилення в той чи інший світосприймальний бік, матиме певну інтегральну характеристику: тоталітарний, авторитарний, ліберальний або демократичний.

Ці назви, звісно, є лише абстрактним символом, але за ним ховаються реальні втілення архетипних мислеформ: реальні ідеологія, політика, влада, соціальна структура, організаційні властивості соціальних інститутів, поведінкові настанови, очікування тощо.

Попри традиційні уявлення про лінійний хід історії від тотемних спільнот з усупільненими свідомістю і підсвідомістю

до найліберальніших форм організації життя з усіма можливостями для прояву індивідуальних прагнень або, інакше, від первіснообщинного устрою через рабовласницький і капіталістичний до соціалістичного і комуністичного, картина життя соціумів виглядає, на наш погляд, інакше. По-перше, осмислення проблеми еволюції соціальних систем не вимагає ніяких “ізмів”, про що вже майже домовилися мислячі вчені й журналісти. По-друге, процес еволюції не є лінійним, бо неодноразово переривається інволюційними поворотами історії. Наочно це можна показати у вигляді кола, пересіченого системою координат або шкалами, назви яких символізують основні організуючі принципи, між якими і відбувається рух соціумів в той чи інший бік (рис.).

Рис. Коло процесу еволюції соціумів

Скільки разів людство вже пройшло по такому колу, сказати неможливо. Проте зрозуміло, що починало воно з тоталітарного способу суспільного життя (коли ще панувала Інтегральна Традиція) і після появи на історичній арені індивідуальності спробувало авторитарного, ліберального і, нарешті, демократичного устроїв життя соціумів. У різних куточках Землі цей процес відбувався нерівномірно, так само у різних суспільствах ці головні форми відрізнялися деталями, а тепер сучасні люди всюди все частіше згадують “золотий вік”, у якому колись “купалося” людство. Що було “золотим віком” — тоталітарне, авторитарне, ліберальне чи демократичне життя, насправді сказати важко. Напевно, для різних соціумів “золотом” здавався різний спосіб життя — залежно від соціетальної психіки певного соціуму та її властивостей.

Так чи інакше, а “золотом” для більшості розвинених цивілізованих країн світу є сьогодні демократичний устрій, у рамках якого і можливі реальні інтеграція, консолідація, ідентифікація народу не на принципі групи, а на принципі індивідуальності, не за допомогою примусу, а на природній основі. Останнє означає життя соціуму у злагоді із власною сутністю, тобто із власною психокультурою. Саме це є головним чинником внутрішньої, а не зовнішньої ідентифікації народу із власним соціумом, із власним суспільством.

Україна перебуває сьогодні на етапі авторитарного життєустрою, якому відповідають усі державні соціальні інститути і насамперед влада із занадто роздутим бюрократичним апаратом (гарантом “організації” демократії і консолідації, що тільки декларуються). Природно, що тут можна досягти лише ситуативної емоційної консолідації, однак вона буде занадто короткочасною, бо не матиме під собою об’єктивних підстав. Шлях до “онтологічної” консолідації та ідентифікації лежить через ліберальні реформи до справді демократичних перетворень у соціальному житті. Компетентний політик повинен розуміти, що саме від нього в переломні моменти історії соціуму залежать напрями руху суспільства або вперед, до ліберально-демократичних реформ, або назад, до тоталітарного режиму з усіма його атрибутами.

Роль суб'єктивного чинника зростає разом із деструктуризацією суспільства, його інституційної основи, разом із руйнуванням конвенційного соціуму і перетворенням його на соціум “хаосу”. Саме в періоди суспільних трансформацій зростає потреба в збігу внутрішньої насаги лідера та готовності соціуму. Якщо цього збігу немає, хаос затягується і відповідно надовго відступає етап впорядкування, етап “приходження” суспільства до своєї мети.

Так склалося в історії людства, що після зруйнування Інтегральної Традиції, яка була осередком “золотого віку”, роль провідників почали відігравати політики, тобто люди, наділені владою. Біда лише в тому, що політики відібрали у Церкви як провідника Інтегральної Традиції людства зміст життєустрою, більш-менш точні уявлення про принципи і технології соціальної динаміки і залишили їй лише гарну форму з її різноманітними обрядовостями, які, до речі, і стали головним приводом до міжконфесійної неприязні.

Проте сучасні політики теж перейнялися лише формою. Сьогодні в інформаційному просторі обмірковується лише формальна й неформальна тактики сходження до влади. Зміст влади залишається поза увагою політиків. Сьогодні в передвиборній кампанії сяє лише світ наслідків, а світ причин залишається поза увагою політиків і політичних партій.

Якщо аналізувати об'єктивні чинники можливої консолідації українського суспільства, головним серед них є пізнаний опосередкований шлях до суспільної мети. Якщо партії, організації та інші спільноти, які причетні до прийняття політичних рішень, консолідуються у напрямі до цього шляху, успіх їм на даному конкретному історичному етапі забезпечений. Шлях прямої дії, який пропонують ті чи інші, навіть харизматичні, лідери спільнот, — згубний для українського соціуму. Пряма дія — це (спрощено) знову ломка, революція, кров. Що мається на увазі, коли говориться про опосередкований шлях?

Компетентний політик повинен точно знати, де, на якому саме історичному відрізку знаходиться той соціум, яким він опікується. Які його статичні і динамічні властивості, характеристики, в чому полягають його хвороби і які конкретні ліки зможуть їм допомогти. Тобто йдеться про ставлення до соціуму

як до живого організму із специфічними історико-культурними і психологічними особливостями, в яких відтворюється його індивідуальність. Існує думка, що для такого підходу необхідне створення нової науки — психонетики і нового виокремленого прошарку людей на зразок магів або жерців, які б володіли її таємними технологіями. Серед головних технологій психонетики має бути вміння створювати “локальні психологічні середовища” штучного характеру на базі природної культурно-психологічної спадщини, на базі індивідуальних особливостей організмичної цілісності [1, с. 145]

Очевидно, такі спроби в історії людства робилися не один раз (найсвіжішими були спроба створити локальну гітлерівську зону на базі цілого німецького соціуму або численні приклади реальних “зомбі” із штучними середовищами на базі природної психіки) і, безсумнівно, відбуваються нині в тих або інших геополітичних чи місцевих проектах або планах окремих груп людей, які мають на меті актуалізацію своїх приватних інтересів.

Однак у цій статті йдеться про інше: про необхідність децентрації великої політики і її агентів, про переведення її енергії, її інтересу, її азарту із прагматичної сфери власних матеріальних стимулів в галузь не менш привабливу й азартну — оволодіння соціумом з метою перетворення його на квітучий край, котрий позитивно резонує з космічними енергіями, розкриває свої власні можливості від метакультурних до конкретно-людських, тобто в галузь соціетальної психоекології. Нехай буде соціальна ієрархія, але вона має відповідати здоровому глузду: політики на верхніх шаблях соціальної піраміди повинні бути найкультурнішими людьми в даному соціумі, які на базі наукових знань свого часу і власної інтуїції були б спроможними ***розуміти свій соціум і відкрито коригувати його розвиток*** у напрямі соціально-екологічного прогресу.

Якщо використати цікаві думки О.Бахтиярова щодо можливостей оволодіння організмичними об'єктами, то можна сказати, що культура політиків — це передусім здатність не зруйнувати природну, що відповідає даному соціуму, “людську форму”, не “зруйнувати зв'язки людини з Реальністю”, котра існує

в архетипах, не дати “хаосу індивідуальних ілюзій” оволодіти соціетальним середовищем тощо [1, с. 148].

На жаль, сьогодні ми можемо говорити лише про перші спроби конструювання соціетальних архетипів. К.Г.Юнг увів термін “архетип” з посиланнями на філософів-теологів і трактував його як універсальний факт колективного несвідомого, який не залежить від індивідуального досвіду, але впливає на нього. Платонівські форми, шпенглерівські прафеномени, юнгівські архетипи — це наче конструкція, форма, можливість або психотип, які в процесі індивідуального життя людини або спільноти наповнюються тим чи іншим змістом, за яким все одно можна вгадати архетипні прояви типу. Вихід за межі цих можливостей — це, безумовно, дуже енергомістка процедура, яка сама по собі може бути предметом прискіпливого аналізу.

Юнг описав лише деякі архетипи колективного несвідомого (останнє, мабуть, є неможливим у принципі в межах індивідуальної свідомості). А “свої” функції (мислення, відчуття, інтуїцію та ін.) він описував як окремі архетипи, на основі яких його послідовники (сучасні соціоніки на чолі з А.Аугюстінавічуте) створили функціональну модель психіки як нову архетипну форму з циклічним проявом.

Нами створено дві моделі, які можуть претендувати на звання соціетальних архетипних форм. Одна модель відтворює структуру та особливості соціетальної психіки (психіки соціуму як системи) в цілому і української психіки зокрема [2]. Друга модель (архетипна модель еволюції соціальних систем, АМЕСС) демонструє не циклічність та ієрархію функцій, як у першій моделі, а циклічність ціннісного ряду, соціетального “духу”, домінуючих відповідностей в інституціональній структурі соціуму, що разом породжує соціетальне поле певної якості.

Якщо тип влади і стиль керівництва як верхівка організаційної піраміди не відповідають тим законам, настановам, вербальним і невербальним, а також архетипним стимулам, які надходять у соціетальний простір, якщо цим стимулам не відповідають також структура, стиль роботи певних організацій, відповідальних за впровадження їх у життя, вся інформаційна кам-

панія і те, що вона супроводжує в даному соціумі, будуть приречені на загибель.

РЕЗЮМЕ

Возможность вхождения того или иного социума в ту или иную архетипную форму (тоталитарную, авторитарную, либеральную и демократическую) зависит от ряда объективных и субъективных факторов, способных повернуть социум как в сторону прогресса, эволюции, так и в противоположную. Автором предлагаются две модели социетальных архетипных форм. Первая отражает структуру и особенности социетальной психики в целом и украинской психики в частности, вторая (архетипная модель эволюции социальных систем) — цикличность ценностного ряда социетального “духа”, доминирующих соответствий в институциональной структуре социума.

SUMMARY

A possibility of entering any society into any given archetypal form (totalitarian, authoritative, liberal and democratic) depends on many subjective and objective factors, able to turn society into path of progress/evolution or into opposite direction. Author is suggesting two models of societal archetypal forms. The first is reflecting a structure and specific of societal mind in general and Ukrainian mind in particular; the second (archetypal model of social evolution systems) — the cyclic nature of societal “spirit” values, dominating correspondences institutional society structure.

Література

1. *Бахтияров О.В.* Постинформационная технологии: введение в психонетику. — К.: Экспир, 1997.
2. *Донченко Е.А.* Социетальная психика. — К.: Наук. думка, 1994.

© **Донченко О.А.**

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Політичну ідентифікацію можна розглядати як процес самоототожнення індивіда з іншою людиною (політичним лідером), групою (якою може бути партія, політичний рух), зразком політичної поведінки, політичною роллю. Політична ідентифікація розгортається на основі завершених ідентифікаційних процесів, серед яких Ентоні Д.Сміт виділив родову і статеву, місцеву й регіональну, соціоекономічну, релігійну, етнічну та національну ідентифікації [1]. Саме ці ідентифікаційні процеси допомагають людині збагнути свою сутність, опираючись на окреслену ідентичність. На процес політичної ідентифікації суттєвий, а нерідко й вирішальний вплив справляють сформовані ідентичності, зокрема соціоекономічна, етнічна, релігійна. Якщо деякі види ідентичності, наприклад статеві чи релігійні, сформувавшись, мають стійкий, постійний характер, не змінюючись протягом життя, за окремими винятками, то політична ідентичність нерідко є мінливим утворенням, яке може несподівано трансформуватись, залежно від соціально-політичних факторів. В основі таких трансформацій можуть бути психологічні механізми, зумовлені базисними потребами особистості у самоствердженні, самореалізації, у визнанні її окремими особами чи соціальними групами, які мають для даної особистості референтне значення.

На думку Х.Теджела, існують соціальна та особистісна ідентичності, інтегровані в когнітивну систему, котра відіграє роль регулятора поведінки за певних обставин і ситуацій. Особистісна ідентичність відбивається в інтелектуальних, моральних та фізичних характеристиках, які і детермінують самовираження особистості. Зокрема, соціальна ідентичність визначає належність особи до певної соціальної спільноти, політична — до певних політичних структур. Криза ідентичності, що нерідко є болісним особистісним надломом, долається зусиллям особистості, що намагається поновити здатність поводитись відповідно до вимог оточення, які б, однак, не перекреслювали прагнення і наміри людини. Наведене менш за все стосується

політичної ідентичності, оскільки зміна її не викликає кризи, яка б негативно вплинула на структуру особистості, її адаптованість у мінливому світі. Політична реальність наших днів дає незліченні приклади слухності наведеного твердження, коли активісти певної партії легко й безболісно змінюють свої політичні уподобання, прихильності та орієнтації, стають “незламними борцями” за інші політичні ідеали.

Це можна пояснити, зокрема, тим, що в радянському минулому у переважній більшості людей не було політичної ідентичності, проте була псевдоідентичність, бо механізми формування її мали примусовий характер, “ідентифікуючий примус загального”. За твердженням сучасного німецького філософа П.Козловські, “ідентичність полягає насамперед у тому, що людина може розгортати в її межах власну суб’єктивність”[2]. Отже, ідентичність не повинна бути примусовою, індивід завжди повинен мати можливість для власного вільного вибору, можливість диференціації та автономії.

Намагання політично програмувати людину через ЗМІ, перетворити її на засіб конструювання ідеологічних, економічних та інших систем може призвести до виродження особистості, за висловом Х.Ортеги-і-Гассета, в “людину-масу”, яка є повторенням “загального типу”, що може викликати внутрішній протест і активний спротив, коли спрацьовує історична пам’ять, закладена в колективне підсвідоме людини [3]. Чи не цим пояснюється відсутність бажання у переважній більшості громадян вступати до партій, яких в Україні кілька десятків. Аналізуючи політичне життя сучасного українського суспільства, деякі дослідники, зокрема І.В.Бондар, вважають за можливе й доцільне сформулювати положення про синдром “політичної абулії”, особливо стосовно молоді [4]. На їхню думку, цей синдром зумовлюється, зокрема, дедалі більшим відчуженням молоді від участі у формуванні інститутів державної влади і, як наслідок, значним відсотком тих, хто відмовляється брати участь у виборах різного рівня¹. За цих умов закономірно виникають психологічні “ідентифікаційні

¹ У цій та інших статтях збірника відображено стан політичної активності молоді до президентських виборів 1999р., під час яких молодь продемонструвала високу громадянську активність.

бар'єри", які утруднюють політичну ідентифікацію або унеможливають її.

Відчуження виступає одним з варіантів самотності, яку психологи називають "чумою ХХ ст.". Дослідження, проведені серед студентів Львівського національного університету ім.І.Франка за допомогою "шкали самотності"¹, засвідчили, що високий рівень переживання самотності спостерігався у 32% респондентів, середній — у 35%, низький — у 33%. Отже, майже в третини опитаних самотність була гострою особистісною проблемою. Окреслюючи емоційні стани самотності, 43% респондентів пов'язували їх з тугою за конкретною людиною, пригніченістю, жалістю до себе; 32% — з почуттям власної нікчемності, непривабливості; 25% — з безнадією, безпорадністю, схильністю до тривоги, відчаю. Наведені дані свідчать про наявність в опитуваних субдепресивності, яка зумовлювалась самотністю, низькою самооцінкою. Крім того, виявлено пасивне реагування респондентів на свою самотність, що може свідчити про певну зневіру їх у можливості зміни ситуації, а їхній психічний стан можна визначити як субдепресивну абулію, яка може виступати суттєвим ідентифікаційним бар'єром.

Політична ідентифікація відбувається на емоційному, підсвідомому рівні за механізмами зараження, сугестії, наслідування, а також в результаті усвідомлення і засвоєння певних політичних взірців на підставі власного вибору за механізмом переконання відповідно до потреб, інтересів і очікувань особистості.

Суттєвим психологічним фактором політичної ідентифікації виступає політична символіка, що особливо яскраво виявилось в умовах тоталітарних режимів. Маються на увазі партійні з'їзди, політичні ритуали (паради, факельцуги, освята знамен), їх відповідний музичний супровід з обов'язковими барабанами і горнами, використання політичного сленгу та ін. Психологічні символи, діючи переважно або виключно на емоційно-підсвідомому рівні, оживлюючи відповідні архетипи, про що писав К.Г.Юнг, прискорювали й поглиблювали процес політичної ідентифікації, а вищим втіленням політичної ідентичності виступала особа вождя народів чи фюрера. Страх і обожнюван-

¹ Дослідження провела дипломантка О.Гринів.

ня, переплітаючись, були вирішальними психологічними чинниками політичної ідентифікації.

Окремого розгляду заслуговує ідентифікація лідера з політичною роллю, яку він повинен виконувати і на що очікують його соратники, дотримуючись того образу, який лідеру створили іміджмейкери, враховуючи сподівання і смаки електорату. Злиття особистості лідера з політичною роллю може бути настільки повним, що це може призвести до особистісної порожнечі політичного лідера, руйнування структури його особистості, засвоєння ним форм поведінки, привласнення прав і обов'язків, які попередньо не передбачались, нехтування декларованими обіцянками і зобов'язаннями. Саме в цьому спотвореному ідентифікаційному процесі можливі психологічні витoki економічних злочинів, аморальних вчинків політичного лідера, а отже, і його найближчого оточення. Історичним прикладом злиття особистості лідера з політичною роллю може бути випадок, коли Сталін зауважив, що в кінофільмі він не схожий на себе (зокрема, говорить без характерного акценту), на що актор, який виконував його роль, відповів, що він грав не Сталіна, а його державну функцію. Пояснення актора диктатору сподобалось.

Значну роль у політичній ідентифікації відіграють ЗМІ. Це дає підставу говорити про наявність ідентифікаційного простору, котрий, як змістова складова, входить до інформаційного простору, що має незаперечне політико-психологічне значення [5]. Ідентифікаційно-інформаційний простір, на якому діють ЗМІ, можна розглядати як макрорівень, підкресливши разом з тим наявність мікрорівневого ідентифікаційного простору (сім'я, виробнича бригада, релігійна община, інші малі групи). Впливи цих ідентифікаційних просторів можуть "накладатись", і їх одночасна або послідовна дія може бути синергічною або антагоністичною. Кінцевий ідентифікаційний ефект залежатиме від багатьох психологічних чинників, зокрема, від особливостей посткомуністичної аудиторії, значну частину якої становлять особи, що звикли брати на віру офіційну інформацію, досить легко піддаючись сугестії.

Критерієм сформованості політичної ідентичності виступає політична активність, інтенсивність якої можна зобразити у вигляді континууму, на одному з полюсів якого — політична абулія і, відповідно, відсутність політичної ідентичності, а на протилежному — максимальна інтенсивність політичної активності і сформована політична ідентичність. На другому полюсі

політична активність знаходить свій прояв в екстремістських акціях, а політичну ідентичність уособлюють політичні радикали, фанатики. Окремим є питання типології цього угруповання, проте можна припустити, що з цією метою варто використати психопатологічні критерії.

Політична ідентифікація, як і інші ідентифікаційні процеси, має свої вікові особливості, регіональні, етнічні, релігійні та інші відмінності. В її основі лежать різні психологічні механізми, що треба враховувати при вивченні формування політичної ідентичності.

РЕЗЮМЕ

Обсуждены психологические механизмы политической идентификации, рассмотрены ее основные факторы (СМИ, образ политического лидера, политическая символика). Идентификационно-информационное пространство, на котором действуют СМИ, предлагается рассматривать как макроуровень. В качестве критерия сформированности политической идентичности определена интенсивность политической активности.

SUMMARY

This article discusses psychological mechanisms of political identification, reviews its main factors (media, political leader's image, political symbolics). An identificational — informational space containing the media sources is considered as macro level. Intensity of political activity is defined as criteria of completed political identity.

Література

1. *Anthony D. Smith*. National identity. — London, 1991.
2. *Козловські П.* Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технічного розвитку // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. — К.: Ваклер, 1996.
3. *Ортега-і-Гассет Х.* Вибрані твори. — К.: Основи, 1994.
4. *Бондарь И.В.* Смысл жизни и политические ориентации молодежи // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави. — К., 1995.
5. *Слюсаревський М.М.* Поняття інформаційного простору та його політико-психологічне значення // Проблеми та перспективи розвитку психології в Україні. — К., 1996.

© Мар'єнко Б.С.

АРХЕТИПИ ВІЗАНТІЙСЬКОГО МЕНТАЛІТЕТУ І ЙОГО СУЧАСНІ ВТІЛЕННЯ

Основна проблема, що є предметом аналізу в статті, — *психокультурне підсвідоме*, архітектоніка якого представлена певною сукупністю його “осадів” — *архетипів*.

Перш ніж розглядати окремі архетипи візантійського менталітету, визначимося з тим, що таке менталітет. Розкриття етимології цього слова свідчить про те, що менталітет стосується духовності етносу, яка постає як організаційна єдність свідомого та підсвідомого, інтелекту, емоцій, стереотипів, почуттів — усього того, що ми називаємо ідеальною реальністю. *Менталітет — це те інтегрально-синкретичне формоутворення, в якому життєві сенси (цінності) є моделюючою домінантою світовідчуття, світосприймання та світорозуміння*. В цьому плані можна вважати тотожними поняття “національний світогляд” та “менталітет”. Будь-який менталітет має своє психокультурне минуле, опредмечене на рівні архітектоніки підсвідомого.

Всього ми виділяємо для аналізу 15 архетипів.

Архетип “вічного учня”. Найпоширеніший у східних культурах, орієнтованих на традиціоналістичний життєвий лад. Аналогії можна виявити в єгипетській, вавилонській, китайській, японській культурах. Наближення суб’єкта до рівня “вічного учня” було тісно пов’язане з фундаментальною настановою на примат об’єктивної онтологічної тотальності та епістемно орієнтований мертвий текст над волею та свідомістю індивіда. “Вічний учень” — це зовні запрограмований, придушений мертвим текстом, ірраціональний, інфантильний психотип з центрованим почуттям вини перед культурою. Він майже завжди жалкує з приводу того, що ніколи не наближається до “ідеалу”, до “невичерпного Абсолюту”, внаслідок чого втрачається всілякий стимул до самовдосконалення, зникають почуття відповідальності, потреба в самодетермінації та прояві ініціативи і формується гіпертрофований інфантилізм, зростає потреба в опікуванні та контролі, присутності тоталітарного патерналістичного начала у вигляді держави. Візантизм, таким

чином, досягає стабілізації соціуму через нав'язування індивідові настанови вічної недосконалості та мазохістичного почуття вини. Способом подолання і втечі від цього стає зворотна реакція — героїзація злочинної поведінки.

В архетипі “героїзованого злочинця” антитезою слухняного і покірливого учня є злочинець-девіант, який ухиляється від наслідування істин мертвого тексту і живе живим життям, а не імітацією; він єдиний, кому у соціумі вдається бути собою, а не грати чужі, штучно нав'язані ролі. Легітимація злочинності у масовій свідомості є водночас і проявом протесту решти суспільства проти експлуатативної стратегії політично-правлячого класу, і вираженням захоплення цим “героєм”. Подвійну мораль поділяють не тільки простолюд, а й правлячий клас [4; 5].

Архетип домінування уречевленого (ситуації, минулого) *над процесуальним* (мотивацією, майбутнім). У візантизмі цей архетип можна розглядати також як наслідок стресогенезу. Він виявляє себе в тому, що продукти людської діяльності блокують подальше розгортання ситуації, тяжіючи над своїм творцем. При цьому зауважимо, що йдеться про домінування уречевленого не як наслідку соціального відчуження (у традиційно-марксистському розумінні — відчуження від продуктів праці, процесу праці, інших людей, від себе), а як наслідку стресогенезу, котрий пов'язаний уже з екзотичними факторами. Тим самим для візантійського психотипу вирішується і проблема свободи, оскільки її актуалізація відразу породжує екзистенційні колізії, чого уникає травмований психотип. Уречевлення виявляє себе і в підкресленому генетизмі психокультури, яка прагне виправдати свій теперішній стан минулим. В той час як реальність давно вже зазнала змін, культура “згадує” одну й ту саму варіацію, програючи та імітуючи мертвий текст [4; 5].

Архетип об'єктивно-речової детермінації буття пов'язаний з попереднім архетипом через властиву його носіям картину світу. Оскільки остання розпадається у візантизмі на два блоки — мертвий текст та природу, а компенсування мертвого тексту стосується когнітивної сфери, то все, що стосується поведінки, повинно моделюватись за зразком природи. Логіка природних процесів стає субститутом для процесів соціальних та політичних: боротьба за владу, підприємницька діяльність,

адміністративне управління соціумом — усе це стає еквівалентом об'єктивно-речових, незалежних від волі і свідомості індивіда процесів. Через кілька століть реанімація архетипу відбувається у радянському діалектичному матеріалізмі з його засиллям технократичного способу думання, центрацією природи, знелюдненого світу, в якому людина є лише тілом (у природі) та гвинтиком (у соціумі). Цей же архетип провокує і маніпулятивний волюнтаризм, намагання вирішувати усі проблеми через силу (знелюднена природа назавжди залишається об'єктом). У цьому соціумі суб'єктом є лише той, хто має владу, всі інші залишаються безголосими об'єктами, речами. Тоталітарна держава тим самим стає політичним відбиттям всемогутності матінки-природи, перед якою всі індивіди є рівними у своїй недосконалості (егалітаризм).

Архетип обрядності та імітативності детермінує точну модель сприйняття дійсності, коли естетично привабливий феномен, атрибут заміщує собою мету діяльності, коли елементи краси тяжіють над непривабливою рутиною, намагаючись розчинити особистість у цій чудовій казці. Це все одно, що примхливій дитині, наприклад, сподобався ескорт президентських автомобілів і вона захотіла стати президентом. Заворожена блиском атрибутики і заздрісними поглядами однолітків, вона не уявляє рівня важливості та відповідальності посади. За спонтанним естетизмом візантійської психокультури приховуються своєрідний квієтизм та сибаритство, що супроводжують народження на світ лінивої потворної істоти, у якої не виникає бажання творити естетично привабливі умови (для цього треба не тільки малювати візерунки, а й вивозити сміття), оскільки вона нічого не сприймає всерйоз, окрім, звичайно, “високої творчості”. Архетип обрядності та імітативності є блокувальною ланкою цілеспрямованої активності нетворчого змісту. Там, де відсутні елементи гри, візантійський психотип стає іпохондричним і сумним або просто деструктивним.

Архетип “вічного повернення” нав'язує антикреативну модель часу, в якій відсутні новоутворення. У візантійській психокультурі антикреативність часового виміру пов'язана з іншими архетипами:

а) “вічного учня” — через інфляцію праці і творчості, розрахованих на наслідування. Діяльність без значущого ре-

зультату, без “досягнення ідеалу” (естетичний максималізм), очевидно, знецінює і час;

б) “героїзованого злочинця” — через особливий тип самоактуалізації “по той бік добра і зла” (Ф. Ніцше). Оскільки “гуманістична мораль” для злочинця тотожна одноманітності, авантюриста не спиняє загроза найстрашнішої кари.

Психокультура підсвідомого налаштовує майбутнє молоде покоління на те, що воно є винним перед минулим і має пройти ті самі кола пекла, що і батьки. Що це, як не садизм і намагання помститись за свою нереалізованість?

Архетип едукативності психокультури. Візантизм демонструє перед пересічним індивідом царство високої культури і тим самим травмує його. В душі травмованої посередності народжуються претензії нереалізованого генія, потяг до великого, недосяжного, неспівмірний з його реальними можливостями. Це відчуття має бути компенсоване чимось на зразок наближення до ідеалу (архетип обрядності та імітативності). Квазікомпенсацією власної неповноцінності виступають навчання і переконаність у тому, що через “вічне навчання” (архетип 1) можна “доторкнутись” до великого і змінювати своє життєве призначення. Едукативність в її архетипному вияві дестабілізує накопичення досвіду і посилює патерналістичні інтенції системи освіти: формується психотип, який підсвідомо шукає опіки (деінтенціональність), намагаючись отримати від “педагога” (неважливо, хто виступає в його ролі) компендіум порад на всі випадки життя. Едукативна психокультура стимулює інтерес до пізнання, комунікації, практичної діяльності, але це стимулювання для суспільства нагадує епізод з відомої байки І.Крилова, де “віз і нині там”.

Архетип аннігілятивної рівності. Детермінуючий вплив цього архетипу стосується також сенсорики, яка в умовах постійного стресогенезу підмінює собою соціальний інтелект. Тим самим вибудовується не ієрархія цілей, а своєрідна транситуативна гетерархія (послідовність не пов’язаних цілей, моментів). Нічим не ієрархізовані цілі потрапляють у полон ситуативної реалізації, опредмечуються не систематично, а час від часу. Важко уявити собі суспільство, де макроінститути, які задовольняють потреби всіх, працюють небезперервно. Для того, щоб забезпечити, наприклад, нормальну діяльність урядового

апарату, тут постійно доводиться робити емоційні струси, які б активізували сенсорику та афективний інтелект (бунти, повстання, революції, злочини, війни тощо). Зворотним боком аннігілятивної рівності (бачення крізь призму видовищної ситуації) є байдужість людини до самої себе і оточуючих. У поєднанні з екстравертивним менталітетом ця байдужість переростає у сліпу жорстокість та некрофілію (Росія), у поєднанні з інтровертивним — у кругову поруку та анархізм (Україна).

Архетип долі. Візантійська психокультура у вигляді цього архетипу намагається компенсувати те, що на Заході іменується раціональністю. Більше того, цей архетип дає змогу соціетальній психіці продемонструвати нечувані для Європи вітальні потенції у найнесприятливіших умовах. “Доля сліпа” (Гомер), тому сильніша за розум, котрий вимушений рефлексувати і відступати перед об’єктивно нездоланими перепонами. Архетип долі змушує до ірраціонально-героїчних вчинків за екстремальних умов і пасивного очікування за умов буденного життя. Подарунок вартий того, щоб легко віддати його на війні і не дуже піклуватися про нього, коли панує мир. Мовою парапсихології, доля компенсує домінуванням вітально-космічного начала недостатній рівень розвитку природно-соціальної орієнтації.

Архетип ідеалізації старовини. У психокультурі візантизму минуле займає особливе місце, причому його сакралізація має деякі відмінності порівняно з японсько-китайською, єгипетською та європейською. По-перше, залежність від минулого виявляється радше як формально-психологічна (емоційна), ніж етична (детермінація минулим спрацьовує не на рівні свідомості, а на рівні звички). По-друге, рівень досконалості минулого досвіду визначається не його сучасною актуальністю, а лише арифметичною давністю використання. Специфічним тут є те, що цей досвід може бути навіть соціально небезпечним, але це не зупиняє візантійську психокультуру у його пристосуванні до сучасного. Соціум у цьому разі не навчається на помилках старовини, його інтелект не відстоює негативів минулого, а намагається об’єктивувати їх разом із сучасним на рівні інституцій (як це нагадує типове для України явище перетягування архаїки “за вуха” у сучасність!).

Психокультура у такий спосіб продовжує грати стару комедію, в якій “мертвий хапає живого” [6, с.34].

Архетип тотальної істини і влади. В усіх східних деспотіях минулого політична влада намагалася поставити під контроль духовну сферу суспільства, проте навіть у класичній єгипетській деспотії доксално-гносеологічне (істина) ніколи не було виключною прерогативою фараона. Візантійська традиція, засвоївши догматизовану аристотелівську епістемологію, починає ототожнювати знання першопричин (істину, “мудрість”) і владу, політичні прерогативи. Вибудовується приблизно така психологіка: істиною володіє той, хто у цілковитій відповідності з нею має константне (постійне, незмінне, узвичаєне) буття. Знання істини буття дає змогу організувати це буття згідно з нею. Оскільки такого статусу, крім бюрократії, ніхто не має, то саме бюрократія є єдиним носієм істини-влади, причому не тільки в гносеологічному, а й у політичному аспекті. Ототожнення “знатного”, “могутнього” з “мудрим” перевертає порядок речей з голови на ноги; тепер уже можна прагнути до влади і, досягнувши її, нав’язувати іншим те, що може бути далеким від істини [7; 8].

Архетип центрованої вини. У візантизмі вину можна розглядати як форму психоконтролю і особливу модель нав’язування інфантильної залежності, оскільки переживання вини завжди центрує на собі, послаблює волю до опору і робить “слухняним”. Послух, як особлива чеснота екзекутивної психокультури візантизму, становить основу добре налагодженої системи тоталітарного контролю (еквівалент надмірної материнської опіки) психічно надлишкового індивіда. У візантизмі психоконкомплекс вини стосується не стільки сексуально-біологічних потягів, скільки захисних механізмів психокультури, яка через вину контролює психологічно розбалансованого (історичним стресогенезом) індивіда, намагаючись культивувати залежність від захисного материнського авторитету. Внаслідок цього чоловіча частина населення починає нагадувати жіночу, фемінізуватись, шукати опору в житті у слабкій статі. Зауваження М.Бердяєва з приводу “вечно бабьего начала в русской душе” відображає архетипну трансформацію візантизму в російській культурі. Саме тому почуття вини пов’язане тут не з витісненням заборонених бажань у підсвідоме (Фрейд), а з по-

чуттям слабкості, недорозвиненості чоловічого начала у чоловіків.

Архетип монарності буття. Цей архетип є полісинтезом архетипів об'єктивно-речової детермінації буття, “вічного повернення” та англійативної рівності. Монарність (від лат. *monos* — один) у цьому випадку виступає синонімом безнадійної втраченості, “закинутості у буття” (М.Хайдеггер), але це переживання радикально відрізняється від європейського архетипу монарності. Візантизм репродукує монарність через знецінення продуктивної самореалізації та опозиції світу: це монарність смутку, перенасиченості, безнадії і егоцентризму. Енергія ілюзії тут давно вже вичерпала себе, залишається нудне животіння у буденних турботах. Цей хмароподібний смуток відкриває двері перед образом “зайвої людини” з усіма її феноменологічними виявами: ризиково-азартним способом життя, нескінченними авантюрами та любовними романами з відтінком артистизму, очікуванням неминучої смерті. Зворотною стороною медалі є деструктивність: потяг до руйнування, вбивств, жага помсти, ненажерливий нарцисизм, любовострастя, корупція і проституція [5].

Архетип “вічної правди”. “Вічна правда” як архетипне формоутворення розкриває себе у трьох сферах: сфері мотивацій; сфері пізнання і самопізнання; сфері соціальної комунікації. Мотиваційна сфера зазнає актуалізації архетипу через екстремалізацію мотивів, своєрідну істерію підсвідомого, живучи за принципами “все або нічого”, “вічна правда або чисте небуття”. У сфері пізнання та самопізнання амбівалентність мотивації раціоналізується в пошуку ідеалу. Цей ідеал, відповідно до вже наведених міркувань, можна визначити як естетичний. Проте естетизм тут редукується до квієтичного способу думання, до споглядання. У сфері соціальної комунікації архетип виявляється через намагання спрощувати, уніфікувати, нав'язувати одностайність. Результатом цього є формування синдрому, основними ознаками якого виступають послаблення або паралізація оригінальності, своєрідності, безпосередності, послаблення Я і заміна його на псевдо-Я, в якому свідомість Я уповільнюється і заміщується переживанням власної персони як суми очікувань з боку інших, заміну автономії гетерономією.

Архетип звеличення юродивого. Візантійський філософ Максим Плануд, теолог за життєвим покликанням, якось сказав, що юродиві є більшими носіями чеснот, ніж задоволені усім багаті та щасливі. Можливо, саме в цій сентенції — весь архетипний лейтмотив візантизму.

Якщо Ф.Ніцше порівнював християнство з повстанням рабів у моралі, то ми можемо порівняти візантизм з повстанням юродивих у християнстві. На думку німецького філософа, маленькі люди повстали проти фізіологічного аристократизму римського патриціату і перевернули ієрархію цінностей. Візантизм здійснив дещо подібне: його версія нагадувала міф про прихід юродивого, скаліченого драмою життєвої боротьби Ісуса, який принизив сильних світу цього заради найслабших — хворих, немічних, скалічених і т.ін.

Не заперечуючи гуманістичного духу християнства, візантизм лише зміщував акценти, ідеалізуючи в образі святого — юродивого. Безпорадний юродивий і є тим об'єктом вияву материнської любові, якого так потребує ексекутивна психокультура візантизму.

Наведені архетипи є архетипами не просто історичного, а дистресового досвіду, пов'язаного з неадекватними реакціями соціуму на певні проблеми, що поставали і постають у процесі історичного розвитку. Дистресовий досвід, що акумулюється в архетипному вигляді, дає змогу “включати” певну програму діяльності в той момент, коли історична ситуація повторюється. В Україні цей архетипний досвід стає основою реагування індивіда та соціуму на виклик кризової ситуації. Розглянемо це реагування на окремих прикладах. Так, архетип “вічного учня” виявляється в соціально-політичному “хитанні” між різними ідеологічними парадигмами, у пошуку авторитету за кордоном, який би запропонував українським політикам готову “модель” (на американський, французький чи німецький зразок), у намаганні затягнути прийняття певних кардинальних рішень та ін. Всі перелічені вище феномени стосуються вияву цього архетипу в таборі влади. У суспільстві його дія виявляється в тому, що більшість громадян очікує від влади рецептів того, як жити далі, як змінювати інституційну реальність тощо. Архетип “вічного учня” синонімічний послабленій самоорганізації українства на рівні держави, самоорганізації, яка потребує якогось

зовнішнього програмуючого начала, вектора, очікування змін “згори” без змін у власній самосвідомості. Він пов’язаний з архетипом едукативності психокультури через культивування патерналізму в системі освіти, зворотним боком якого є інфантилізм, настанова вічної недозрілості, що продукує нехтування українців публічними справами, котрі потребують певної “дорослості”.

Виявом архетипу “героїзованого злочинця” є нормативна модель, антитетична ідеалу мінімального життя “вічного учня”. Зрозуміло, що нею має бути героїчне життя злочинця, який стоїть над законами і може дозволити собі те, чого не можуть дозволити абстрактні інші. Його дії ми можемо простежити на прикладах “нових українців” з кримінально-мафіозним минулим, які протиставляють сірій слухняній зорганізованості радянської людини правовий нігілізм, “життя на широку ногу”, зазвичай пов’язане з підприємництвом лише атрибутивно. У такий самий спосіб поводять себе і політики, для яких посадовий статус стає засобом скоєння злочину.

Архетип монарності буття актуалізується в українському індивідуалізмі як певній психоментальній характеристиці. При цьому монарність виявляється не у визначенні мети, а у втечі від активного життя, що не пов’язане з оселею. Можливо, саме тому послаблена національна ідентичність дається взнаки в суто індивідуальному способі вирішення суспільних за своїм змістом проблем.

Архетип долі та об’єктивно-речової детермінації буття пов’язаний із дезактивізацією особистості: вона лише очікує змін, залишаючись пасивним споглядачем подій. Пов’язуючи цей архетип з домінуванням принципу константності, інваріантності буття у православно-візантійській культурі, можемо зробити висновок, що психокультурокодом українця є настанова на “вічне повернення”, а отже, віра в те, що в житті нічого не можна змінити, бо відбувається лише те, що має відбутися. Для соціуму й політики наслідки цього є очевидними: потурання насильству і свавіллю, корумпованості влади, апатія до зла будь-якого походження. У цьому розумінні український соціум нагадує скорпіона, що обертає отруйне жало на самого себе.

У такий самий спосіб можна провести аналогію із сучасністю, зіставляючи зміст інших архетипів з певними моделя-

ми соціальної поведінки, відносно якої ментальне підсвідоме виступає активатором неадекватності. Тому психоонтологічна рефлексія національної ментальності, по суті, й була первинним завданням цієї статті.

Національне підсвідоме є тим інформаційно-енергетичним запасом психічного, який час від часу актуалізується в будь-якому різновиді активності: діяльності, спілкуванні, самопізнанні. Перефразовуючи Ж.П.Сартра, можна стверджувати, що людина — це до певної міри минуле людини, її історія, завдяки чому етнос зберігає власну ідентичність.

Об'єктивації утилітарно-практичного інтелекту, вступаючи у взаємодію з менталітетом, змінюють його лише екстенсивно, не викликаючи глибинних якісних змін національного підсвідомого. Особливо це стосується консервативних східно-азійських культур, які поєднують новий динамічний стиль життя із старовиною та класикою (Японія, Китай). Проте сам менталітет, навпаки, справляє коригуючий вплив на універсально-технологічні, цивілізаційні проекти і через структури підсвідомого навіть здатний чинити їм опір. Прикладом цього може бути хоча б зіставлення еволюції психокультури Росії і Японії. Здавалося б, будь-яка країна світу могла б поскаржитися на відсутність технічних новинок, цікавих проектів, винаходів та відкриттів — тільки не Росія. Така “грайтворча” самодіяльність у сфері техніки зустрічається хіба що у США, де жодна промислова інновація не проходить поза увагою ділків великого бізнесу та уряду. У колишньому СРСР це стосувалося як оборонного, так і цивільного комплексів. Наукові журнали були перенасичені величезною кількістю технічних винаходів, рацпропозицій та патентів. Але от парадокс: консервативний азійсько-візантійський менталітет і тут “підклав свиню” і всупереч здоровому глузду акумулював усі інтелектуальні досягнення у “мертвому тексті”.

Радянська партноменклатура, правонаступник імперсько-візантійського способу життя, діяла у повній відповідності зі східними психокультурними традиціями: з масиву інтелектуальних досягнень відбиралося лише те, що відтворювало мертве слово і еквівалентний йому спосіб життя, а в кінцевому підсумку зберігало її домінуюче становище в суспільстві. Не можна не погодитися з тим, що візантизм, сприяючи консервації

мертвого тексту, застарілої соціальної інформації, уречевленої в бюрократичних структурах, тим самим пропонував свою альтернативу хаосу і безладдю. Адже діонісійський психотип, сформований візантизмом, може зупинити власне свавілля лише перед фізично-предметним. Еквівалентом його є природа і тоталітаризм. І перше, і друге є тими грубо нормувальними чинниками, які хоча б деякою мірою здатні раціоналізувати поведінку екстрема, зменшити міру її соціальної деструктивності.

Ми вже вели мову про естетичний максималізм візантійського психотипу, що обертається величезними втратами для соціуму. Він протиставлений європейським ригористичній інтенціональності, нормативності та цілепокладанню. Якщо людина візантійської психокультури думає про велике натхнення, не переймаючись необхідністю збереження екзистенційного комфорту в усіх його проявах (етос пасивної святості), то європейець органічно не сприймає неопредмеченого середовища. Цей потяг до завершеності буття (у формальному аспекті) сформований історично і не є штучно нав'язаним. У візантизмі все відбувається з точністю до навпаки: елементарна соціальна раціональність має нав'язуватись штучно, вольовим шляхом, через суперсистему насильства. Комунізм в СРСР був візантійською моделлю європеїзації, яким би парадоксальним це не здавалося. Інша річ, що сама європеїзація відбувалася лише на поверхні, через насильницьке насадження формальних атрибутів європеїзму, оскільки візантизм, згадаємо, сприймає лише мертвий текст, осад, оболонку, а не живий дух Європи. Візантійська психокультура продемонструвала свій міместичний потенціал (здатність до наслідування), але вона не змінилася глибинно і якісно, вона засвоїла лише манери європеїзму, пристосувавши їх до архетипного підсвідомого.

Інше можна побачити в Японії. Авторитарно-патріархальна психокультура, тяжіючи до традиціоналізму, не стримувала розвитку технічної раціоналізації. Японський архетип “вічного учня” (який є і серед архетипів візантійського менталітету), поєднаний з європейською раціональністю, сприяв переростанню учнем вічного дитинства, не консервував інфантілізму, а навпаки, руйнував дитячу самозакоханість. Ієрархічна етика самураїв з її децентрацією, проекцією агресивності на зовнішнє середовище (інші народи і країни) + дефіцит

життєвого простору + нові європейські технології і зробили те, що історики пізніше стали називати “японським дивом”.

За схемою А.Тойнбі, динаміка двох наведених вище психокультур відображає дві моделі реакції соціуму: виклик-та-відповідь, відхід-та-повернення. Візантизм розвивався за другою моделлю: він відійшов від Європи, повертаючись у минуле, зберігаючи будь-якою ціною власну ідентичність. Адже екзекутивна психокультура з усіма притаманними їй рисами (пасивність, рецептивність, квієтизм, репродуктивність), як жінка, ніколи не змінюється першою. Вона, звичайно, здатна на високу моральність, героїзм, муки і страждання, вона здатна будь-якою ціною виховати своїх дітей, пройти через усі кола пекла, але змінити себе — ніколи. Тільки сильне чоловіче начало може допомогти їй у цій нелегкій справі [1; 2].

Важко уявити собі існування самоізолюваних архетипних фігур, жодна з яких не нав'язана іншими і не має аналогів у східних психокультурах. Прискіпливий читач навіть може зробити нам зауваження. “А що, — скаже він, — хіба, наприклад, архетип “вічного учня” не виявив себе в інших соціумах: японському, китайському, єгипетському? Хіба циклічна модель часу, притаманна всім аграрним цивілізаціям, не сприяла універсалізації архетипу “вічного учня”?”. Так, все це абсолютно правильно. Проте окремий архетип, взятий поза зв'язком з іншими архетипами, є лише мертвою формою, адже система, як відомо, не складається із суми елементів, а є їх інтегралом, рівнодіючою. Один і той самий набір архетипів може спричиняти різні психокультурні ефекти, поєднуючись з різними зовнішніми факторами і властивостями соцієтальної психіки [3]. Тож саме під цим кутом зору і слід розглядати архетипіку візантійської психокультури — як у психоонтологічному, так і в соцієтально-політичному аспекті.

РЕЗЮМЕ

В статті показано, що архетипи візантійського менталітета виступають базовими структурами архітектоники підсознательного, оказують детермінантне впливання на соціально-політичні інститути і модернізацію українського общества. Кождий из рассмотренных архетипов выступает не чем-нибудь автономным и самодостаточным, а в “связке” с другими

архетипами: архетип монарности — с архетипом судьбы, архетип доминирования овеществленного над процессуальным — с архетипом идеализации древности, обрядности и имитативности.

SUMMARY

This article shows that archetypes of Byzantium mentality are basic archetonic structures of unconscious, and have a determinant influence on social-political institutes and modernization of ukrainian society. Every shown archetype is not presented as autonomic and self-sufficient entity, but together with others: archetype of monarity — with destiny archetype, archetype of domination of tangible over processive — with archetype of idealization the ancient and imitativity

Література

1. *Безобразов П.В.* Очерки византийской культуры. — Петербург, 1919.
2. *Бычков В.В.* Византийская эстетика: Теоретические проблемы. — Москва, 1977.
3. *Донченко О.А.* Социетальная психика. — К.: Наук. думка, 1994.
4. *Культура Византии: IV — первая половина VII в.* — Москва, 1984.
5. *Культура Византии: Вторая половина VII — VII в.* — Москва, 1989.
6. *Литаврин Г.Г.* Как жили византийцы. — Москва, 1974.
7. *Медведев И.П.* Византийский гуманизм, XIV-XV вв. — Ленинград, 1976.
8. *Поляковская М.А.* Общественно-политическая мысль Византии (40-60-е годы XIV в.). — Свердловск, 1981.
9. *Удальцова З.В.* Византийская культура. — Москва, 1988.

© Романенко Ю.В.

ТИПОЛОГІЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ СТРУКТУР У СУСПІЛЬСТВІ, ЩО ЗМІНЮЄТЬСЯ

Період, який ми переживаємо, характеризується глобальними змінами в суспільстві. Ці зміни пов'язані із зростанням динаміки соціальних процесів. Динамізація процесів, у свою чергу, багато в чому зумовлена змінами у світогляді, орієнтаціях, цінностях, стратегії і тактиці діяльності організацій, що несуть на собі відбиток соціальних трансформацій у всіх сферах життя.

В умовах глобального хаосу ефективність трансформаційних процесів не може не спотворюватися організаційними артефактами, тобто далеко не всі організаційні структури сьогодні відповідають вимогам часу. Необхідною умовою ефективного і швидкого проходження суспільством перехідного етапу є збільшення частки організаційних структур, що вирізняються інформаційною відкритістю, низьким рівнем формалізації організаційних взаємодій, функціональною гнучкістю, інтересом до інноваційної діяльності, що є одним з основних стимуляторів соціального прогресу, і т.ін.

Загальний аналіз суспільних процесів свідчить про те, що в даний відрізок часу зростає роль соціальної адекватності організації і своєчасної зміни її внутрішньої структури відповідно до нових завдань. У зв'язку з цим стає актуальною проблема оптимізації процесу керівництва організаційними структурами. У період, коли планова розподільча система поступається місцем ринковій, вільнопідприємницькій, у багатьох організаціях на зміну жорсткій ієрархії і авторитарним методам керівництва приходять методи демократичні, менш формальні, що використовують переговори й консультації як більш ефективні способи вирішення складних організаційних проблем. Тому зростає значення добору управлінської еліти, чий світогляд і методи керівництва мають відповідати духові часу, а також організаційним парадигмам, що змінюються [1, с.166—170].

Проблема соціальної адекватності організацій вимагає нових організаційних концепцій і соціальних технологій, які можуть сприяти вирішенню проблеми оптимального узгоджен-

ня найбільш ефективних управлінських стратегій із типом реальної організаційної структури. При розробці їх треба враховувати такі чинники, як особливості соціокультурного середовища, а також сучасні тенденції економічного, політичного, соціально-психологічного й інших аспектів життя суспільства. Нова ситуація практично сформувала соціальне замовлення на адресу дослідників згаданих вище проблем.

Побудова концептуальної моделі для оптимізації діяльності оргструктур звичайно визначається необхідністю дати пояснення соціальних процесів. Результати, отримані під час аналізу процесу розвитку організаційних структур, самі по собі не становлять реального інтересу, якщо вони не пов'язані з певними змінними, обраними з метою формулювання концепції [2]. До таких змінних належать дихотомічні ознаки креативність-нормативність та інтегративність-диференційність як системні ознаки, що допомагають краще описати структуру соціальних груп і організацій.

Нормативність — засіб соціальної регуляції поведінки індивідів і груп. За допомогою соціальних норм суспільство й соціальні групи спрямовують, контролюють, регулюють і оцінюють поведінку окремих індивідів. Під нормативністю варто розуміти також як внутрішні, так і зовнішні норми. Внутрішні норми — це те, що пов'язане з ментальністю, що формує ті чи інші морально-етичні настанови й цінності. Зовнішні норми виробляються з огляду на соціальну структуру суспільства, інтереси групи, систему суспільних відносин тощо. Норми забезпечують функції інтеграції, впорядкування і підтримки існуючої системи суспільних відносин за допомогою оцінок поведінки членів групи і їх мотивації.

Креативність — творча діяльність, яка породжує якісно новий продукт — матеріальний або інтелектуальний. Однією з умов розвитку творчості є свобода критики, творчих дискусій, обміну і боротьби думок. Креативність, як бачимо, є ознакою, протилежною нормативності, тому що свобода творчості і плюралізм йдуть усупереч існуючим нормам і правилам, якщо вони жорстко фіксовані у визначених типах організацій, де це є закономірним і бажаним (наприклад, в армії, органах правопорядку і т.ін.). У свою чергу, в організаціях, пов'язаних із

наукою і мистецтвом, нормативність є якістю, котра перешкоджає творчому пошуку нових оптимальних рішень.

Інтегративність. Процеси інтеграції завжди передбачають розмаїтість елементів системи як умови їх об'єднання. Зростання інтегративних властивостей системи знижує усталеність структури і, відповідно, стабільність самої системи, перешкоджаючи тим самим виникненню нових функцій та обмежуючи адаптивні якості системи. Усталеність структури сприяє поліфункціональності системи і є основною характеристикою висоти її організації.

Диференційність — ознака, протилежна ознаці “інтегративність”. Означає поділ, розчленування соціального цілого на частини та еволюцію від простого до складного, у даному контексті — роз'єднаність, автономність [2]. Ця ознака виражає ступінь поділу (за функціональною ознакою, за інтересами, цінностями, стилями поведінки і діяльності, рівнями життя тощо). Диференційність, на противагу інтегративності, орієнтованої на спрощення соціальної структури суспільства, приводить до структурного ускладнення. Причина цього — в різноманітті індивідуальних форм, кількісному зростанні малих груп і організацій.

Як бачимо, інтегративність і диференційність, з одного боку, і нормативність та креативність — з другого є протилежними за своєю суттю ознаками, які здатні утворити дві досить прості та зручні у використанні дихотомії для аналізу діяльності оргструктур.

Таким чином, дістаємо дві шкали. Перша задає ступінь свободи інформаційного обміну організаційних структур — від максимальної регламентації свого функціонування до орієнтації діяльності на творчий пошук. Друга показує ступінь взаємодії головних елементів організаційної структури — членів організації — від максимальної згуртованості й організованості на основі спільності до максимальної роздільності на основі індивідуальних особливостей. На перетині цих шкал утворюються чотири типи оргструктур, кожна з яких становлять дві базисні ознаки: інтегративно-нормуюча та диференційно-нормуюча, інтегративно-творча і диференційно-творча.

За принципом розумної достатності, який виключає з класифікації об'єкти, що мають велике число ознак і корелюють

з іншими об'єктами, тобто в результаті кількісної оптимізації оргструктур, була розроблена типологія, котра включає чотири основних еталонних типи організацій. Звичайно, йдеться про ідеальні моделі оргструктур, на основі яких можна побудувати й описати будь-яку реальну організацію.

Типи організацій в ідентифікаційній моделі. Дана типологія враховує характерні прояви кожного типу організацій, що можна представити так.

Тип інтегративно-нормуючої організації має максимальний ступінь формалізації ставлень, упорядкованості структури і закритості. Головною ознакою такої організації є ієрархічність, яка виявляється в централізації керівництва, однібічній особистісній залежності одного індивіда від іншого, пристосуванні індивідуальності до відповідної організаційної функції та системної субординативності. Виходячи з цього, ми умовно назвали дану еталонну організацію **ієрархічною**.

В ієрархічних організаціях домінує принцип соціальної ієрархії, тобто така форма побудови складних соціальних систем, коли нижні рівні функціонування контролюються верхніми. Характерними проявами такої соціальної системи є централізація керівництва і її бюрократизація. Такі прояви неминучі через неможливість безпосередньої взаємодії людей як у межах одного ієрархічного рівня, так і між різними рівнями ієрархії та виділення внаслідок цього індивідів для координації спільної діяльності й інтеграції індивідуальних дій.

Соціальна ієрархія виражається також у безумовному дотриманні членами відповідної організації визначених норм у вигляді правил, указівок, інструкцій та ін., що позбавляє їх можливості виявляти самостійність і творчість у виконанні завдань.

З реально існуючих організацій до організацій ієрархічного типу максимально наближаються державні підприємства й установи; органи влади — виконавчої, законодавчої і судової; виробничі організації; армія і підприємства військово-промислового комплексу; контролюючі й фіскальні організації (фінансові, податкові тощо) з чиновниками або працівниками, котрі дотримуються досить стабільних норм.

Тип диференційно-нормуючої організації зберігає орієнтацію на загальноприйняті норми і водночас допускає,

навіть заохочує індивідуальну творчість та свій особливий стиль діяльності, якщо це не виходить за визначені рамки. Ієрархія тут теж існує, проте не акцентується. Ініціюється і заохочується особиста та групова конкуренція. До порушників норм частіше застосовуються санкції, що більше ґрунтуються на морально-етичному, а не формально-логічному впливі, характерному для попереднього типу організації. Велике значення надається організаційній атрибутиці та символіці. З наведених раніше організацій найближче до такого типу стоїть так звана синхронна організація [3]. Головними її ознаками є корпоративний дух і навчально-виховні методи. Тому умовно назвемо її **конкуруючою**. До реальних організацій цього типу можна віднести: політичні партії і рухи, приватно-підприємницькі структури, різні корпорації і фірми, спортивні організації і команди, комерційні банки, акціонерні товариства і кооперативи, а також служби сервісу.

Диференційно-творчий тип соціальної організації характеризується насамперед такими якостями, як індивідуальна творчість, неформальність у взаємодіях і відносна незалежність поведінки. Диференціація у процесі спільної діяльності призводить до появи розходжень в інтересах, цінностях і нормах поведінки, у соціальних ролях і стилі життя. У прояві таких розходжень є і позитивні, і негативні сторони. Позитивні — це орієнтація на різноманіття форм творчої діяльності, можливості повного розкриття творчого потенціалу кожного члена організації. Негативні — перевага суб'єктивних чинників у керівництві такими організаціями над об'єктивними, недостатня консолідація їхніх членів, самодостатність окремих груп та індивідів, аморфність організаційної структури. Названі якості зумовлюють недовговічність таких організацій. Причини виникнення останніх, які в цілому можна назвати **індивідуалістськими організаціями**, криються в неможливості формальних, бюрократичних організацій охопити та регулювати ті процеси діяльності, котрим нормування протипоказане через специфіку самого процесу творчості. Це виражається в нетотожності індивіда та його організаційних функцій. До реально існуючих організацій такого типу можна умовно віднести різні творчі спілки: письменників, художників, композиторів,

кінематографістів, журналістів, об'єднання за інтересами й аматорські клуби.

Інтегративно-творчий тип організації несе на собі відбиток взаємодії, яку позначають поняттям колективної творчості. Такий характер організації допускає націленість на загальне завдання при відсутності жорстких норм і регламентацій. Інтеграція здійснюється за рахунок соціально-психологічних механізмів імітації, переконання та ідентифікації у результаті обговорень, консультацій, що приводять до досягнення єдності та взаєморозуміння. Ієрархія не відіграє чільної ролі в процесі керівництва діяльністю структури. Система ролей формується на основі компетентності і кваліфікованості конкретних працівників.

Головною якістю для людини, що виконує роль лідера, є вміння консолідувати групу або всю організацію для виконання поставленої мети. Ступінь згуртованості залежить від еквівалентності індивідуального внеску в реалізацію загального завдання та від одержуваної винагороди у вигляді підвищення статусу або публічного визнання заслуг та унікальності зробленого. Аналогами подібного типу організації є організація відкритого типу [4]. Поняття, введене для її означення, — **консолідуюча організація**. До реальних організацій, близьких за структурою і діяльністю до описаної, можна віднести: науководослідні і проектні організації, театральні колективи; радіо-, кіно- і телестудії; редакції видавництва і окремих засобів масової інформації, виховні заклади.

Типи організацій і адекватні їм стилі керівництва. Органічним стилем керівництва **ієрархічною організацією** є стиль, аналогічний авторитарному. Це закономірно, оскільки в ієрархічній структурі її керівник виконує всі три основні функції — керівництва, впливу та інформаційну — і несе особисту відповідальність за порушення функціонування кожної із зазначених складових. Його роль подібна до ролі армійського командира, відповідно до якої повинен бути ідеальним характер прийняття рішень і взаємодії з підпорядкованими.

Авторитарний керівник — типовий адміністратор. Він утримує всі зв'язки керівництва у своїх руках, одноосібно приймає рішення на основі власного досвіду і безумовного виконання існуючих норм, що зафіксовані документально і мають

силу закону. Такий керівник може втручатись у процес роботи, контролювати дії підлеглих, залишаючи їм невелику можливість для прояву самостійності й ініціативи. Його стиль — це стиль прямих наказів, розпоряджень і вказівок без зворотного зв'язку з боку підпорядкованих, тобто — **директивний стиль керівництва**.

В ієрархічній організації від працівників не вимагаються власна творчість та особиста ініціатива, тому тут стосунки з підлеглими набувають більше виконавчого, аніж творчого характеру, діяльність часто відпрацьована до автоматизму і механістичності і немає умов для прояву власної ініціативи й активності. Роль ідейного переконання, економічної або моральної мотивації праці знецінена. Втім, стереотипна думка, що ієрархічні організації — це анахронізм і авторитарний стиль не ефективний, так само помилкова, як і визнання пріоритетності демократичного стилю керівництва за всіх умов.

Вибір оптимального стилю керівництва залежить від роду діяльності оргструктури і цілей та зовнішніх умов, в яких вона функціонує. Елементи жорсткого керівництва ефективніші в екстремальних умовах роботи або при випуску стандартної однорідної продукції, у виробництвах військового призначення, в умовах особливої таємності або зберігання державної таємниці та технологічних нововведень. Це саме стосується і роботи правоохоронних та силових структур, підрозділів, що працюють з документами суворої звітності, держстандартами, у більшості випадків, коли потрібно забезпечити закритість інформації та безпеку особистості, організації, держави.

Авторитарний стиль керівництва практично є неефективним в умовах дрібносерійного виробництва, коли потрібно експериментувати, шукати, творити, полемізувати або виживати в умовах високої конкуренції і підвищеного господарського ризику та налагоджувати різноманітні зв'язки між партнерами. Руйнація ієрархічних структур у виробничій сфері виявляється в роздержавленні і приватизації підприємств, збільшенні частки середнього і дрібного бізнесу, у децентралізації керівництва виробництвом на державних підприємствах, що випускають продукцію масового вжитку, зокрема у сферах легкої і харчової промисловості.

Принцип класичної *конкуруючої організації*: “перед тим як зробити товар — створи людину”. Цей принцип реалізується в корпоративній культурі, що існує в організації, зокрема в сукупності норм, принципів і цінностей, якими повинні керуватися члени організації. Ефективність такої організації ґрунтується на ряді критеріїв, серед яких важливу роль відіграють такі: наявність загальних етичних цінностей, повага до особистості, визнання індивідуальних здібностей, особисте стимулювання, неявний контроль, постійне підвищення кваліфікації. Від керівника такої структури вимагається вміння координувати дії своїх підлеглих за більшістю напрямків і демонструвати особисту зацікавленість у результатах їхньої діяльності та умовах роботи як основах результативності. Останній чинник припускає прояв такої якості, як патерналізм, характерний для процвітаючих японських корпорацій, де працівники відчують себе членами єдиної сім’ї. Почуття причетності створює додаткові потужні мотиви для максимальної віддачі людиною своїх фізичних і інтелектуальних сил на робочому місці. Такий стиль керівництва можна назвати *координуючим*.

Уразливим місцем керівника конкуруючої організації з переважним координуючим стилем керівництва є необхідність поєднувати у своїй роботі два досить суперечливих чинники: дотримання традицій організації і внесення змін в організаційну діяльність у відповідь на запити зовнішнього середовища (економічні, політичні, соціальні). Недоліками іншого плану є принцип ухвалення рішення по старшинству, коли відстоювання своєї думки індивідом або окремою групою, як правило, закінчується поразкою, і ті, що програли, змушені йти з роботи через “недовіру колективу”. Тому необхідність завоювання керівником прихильності більшості штовхає його на популістські заяви або рішення. Це практикується в ряді конкуруючих організацій. Практика демократичних виборів головних керівників або колективних органів керівництва (рад директорів, президій та ін.) — чисто кон’юнктурний захід і механізм усіляких маніпуляцій.

Організація *індивідуалістського типу* поєднує в собі ознаки творчості і диференційованості. Вона більш за все орієнтована на *консультативний стиль керівництва*. Для цього стилю характерні такі якості, як демократичність, відкритість,

толерантність. Тут не можна говорити про єдність думок та спільність стратегії і тактики. Кожен член організації діє на свій розсуд. Управлінські зв'язки переважно горизонтальні. Колективні обговорення мають на меті вироблення не стільки вказівок і санкцій, скільки ідей, концепцій і рекомендацій неформального характеру.

Основою діяльності індивідуалістської організації є наявність суперечності з офіційними, або формальними, нормами, настановами та цінностями. Тому для неї стан опозиції — скоріше норма, ніж аномалія. За тоталітарної або авторитарної влади індивідуалістські організації не могли функціонувати вільно, а діяли лише в підпіллі або імітували лояльність до неадекватного їм режиму. В умовах лібералізму кількість таких організацій різко зростає, оскільки більшість заборон знято, а ґрунт для соціальних конфліктів залишається через недосконалість правових, економічних та політичних механізмів регулювання суспільних процесів. За реальної, а не ілюзорної демократії індивідуалістські організації втрачають підстави для опозиційності за більшістю локальних внутрішніх проблем. Їхня увага більше концентрується на глобальних зовнішніх проблемах, таких як екологічні, культурні, релігійні порушення прав людини в інших країнах та ін.

В організаціях *консолідуючого типу* основою ефективного керівництва є використання сотової структури зв'язків, що забезпечують множинність шляхів проходження інформації, а отже, оперативність її одержання, опрацювання і видачі. З трьох функцій — керуючої, впливаючої та інформаційної — пріоритет віддається останній. Іншою значною умовою ефективності тут є використання керівником колективних, конгруентних форм прийняття рішень (від лат. *congruentia* — згода, відповідність, морфологічні пристосування в різних осіб одного виду, які сприяють більш тісним функціональним зв'язкам і забезпечують цілісність виду). В такій організації має бути *колегіальний стиль керівництва*, що передбачає оптимальне поєднання єдиноначальності і консенсусу в процесі керівництва.

Керівник-колегіал менше формалізує та регламентує діяльність підлеглих, децентралізує керівництво, контролює здебільшого кінцеві, а не проміжні результати, робить акцент на заохоченні підлеглих, розвитку самостійності та ініціативності

виконавців. Він підтримує постійні зв'язки з наукою, оскільки головним важелем модернізації виробництва вважає нові знання, відкриття, технології. Тому у своїй діяльності акцентує увагу на інформаційній відкритості та виділяє талановитих, неординарних працівників. Водночас це керівник технократичного плану, більше фахівець, аніж організатор. Він орієнтується переважно на критерії технічної або економічної раціональності, залишаючи на другому плані людські цінності. Згуртованість в організації він створює за рахунок спільності ідей і професійної належності, а не морально-етичних або соціально-психологічних важелів.

Недоліками такого стилю керівництва є слабка персональна відповідальність за прийняті рішення, надмірне захоплення нарадами і засіданнями, схильність діяти ситуативно на шкоду стратегічним цілям, недооцінка важливості матеріальних чинників і розвитку інфраструктури організації.

Інтегральну ідеальну модель організаційної структури, що включає типи організацій з адекватними їм стилями керівництва, схематично подано на рис.

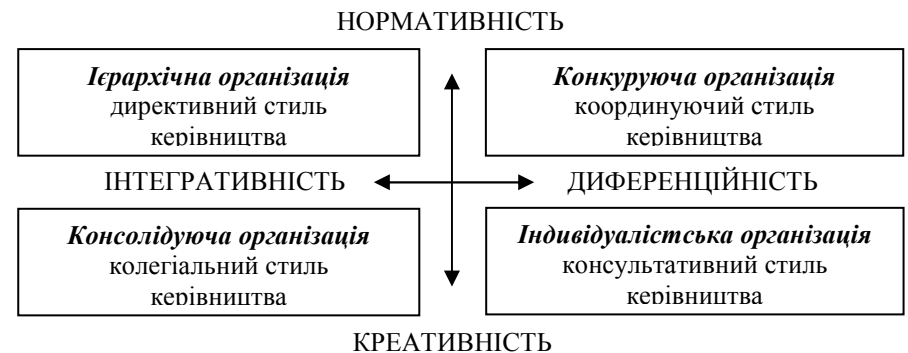

Рис. Інтегральна модель оргструктури

Для оптимізації діяльності оргструктур цілі, завдання і методи роботи реальних організацій мають відповідати основним критеріям еталонних типів оргструктур, побудованих за дихотомними ознаками *“інтегративність-диференційність”* і *“нормативність-креативність”*, які відображають колектив-

но-особистісний та інформаційно-ціннісний аспекти організаційної діяльності.

Запропонований підхід становить також інтерес у контексті побудови локальних цільових груп, що діють за тими самими принципами усередині складних оргструктур [5].

Знаючи, до якого інтегрального типу належить дана оргструктура, можна оперативно визначити її основні характеристики і соціально-психологічні особливості, що включають як переваги, так і недоліки. Крім того, аналіз системних принципів діяльності оргструктур допоможе визначити відповідність існуючого стилю керівництва даним структурам і дати ефективні рекомендації щодо оптимального добору управлінських кадрів та коригування прийнятих рішень.

Прогресивний керівник, керуючись принципами плюралізму, не повинен виключати множинність підходів у роботі залежно від різних чинників, щоб уміти вчасно адаптувати свою організацію до мінливих організаційних та суспільних напрямів і тенденцій. Тільки такий керівник зможе забезпечити тривалу, впорядковану та ефективну роботу організації в процесі еволюції суспільства.

РЕЗЮМЕ

Сравнительный анализ динамики организационных процессов показывает, что жизнедеятельность организаций в значительной мере зависит от объективных внешних факторов. Различные типы организаций специфически реагируют на изменения в общественной жизни, демонстрируя степень своей адаптированности, живучести и социальной востребованности. Выделенные дифференциальные признаки позволяют отслеживать общие закономерности организационной деятельности. Предложена интегральная идеальная модель организационной структуры, которая может служить основой для разработки прикладных методик социологических исследований и управленческого консультирования.

SUMMARY

A Comparative Analysis of organizational dynamics shows that vitality of organizations mostly depends on objective external

factors. Different types of organizations specifically respond to changes in social life, demonstrating the level of their adaptiveness, vitality and social demand. Specified differential traits enable to pinpoint general contingencies of organizational activity. Author suggests an ideal integral model of organizational structure, which might serve as basis for developing practical tools for sociological research and management consulting.

Література

1. *Бейтсон Г.* Деякі особливості процесу обміну інформацією між людьми // Концепція інформації і біологічні системи. — Л.: Світ, 1966.
2. *Казмиренко В. П.* Социальная психология организаций. — К.: МЗУУП, 1993.
3. *Костянтин Л.* Организационные парадигмы. Материалы семинара. — Москва, 1991.
4. *Овчаров А.А., Гуленко В.В.* Типологія особистості в управлінському консультуванні // Мат-ли міжнар. конф. “Потенціал управлінських систем: проблеми формування і розвитку”. — К., 1993.
5. *Robbins S.P.* Organizational Behavior: Concepts, Controversies and Applications // Fourth Edition. — New Jersey: Prentice-Hall, 1989.

© **Овчаров А.О.**

ОСОБИСТІТЬ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЇЇ РОЗВИТКУ

Т.М.Титаренко

НЕСПРОМОЖНІСТЬ ДО ЖИТТЄВОГО ВИБОРУ: СПРОБА ОСОБИСТІСНОЇ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ

Ми постійно постаємо перед необхідністю робити великі і малі, значущі і зовсім неістотні вибори. Як пише Ф.Ю.Василюк, “людина неминуче потрапляє на життєві розвилки, де повинна робити вибір. За відхилення від вибору або невміння вибирати їй доводиться розраховуватися маленькими або великими незручностями, стражданнями власними або інших людей, втратою смислу життя і безліччю невротичних проблем” [1, с.284].

Що саме обираємо? Обираємо шлях подальшого руху, обираємо себе на цьому шляху, свій завтрашній життєвий світ, обираємо життєву позицію, міру власної суб’єктності.

Життєвий вибір — це передусім зважене, свідоме рішення, яке визначає на майбутнє головну стратегію життєздійснення. Це довільний і свободний акт, який на певний час, на певному етапі життєвого шляху формує напрямок подальшого розвитку.

Роблячи життєвий вибір сьогодні, в теперішньому часі, людина обирає водночас своє минуле і майбутнє, їх інтерпретативний контекст. Як зауважує відомий представник сучасної екзистенціальної психології Медді, вибір майбутнього несе в собі тривогу (страх невідомого), а вибір минулого — почуття провини (зміст втрачених можливостей). Вибір майбутнього є бажанішим, адже він сприяє створенню нових смислів, зростанню, а вибір минулого веде до стагнації та смисловтрачання [2, с.223].

Потреба у здійсненні життєвого вибору передбачає незадоволеність своїми сьогоднішньою світобудовою, способом життя, його продуктивністю. Вибір насувається, коли нестерп-

ною стає невіра в себе, у власні можливості, які чомусь не реалізуються.

Що відбувається тоді, коли людина відкладає життєво важливі вибори, забуваючи про них, не знаходячи часу, сил або мужності, чекаючи на якісь винятково сприятливі обставини? Коли ми зволікаємо, ми наближаємо життєву кризу. Наші вчасно не зроблені вибори, нагромаджуючись, стають на перешкоді поступові вперед, розпочинаючи тривалий і ризикований процес руйнації світобудови.

Як пише Ф.Ю.Василюк, «вибір буде тим гірший, чим менш ясно крізь строкатість поверхневих зв'язків суб'єкт зможе роздивитися відмінності смислів, які протистоять один одному, і чим більше вибір ґрунтуватиметься на ситуативних зручностях чи обмеженнях. Суб'єкт при всьому цьому все більше виявляється “загіпнотизованим”, полоненим ситуативною поверховістю життя...» [1, с.289—290].

Далеко не кожен з нас є зрілою, самоактуалізованою особистістю. Більшість у чомусь все-таки дисгармонійна, і саме ці *дисгармонії* певним чином визначають спроможність або неспроможність до справжнього, відповідального життєвого вибору, який не є наслідком зовнішніх обставин, сторонніх впливів, примусу, тиску, а є вибором усвідомленим і пережитим.

Неспроможність до життєвого вибору — це нездатність визначити альтернативи, нечітке їх усвідомлення, складності із самостійним визначенням критеріїв вибору. До речі, альтернатив далеко не завжди тільки дві (правильна і хибна), їх може бути кілька, адже людина трохи складніша за буриданового віслюка. А ще є специфіка “загадкової слов'янської душі”, пресловутого менталітету. Ще Фрейд, маючи пацієнтів з Росії, писав про особливу амбівалентність слов'янської психіки, про її архаїчність, коли любов і ненависть існують одночасно, відсутні хороша структура, нормальна ієрархія, все — киплячий котел [3, с.59]. Та майбутнє завжди є альтернативним, воно не може бути невизначеним, якщо визначені теперішнє і минуле [4, с.219]. Інша річ — міра визначеності, глибина амбівалентності.

Серед показників неспроможності вибирати — *непропорційно великий час*, який потрібен людині для пошуку життєвого рішення у складній, проблемній ситуації. Хтось орієнтується миттєво, хтось — дуже повільно, і ця швидкість реагуван-

ня на мінливі обставини є дуже індивідуальною. Ще один показник — *неадекватність минулих життєвих рішень*. Коли час минає, бажано озирнутися на свою історію і зрозуміти, наскільки неправильними були деякі вибори. До показників неспроможності вибирати слід віднести і *нерозвинену здатність навчатися, засвоювати досвід своїх помилок*.

У чому ж полягає гіпотеза дослідження?

Можна передбачити, що міра особистісної дисгармонійності, тип дисгармонії істотно впливають на спроможність людини вчасно робити життєві вибори. Гармонізація життєвого світу особистості є шляхом розвитку здатності вибирати, беручи на себе відповідальність за своє життя.

Розглянемо певні послідовні етапи вікових модифікацій життєвого світу, на кожному з яких створюються передумови для подальшого виникнення деяких поширених форм особистісних дисгармоній, що заважають особистісному вибору.

Зрозуміти, коли саме на віковій сходинці стався “збій”, коли життєвий світ почав набувати дисгармонійних обрисів, дуже важливо. Від цієї індивідуальної історії залежить вибір шляхів компенсації певних відхилень. “Після того, як невротик переходить певний рубіж, йому вже немає сенсу пропонувати задоволення його базових потреб — він не здатен прийняти його та використати на благо собі” [5, с.341]. До ранніх етапів світопобудови необхідно повернутися, намагаючись усвідомити, визначити їх специфіку.

Нормальний перебіг особистісної світопобудови передбачає завершення відносно самостійних етапів життя з подальшим перетворенням просторово-часової структури життєвого світу. Самостійні вікові епохи, як відомо, завершуються кризами, що обтяжені як позитивними, “доброякісними”, так і негативними, “злроякісними” новоутвореннями. Серед останніх — глибокі підвалини неспроможності вибирати.

На першому етапі світопобудови життєвий світ є відносно стабільним, цьому сприяють егоцентризм психологічного простору і нелінійність, циклічність психологічного часу. Цей світ, який структурується у старшому дошкільному віці, досить несуперечливий і монолітний, цілісний, синкретичний. Коли за несприятливих умов швидкість перетворення життєвого світу на цьому першому етапі уповільнюється, складаються передумови

мови для виникнення певних особистісних дисгармоній, що зберігають на всіх подальших вікових етапах наслідки такої ранньої “кристалізації”.

Людина, життєвий світ якої побудований як *еґоцентричний*, інфантильно цілісний, недиференційований, неспроможна усвідомити себе в ситуації відповідального життєвого вибору. Її поведінка є центрованою на собі, на власних планах, інтересах, пріоритетах. Вибору ніби й немає, оскільки немає ніяких альтернатив. Рішення такої людини імпульсивні, незважені, чітко спрямовані на задоволення якоїсь однієї яскравої потреби, пригуплення, гальмування якогось гострого, по-дитячому нестерпного бажання.

Однак життєвий вибір не може здійснюватися шляхом простого задоволення актуального потягу. Він передбачає орієнтацію не на тимчасові, поверхневі, а на глибинні цінності, вчасно відчуті які для еґоцентрично дисгармонійної особистості майже неможливо. Нерозвинена здатність навчатися, засвоювати досвід своїх помилок призводить до того, що практично всі вибори виявляються врешті-решт хибними, помилковими.

Здавалося б, швидкість, рішучість еґоцентричної особистості у здійсненні вибору є позитивним показником. Але власна неповторність, унікальність стає надцінною ідеєю, і це заважає. Бути по-справжньому продуктивним наодинці, не враховуючи інших, не розуміючи їх, не помічаючи їхніх потреб, практично неможливо.

Другу форму особистісних дисгармоній продукує життєвий світ, який можна назвати *конформним*. Конформна стадія світопобудови є закономірним віковим етапом, що припадає на молодший шкільний вік. Такий світ порівняно з еґоцентричним є більш складним, диференційованим, багатовимірним, але він втрачає єдиний центр у вигляді власного Я з його актуальними потребами та інтересами. Ускладнення відбувається за рахунок втрати самостійності й цілісності.

Криза переходу до школи визначається передусім незадоволеністю взаєминами, що склалися, “тіснотою” психологічного простору. Перехід до більш складної дійсності, значущої, провідної діяльності переживається як втрачання колишньої єдності, майже тотожності внутрішнього і зовнішнього світів. Панівною стає специфічна “колективна” відповідальність, оскі-

льки відбувається переорієнтація з життєвої позиції егоцентрика “всі як я” на життєву позицію “я як усі”.

Прагнення завжди бути серед більшості, “ховатися” в натовпі, якомога більше відповідати очікуванням всіх і кожного також виключає можливість самостійного життєвого вибору. Адже така людина прагне спокою, стабільності, безпеки і заради цього несвідомо делегує іншим право вибирати.

Конформно дисгармонійна особистість не вірить у себе, у свої адаптивні можливості. Вона може погоджуватися, що має певні невиявлені здібності, нерозвинені потенції. Але життя так склалося, що все виявилось зайвим, і починати спочатку вже ніколи. Для такої людини краще відчувати силу звичок, вплив застарілих стереотипів, ніж раптом залишитися один на один з незнайомим, а отже, небезпечним новим життям. Хоча в цілому вироблення спроможності вибирати не є можливим без етапу панування групових норм, без гарантій їх дотримання спочатку задля “своїх”, але затримка на цьому — конформному — етапі світобудови призводить до того, що загальноприйняті приписи залишаються за межами індивідуальної психологічної реальності.

Наступна форма життєвої некомпетентності є породженням чергового вікового етапу особистісної світобудови. Йдеться про так званий передпідлітковий вік (9—11 років), коли конформний життєвий світ перетворюється в **нормативний, конвенційний**. Орієнтація на правила “для вибраних” змінюється засвоєнням загальнозначущої нормативної системи. Людина на цьому етапі світобудови вважає, що для кожної життєвої ситуації існує своє окреме правило, яке треба засвоїти, щоб не опинитися перед необхідністю вибору, прийняття самостійних рішень. Зовнішні норми сприймаються як засвоєні, ототожнюються з внутрішніми. Незбіг “знаного” і “реально діючого” ще не усвідомлюється. Нормативні обмеження на цьому етапі особистісного розвитку стають об’єктом зацікавленого пізнання, забезпечуючи комунікативну активність. Спроби порушення норм також сприяють розумінню міри їх загальності.

Ірраціональний, сумлінний стиль життя людини, яка вірить у те, що на всі випадки життя є певні конкретні правила, хоч ригідний, все ж складніший, прогресивніший, ніж конформний. Правила і норми набувають певної стабільної валентнос-

ті, яка не залежить від бажання догодити значущому оточенню, як це було на попередньому етапі світопобудови. Головною стає орієнтація на підтримання порядку, перетворення хаосу. Якщо розвиток на цьому етапі втрачає свій поступальний характер, створюються умови для виникнення певних дисгармонійних життєвих світів. Людина, яка “не виростає” з конвенційного життєвого світу, захищається від необхідності самостійно робити вибори у складних, нетипових життєвих ситуаціях, до яких вона не може підібрати правила. І хоча вона навчається на власних помилках, сподіватися, що колись на всі випадки життя у неї знайдеться чіткий припис, зрозуміло, марно.

Таким чином, ще однією формою неспроможності вибирати є **дисгармонія нормативна, або конвенціональна**. Життєвий світ, що має конвенціональну побудову, структурується за рахунок інтенсивного засвоєння типових ролей. Особистість вже не рівняється на значущу для неї більшість, а хоче бути законослухняною, відповідати правилам і нормам, керуватися загальновідомими регламентуючими приписами. Ці старання, акуратні, сумлінні люди не роблять самостійних життєвих виборів тому ж, чому намагаються повсякчас дотримуватися тих чи тих норм: не обираючи, не зробиш помилки, це не так страшно, не так небезпечно. Світ для конвенційно дисгармонійних є джерелом невиконаних справ, надто складних завдань, нескінченних перешкод, які повсякчас треба долати. Така людина намагається постійно планувати кожний крок, передбачати кожну несподіванку, щоб не було ніяких несподіванок, але життя розхитує плани, вимагає гнучкості, якої хронічно не вистачає. Людина такого типу нездатна вибирати, тому що в ситуації справжнього вибору відчуває себе надто вразливою, нерішучою, неготовою, внутрішньо незахищеною. Краще мінімізувати потреби, ніж втратити спокій.

Нарешті, ще одна форма особистісних дисгармоній є характерною для особистостей, що мають так званий **релятивний життєвий світ**. Цей закономірний етап світопобудови припадає на старший підлітковий та юнацький вік, коли у самосприйнятті починає домінувати ставлення до себе як до неповторної індивідуальності. Розходження між зовнішнім та внутрішнім стає глобальним: власне Я і весь інший світ ніби розділені проваллям, яке не подолати. Життєвий світ будується шляхом чіт-

кого розмежування власного, “істинного” існування і зовнішнього, чужого, “несправжнього” оточення. Реальні референтні групи доповнюються, а інколи й підміняються групами уявними завдяки тому, що ідеал нічим не відрізняється від реальності, маючи ту саму валентність.

Релятивний світ порівняно з конвенційним відчутно звужується за рахунок зростання вибірковості спілкування. Потреба бути “як усі” переростає у потребу бути “зовсім не таким, як усі”. Перемога над владою обставин та групових очікувань передбачає експериментаторство, новаторство у всіх сферах життя. На відміну від попередніх трьох типів, цей пропагує необхідність постійно щось змінювати у своєму житті, починати все спочатку. Коли цей етап світопобудови вичерпує себе, особистість рухається далі шляхом зростання суб’єктності до зрілості, гармонійності, продуктивності. Але деструктивний посткризовий розвиток стимулює надмірну індивідуалізацію разом із необгрунтованою релятивністю, коли все навколо стає предметом сумнівів, кожна норма багаторазово перевіряється, а оцінки оточуючих викликають несподівані, парадоксальні реакції.

Людина, яка залишається на релятивному етапі світопобудови, на відміну від представників раніше проаналізованих дисгармоній, хоче бути внутрішньо вільною, самостійною, спроможною вибирати, але від цього бажання нічого істотним чином не змінюється. Потреба у новизні не допомагає, оскільки особистість не відчуває відповідальності за свої вибори, релятивний життєвий світ не має необхідних стабільності, усталеності, структурної визначеності.

Не маючи твердого ґрунту під ногами, людина не здатна зробити справжній крок уперед. Не приймаючи себе і свій життєвий світ з усіма його обмеженнями, вона неспроможна змінюватися. Бажання досягти життєвої компетентності не має мотиваційної сили.

Всі спроби такої людини зробити конструктивний особистісний вибір залишаються благими побажаннями, адже життєвий світ такої дисгармонійної особистості досить далекий від реальності. Деякі представники цього типу дисгармоній помиляються, оцінюючи власні прагнення, можливості, обмеження. Інші помиляються, роблячи спроби оцінити зовнішні обставини, в яких передбачається розпочати нове життя.

Кожен з означених типів неспроможності вибрати — егоцентричний, конформний, нормативний та релятивний — формується на певному етапі саморозвитку життєвого світу особистості, має свою історію та певний спектр підтипів. У демонстративної дисгармонії історія давніша, ніж у релятивної, і спроби її зменшити є складнішими. Застарілі дисгармонії в особистісній світопобудові, сформовані на ранніх вікових етапах, є досить непростим явищем, адже вони сприяли створенню потужних систем психологічного захисту, руйнація яких є небезпечною.

Помилковий особистісний вибір, погане усвідомлення альтернатив, уникання відповідальності за життєве рішення, що вже прийняте, є наслідками “нездорового” розвитку, дисгармонійної світопобудови.

Як знайти у собі сили для розвитку такої важливої здатності вибрати? Які причини можуть зумовити її актуалізацію?

Причини можуть бути передусім зовнішніми для людини, коли обставини життя змінюються таким чином, що дозволяти собі й надалі бути інфантильно-несамостійним стає небезпечно, а іноді й просто неможливо. Так, “життя вчить” людину під час війни або в умовах еміграції або після трагічної загибелі батьків, чоловіка, дружини, які всі повсякденні проблеми інфантильної особистості брали на себе.

Причини “пробудження” бажання стати господарем свого життя можуть бути і суто внутрішніми, коли досягнення життєвої компетентності починає тлумачитися як шлях до себе, до своєї справжньої природи. Так буває в результаті виходу з чергової кризової життєвої ситуації, під час оновлення життєвого світу, його реконструкції. Людина більше не хоче і не може жити і ховатися від життя, жити і залишатися у цьому житті некомпетентною.

Чому зовнішні причини актуалізації потреби стати компетентним не є завжди дієвими? Чому дехто завдяки тяжким випробуванням дійсно стає компетентнішим, а чимало людей втрачають і те, що мали? Річ у тому, що внутрішня готовність до змін, до зростання є дуже різною і залежить від особистісних ресурсів, що складаються із ступеню дисгармонійності життєвого світу, досвіду подолання складних життєвих ситуацій, віку людини, стану її здоров’я та багатьох інших факторів. Хоча об-

ставини життя, безумовно, можуть ініціювати зростання самостійності і відповідальності, має бути також внутрішня готовність формувати у собі здатність бути у вирі життя у всіх його проявах. “Якщо не дозволити змінам відбутися, це може призвести до ковзання по нагромадженому досвіду, а не до його використання” [6, с.306]. Головне — відчуті у собі стійке бажання до глибинних внутрішніх трансформацій, зважитися на цей непростий шлях, зробити перший крок, побачити його реальні наслідки.

Ми маємо готовність до вибору практично завжди. Насправді навіть людське сприйняття — це не пасивні реакції, як пише Р.Уїлсон, а активні, творчі транс-акції [7, с.41]. І хоча вибираємо ми свій тунель реальності найчастіше неусвідомлено, автомативно, але це все ж таки вибір, вибір власної інтерпретації, свого розуміння, свого ставлення, яке нам сьогодні найбільшою мірою відповідає.

Важливо поступово навчитися змінювати жорсткий тунель реальності, у якому ми звично перебуваємо, на лабіринт реальності, у якому виборів величезна кількість. Якщо ми зможемо сприймати, думати, переживати безпосередньо, здатність до вибору стане набагато яскравішою і якість життя нас здивує.

Мотивація до подолання особистісних дисгармоній, до боротьби з неспроможністю вибирати може то активізуватися, то слабшати. Її посилення відбувається завдяки усвідомленню реальних змін у собі і власному житті. Відчуття авторства у власному життєтворенні поступово стає все більш значущою і безсумнівною цінністю, від якої вже не відмовитись.

РЕЗЮМЕ

Вычленение и применение типологий “жизненного мира” личности, определяемых в контексте ее жизненного выбора, позволили осуществить анализ условий развития способности выбирать. Показано, что ошибочный личностный выбор, плохое осознание альтернатив, уклонение от ответственности за уже принятое решение являются следствиями “нездорового” дисгармонического мироустройства. Исследуются показатели неспособности своевременного совершения необходимого выбора. Определены типы личностных дисгармоний, препятствующих

адекватным выбором. Рассмотрены условия развития и причины актуализации способности выбирать.

SUMMARY

Separating and applying typologies of “life word” of a person, defined in the context of its life choice, allowed to implement a condition analysis of developing the ability to choose. It's pointed that faulty personal choice, poor alternative awareness, avoiding the responsibility for already made decision are the consequences of “unhealthy” disharmonies in modern world. The indicators of inability of making appropriate choice were investigated. Types of personal disharmonies, hindering the adequate choice making were defined. Development conditions and actualization causes of ability to choose were reviewed.

Литература

1. *Васильюк Ф.Е.* Психотехника выбора / Психология с человеческим лицом: Гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. — Москва: Смысл, 1997.
2. *Maddy S.R.* Personality Theories. A Comparative Analysis. - Rev. ed. - Homewood (Ill): Dorsey press; London, Georgetown (Ontario), 1972.
3. Интервью с А.Я.Варга // Влияние современной американской психологии на практическую психологию в России: Спец. приложение к “Журналу практического психолога”. — 1998.
4. *Наумова Н.Ф.* Психологические механизмы свободного выбора // Системные исследования. Методологические проблемы. — Москва: Наука, 1983.
5. *Маслоу А.* Мотивация и личность. — СПб: Евразия, 1999.
6. *Шихи Г.* Возрастные кризисы. Ступени личностного роста. — СПб: Ювента, 1999.
7. *Уилсон Р.* Квантовая психология. — К.: “Янус”, 1998.

© Титаренко Т.М.

ПСИХОЛОГІЧНІ РОЛІ У СТРУКТУРІ ОСОБИСТОСТІ

Особистість має дуалістичну природу. В ній перетинаються біологічне та соціальне, індивідуальне і групове, вроджене й набуте. З одного боку, особистість є результатом розвитку неповторної індивідуальності людини; з другого — це соціальна якість індивіда, його суспільне обличчя, сформоване в результаті соціалізації, тобто засвоєння соціальних цінностей. Соціально-індивідуальний дуалізм особистості є причиною суттєвих труднощів на шляху створення холістичних наукових концепцій, які б не страждали ухилом в той чи інший бік. На нашу думку, категорією, яка може відображати дуалістичність особистості, є *категорія “ролі”*.

Поняття “роль”, як і багато інших, є водночас і повсякденним поняттям і науковим терміном. При дуже широкому використанні в повсякденному житті в науковому плані воно розроблялося ще недостатньо, особливо в аспекті психології особистості. Психологія ролей може мати два стратегічних напрямки: соціально-психологічний і особистісний. Роль — це той місточок, що з'єднує групове й індивідуальне, особистісне та суспільне. Роль — це засіб і механізм включення особистості в групу. В принципі, в кожній групі у людини є своя роль, часом і не одна. Отже, роль може виступати ключовою ланкою у розв'язанні проблеми соціально-індивідуального дуалізму.

Особистісні аспекти психології ролей висвітлені в рольових теоріях особистості, серед яких слід виділити: теорію символічного інтеракціонізму [1], теорію психодрами [2; 3] і трансакційний аналіз [4]. Ці теорії не настільки популярні, як, скажімо, психоаналітичні чи гуманістичні, вони не потрапили до відомих підручників з теорій особистості, проте містять дуже цікаві концепції, що можуть мати неабиякий науковий інтерес.

Теорія символічного інтеракціонізму, яку інколи називають “теорією ролей” (Дж.Мід, Г.Блумер, Е.Гофман, М.Кун та ін.) розглядає основний механізм і структуру особистості як такі, що пов'язані з її рольовою сутністю. Особистість розглядається як сукупність її соціальних ролей. Згідно з цими погля-

дами, людина у своєму житті, спілкуванні з іншими людьми, діяльності ніколи не залишається “просто людиною”, а завжди виступає в тій чи іншій ролі, є носієм певних соціальних функцій і суспільних нормативів. За цією теорією, виконання ролі має велике значення у розвитку особистості. Розвиток психіки, психічної діяльності, соціальних потреб відбувається не інакше, як у виконанні певних суспільних рольових функцій, а в основі соціалізації людини лежить формування її соціальних ролей.

Засновник *теорії психодрами* Я.Л.Морено вважав найбільш глибинним філогенетичним чинником особистості, що формує людську поведінку, її спонтанність, із зникненням якої особистість гине. Структура особистості, на думку Морено, становить набір ролей [2]. Фундаментальне значення мають такі первинні рольові категорії: соматичні ролі, що визначаються фізіологічними потребами та емоціями; психічні ролі, які виникають уже в соціальній матриці і розширюють сферу переживань дитини; соціальні ролі, котрі задаються структурою соціальних стосунків людини; трансцендентні (інтегративні) ролі, в яких людина здійснює іманентну, притаманну світові трансценденцію і приходять до загального погляду на світ. У процесі рольового розвитку послідовно формуються всі рольові категорії. Якщо якась фаза у цьому процесі випадає чи відбувається повернення її на попередні рівні, то спостерігаються різні випадки особистісної патології. Так, несформованість психічних ролей призводить до психопатичного розвитку, а соціальних — до шизоїдного. Повернення до нижчих рівнів є причиною розвитку страху, який може виявлятися у різних невротичних та психотичних порушеннях.

У концепції Е.Берна особистість розглядається як сукупність особливих станів Его, що виявляються у *специфічних станах* свідомості та зразках поведінки: 1) “Батько” — стан, що копіює справжніх батьків чи інших авторитетних у дитинстві особистостей, відображає традиції, цінності, норми і правила; 2) “Дитина” — частина особистості, що збереглася від справжнього дитинства і містить афективні комплекси, пов’язані з ранніми дитячими враженнями і переживаннями; 3) “Дорослий” — стан, що здійснює переробку інформації та ймовірнісну її оцінку для ефективної взаємодії з оточуючим світом, який де-

монструє тверезість, незалежність і компетентність [4]. У різних життєвих ситуаціях, передусім у процесі спілкування з іншими людьми, особистість перебуває, як правило, в одному з Его-станів, котрий у даний момент активізований. Проте можливе і “зараження” (контамінація) одного стану іншим, чим Берн пояснює різні випадки особистісних патологій та відхилень аж до психічних захворювань. За допомогою концепції Его-станів можна розглядати процес міжособової взаємодії і більш складні форми поведінки людини — “ігри” чи “серії прямуючих одна за одною прихованих додаткових трансакцій із чітко визначеним і передбачуваним кінцем”, а також скріпти, що лежать у їх основі.

Як бачимо, в цих теоріях ролі достатньо включені в структуру і процес функціонування особистості. Проте вивчення рольових аспектів соціальної психології особистості повинен включати й інші підходи, наприклад, диференціально-психологічний, тобто аналіз особистісних параметрів рольової поведінки. Дослідження закономірностей функціонування особистості в умовах рольового конфлікту показало, що існують досить стійкі характеристики особистості, які визначають типові способи його розв’язання. Серед таких параметрів — локус рольового конфлікту, тобто конструкт, що визначає схильність обирати одну з двох стратегій поведінки — екстернальну чи інтернальну і відповідно орієнтуватись на зовнішній чи внутрішній рольовий конфлікт [5, с. 319—326].

Ще однією характеристикою є *рольова компетентність*, тобто спроможність особистості оперативнo володіти своїми психологічними ролями, виступати повноправним суб’єктом цих ролей, включати рольову поведінку в процес власних життєдіяльності і життєтворчості. Рольова компетентність, у свою чергу, складається з таких компонентів: 1) рольова варіативність — різноманіття репертуару психологічних ролей особистості, які не обмежуються стандартним набором соціальних і міжособових ролей у референтних групах, а включає багато їх різновидів, а також уявні ролі; 2) рольова гнучкість — уміння легко переходити від однієї ролі до іншої (це стосується і Его-станів за Берном), не “застрягати” на окремих ролях, особливо якщо ці ролі за певних умов стають неконструктивними й перетворюються на джерело психологічних

проблем; 3) рольова глибина — володіння глибинною структурою ролей і Его-станів особистості, опора в рольовій поведінці не на зовнішню підструктуру ролі (експектації), а на глибинні складові (рольова Я-концепція, рольове переживання); 4) здатність до рольової децентрації — складне психологічне утворення, котре включає здатність до перевтілення, рольову емпатію, рольову рефлексію.

Рольове переживання — це емоційний стан, який супроводжує рольову поведінку і є важливим компонентом рольової Я-концепції особистості, характеризуючи емоційно-ціннісне ставлення до себе як до суб'єкта ролі. Потреба в рольовому переживанні розглядається як потреба в новому чуттєвому досвіді, якого особистість набуває в процесі виконання ролей (не лише реальних, а й уявних, а також штучно змодельованих — театральних, психодраматичних тощо) і в процесі творчого самовираження [6, с. 24—32]. Рольове переживання в одних випадках досягає рівня духовної насолоди, в інших — виступає як катарсис, що очищає. Отже, воно є ефективним засобом формування особистості.

Кожна особистість характеризується **репертуаром її життєвих ролей**, які змінюються протягом життя. Проте ранні інфантильні ролі не зникають безслідно, а перетворюються на своєрідну символічну функцію (наприклад, Его-стан “Дитини”). У деяких особистостей інфантильні життєві ролі фіксуються і залишаються актуальними в наступних життєвих циклах. Інколи нові життєві ролі не формуються або, існуючи номінально, як соціальна функція, не стають її життєвими ролями. Це є причиною всіляких особистісних дисгармоній і потребує психотерапевтичної допомоги.

Важливим аспектом рольових концепцій особистості є **дослідження феномена рольової ідентичності та рольового розвитку особистості**. Існують такі форми рольової ідентичності: 1) статева — одна з основних форм ідентичності, що полягає в ототожненні себе з тією чи іншою статтю; 2) етнічна — пов'язана з національною самосвідомістю, мовою і соціокультурними особливостями; 3) групова — зумовлена членством у різних малих соціальних групах; 4) політична — визначається соціальними і політичними цінностями та

інтересами; 5) професійна — пов'язана з особливостями професійних ролей [7, с. 405—433].

Рольовий розвиток може відбуватись негармонійно і супроводжуватись виникненням рольових дисгармоній, серед яких можна виділити рольовий інфантилізм та рольові девіації. **Рольовий інфантилізм** — це фіксація на інфантильних життєвих ролях при утрудненні функціонування та нерозвиненості “дорослих” життєвих ролей. Наприклад, трапляється, що доросла людина замість ролі “чоловіка” (“жінки”) грає в подружньому житті роль “сина” (“дочки”). Це не обов'язково призводить до дисгармонії, часто влаштовує обох партнерів, особливо якщо вони мають взаємно компліментарні експектації, інколи це є причиною нерівних шлюбів тощо. **Рольові девіації** — значні відхилення психологічних ролей від загальноприйнятих норм. Прикладом є статеві девіації, більшість яких супроводжується відхиленнями функціонування статевих ролей.

Крім життєвих ролей, що мають велике значення у процесі розвитку та соціалізації особистості, можна виділити так звані **“особистісні ролі”**, які, на відміну від соціальних, тісно пов'язані з глибинними підвалинами особистості. В драматургії є поняття **характерної ролі**, тобто ролі, що зображає не соціальну функцію людини, а складний (і, можливо, внутрішньо суперечливий) особистісний типаж, своєрідний характер, неповторну індивідуальність. Кожній людині у житті доводиться не лише виконувати різні соціальні функції (ролі), а й бути різною залежно від обставин (люблячою або жорстокою, сильною чи слабкою). Особистісні ролі — це насамперед певні стани особистості, що дають змогу розкрити певні сторони власного Я, втілити їх у форму рольової поведінки.

Дуже перспективним напрямом досліджень є вивчення типології особистостей у зв'язку з типологією особистісних ролей. Між цими типологіями немає чіткої межі. Так, в окремих типологіях особистості (Г.Саллівана, О.Ранка та ін. [8]) психологічні типи мають “рольову” природу, тобто визначають певні типи соціальної поведінки, а типологія ролей і життєвих сценаріїв у Е.Берна має явно особистісну забарвленість. Те саме можна сказати про типологію “стилів життя” за А.Адлером, яка також має соціально-особистісний характер.

Особистісна типологія передбачає наявність в особистості домінуючої особистісної ролі. Проте вона не обов'язково має бути одна. Так само, як особистісні риси в сучасній диференціальній психології не вважаються статичними, а розглядаються як модуси, здатні в певних межах давати досить широкий спектр різноманітності, особистісні ролі також об'єднуються в репертуари, що визначають рольову своєрідність кожного індивіда. Від багатства репертуару особистісних ролей залежить, наприклад, розвиток рольової компетентності, про яку ми говорили вище. Проте окремих ролей з цього репертуару може не вистачати, що еквівалентно нерозвиненості окремих сторін особистості. Це є причиною не лише віднесення до того чи іншого психологічного типу, а й різних особистісних дисгармоній. Деякі психотерапевтичні методики (наприклад, техніка “антиролі” у психодрамі) дають змогу не тільки визначати нерозвинені особистісні ролі (вони часто виявляються просто заблокованими у процесі рольової соціалізації особистості), а й певною мірою розкривати їх, що має значний психотерапевтичний ефект.

Усі ролі особистості (не лише власні, а й ролі значущих людей) займають певне місце у структурі її життєвого світу. Таким чином, можна говорити як про рольову структуру особистості, так і про рольову метаструктуру життєвого світу. Деформація чи руйнування життєвого світу, що відбувається під час життєвої кризи, неминуче призводить до деформації життєвих ролей і до суттєвих змін у сфері всіх психологічних ролей, що входять до його метаструктури [9].

Отже, психологічні ролі виступають не лише як соціальні (тобто закріплені в суспільстві нормативні форми соціальної поведінки), а і як особистісні ролі (тобто поведінкові паттерни, що спричиняються і зовнішніми, і внутрішніми глибинними особистісними детермінантами).

Психологічні ролі входять у структуру рольової Я-концепції людини. При цьому вони мають нерівномірний розвиток (одні можуть бути недорозвиненими, атрофованими, заблокованими; інші — деформованими, зафіксованими тощо). Ці особливості стають причиною рольових дисгармоній особистості: рольових девіацій, рольового інфантилізму, внутрішньо-особистісних рольових конфліктів тощо. Рольові дисгармонії

так чи інакше пов'язані з деформацією рольової структури особистості.

Психологічні ролі (як реальні, так і уявні) виступають важливими компонентами життєвого світу особистості, визначаючи його соціально-психологічну широту, гармонійність тощо. Деформація чи руйнування життєвого світу особистості, характерні для ситуації життєвої кризи, можуть бути пом'якшені засобами реконструкції зруйнованих психологічних ролей (у тому числі і заміщенням та компенсацією реальних ролей уявними).

Системою засобів психологічної допомоги особистості в критичних життєвих ситуаціях може стати рольова психотерапія, яка використовує дві основні стратегії: *терапію роллю* (використання рольової поведінки для досягнення терапевтичного ефекту) і *терапію ролі* (відновлення деформованої рольової структури особистості та метаструктури її життєвого світу).

РЕЗЮМЕ

Рассмотрена взаимосвязь понятия роли с личностными характеристиками, что вносит определенный вклад в решение проблемы социально-индивидуального дуализма личности. Осуществлен краткий исторический обзор ролевых концепций личности, проанализированы понятия личностных и жизненных ролей, их оптимальное и дисгармоническое функционирование в структуре личности и ее жизненного мира. Поставлена проблема соотношения структуры психологических ролей со структурой личности.

SUMMARY

The interrelation of "role" concept with personality characteristics is considered, that brings the certain contribution to the decision of the problem of social-individual duality of personality. The author does the brief historical review of the role theories of personality, he analyzes the concepts of personality roles and life roles, their optimal and disharmonic functioning in the structure of personality and his life world. The problem of correlation of psychological roles structure with personality structure is declared.

Література

1. *Mead G.H.* Mind, self, and society. From the standpoint of a social behaviorist.— Chic.: Univ. Press, 1946.
2. *Лейтц Г.* Психодрама: теория и практика. Классическая психодрама Я.Л.Морено. — Москва: Прогресс, Универс, 1994.
3. *Moreno J.L.* Psychodrama. V. 1 (3rd. ed.).— Beacon, New York: Beacon House, 1964.
4. *Берн Э.* Трансакционный анализ и психотерапия: Пер. с англ.— СПб.: Братство, 1992.
5. *Горноста́й П.П.* Ролевой конфликт и проблема выбора // Психологія на перетині тисячоліть.— К.: Гнозис, 1998.— Т.1.
6. *Горноста́й П.П.* Творчество, как форма освоения и переживания времени личности // Психология личности и время жизни человека.— Черновцы: ЧГУ, 1991.
7. *Gordon C.* Development of Role Identities // Annual Review of Sociology.— 1976.— V. 2.
8. *Maddi S.R.* Personality theories: A comparative analysis.— 5th ed.— Chic. (IL): Dorsey Press, 1989.
9. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т.М.Титаренко.— К.: Агропромвидав України, 1998.

© Горноста́й П.П.

Л.А.Царюк

ЛОКУС КОНТРОЛЮ ЯК ОДИН З ОСНОВНИХ ЧИННИКІВ ВИБОРУ СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ В СИТУАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ

Останнім часом зростає дослідницький інтерес до психологічних чинників, які детермінують реакції індивідів на умови, що змінюються. Досліджуються та порівнюються характеристики різних соціальних груп, їх специфічні відповіді на травмуючі події. І це не випадково. Для сучасного періоду характерними є зовнішні та внутрішні сутнісні кризи, і пошук резервів та ресурсів їх подолання — першочергове завдання психологічної науки. Так, вивчаються поведінка індивідів і групових утворень

у складних, екстремальних, стресових ситуаціях, основні стратегії поведінки людей у кризові періоди життя.

Головним завданням нашого дослідження ми вважаємо пошук такого психологічного чинника, який є основним, диференціюючим, “ознаковим” в обранні подальшої стратегії поведінки, засобів впливу на цей чинник.

Вивчаючи, зокрема, утворення та розвиток соціально-психологічної напруженості (СПН), ми дійшли висновку, що СПН — це такий стан суспільства, який виникає у складних ситуаціях, зумовлених соціальними змінами на рівні суспільних груп, з одного боку, та соціально-психологічними реакціями індивідів і групових утворень — з другого. Стан СПН є рушійною силою і необхідною умовою виходу суспільства з кризи, примушує індивідів, групи та суспільство шукати шляхи його подолання. Отже, певний стан СПН є необхідним для подальшого розвитку суспільства, оскільки його відсутність слугує показником апатії, депресії, аномії [1, с.17—25]. Однак надмірне зростання рівня соціально-психологічної напруженості може призвести до соціального конфлікту, в тому числі в найгостріших формах. Таким чином, для подолання кризового стану необхідним є саме *певний рівень* соціально-психологічної напруженості.

На спеціальну увагу заслуговує визначення поняття “складної” ситуації, яку часто розуміють як синонім екстремальної або стресової ситуації. Ми користувались широким розумінням складної ситуації, до якої входять і стресові, і екстремальні ситуації. Екстремальна ситуація знаходиться на межі адаптивних можливостей індивіда, результатом її розвитку є або його загибель, або розв’язання ситуації, тобто її основна прикметна риса — нетривалість у часі. До стресової ситуації додається частка емоційної компоненти, коли сприйняття ситуації ускладнене тим чи тим емоційним забарвленням.

Більшість психотерапевтів переконана, що в кожній людині є сили, які мотивують її у напрямі до здоров’я, плідного зусилля, до реалізації своїх найкращих можливостей. Дослідження здатності людей піднятися над найскладнішими життєвими умовами (наприклад, війни та концентраційні табори), над ситуаціями катастрофічних втрат та болісних невиліковних захворювань дають підставу стверджувати, що індивідові еволюційно притаманні конструктивні сили. Останні спонукають його

енергійно протидіяти несприятливим соціальним впливам, прагнути до створення нових суспільних відносин [2].

Уперше проблема “опанування” особистістю складних ситуацій виникла у психології у другій половині ХХ ст. У 70-ті роки увагу психологів привернула поведінка індивідів в екстремальній ситуації, однак у 80-ті роки Р.Лазарус та А.де Лонг досить критично прокоментували “драматизуючий напрям” розроблення проблеми опанування на шкоду буденним неприємностям людей у їхньому трудовому, навчальному, сімейному житті. Р.Лазарус ввів поняття “повсякденні неприємності”, які роблять інколи непропорційно великий внесок у біографічний стрес та дезадаптацію особистості [цит. за 2]. За останні 10 років зроблено ряд спроб виділити основні стресогенні ситуації в трудовій діяльності (рольова невизначеність, рольові переваження та недовантаження, рольовий конфлікт, “складне начальство”, використання вмінь та здібностей неповною мірою тощо), в сім’ї (розузгодження потреб подружжя, напружені стосунки з дітьми, феномен “спустошеного гнізда” та ін.), а також у сфері здоров’я.

Психобіографічний метод, який, зокрема, застосовують Х.Томе та У.Лер, дає змогу повніше розкрити детермінацію відповіді індивіда на складну ситуацію: якщо він нещодавно зазнав невдачі або горя, то навіть невелика життєва неприємність може сприйматись ним як катастрофа й викликати афективну реакцію. Іншими словами, потрібні знання того, який рівень “біографічного стресу” [2] існує в індивіда на момент дослідження. Лише тоді можна виявити, зокрема, чи є та або інша “техніка” типовою для особистості відповіддю на складну життєву проблему, чи виступає як ситуаційно-специфічна [3].

У вітчизняній літературі питання поведінки та переживань людей у складних ситуаціях досліджують переважно представники психології праці. Проте зі складними проблемами індивіди стикаються в різних сферах свого буття, упродовж усього індивідуального життєвого шляху. У наш час кількість складних ситуацій значно зросла. Нинішня історична ситуація є причиною виникнення багатьох проблем, які важко розв’язати і з якими люди раніше ніколи не стикалися. Тому найбільш терміновим і актуальним має бути вивчення того, як особистості вдається справлятися з життєвими труднощами, несподіваними негативними подіями, які стратегії використовує вона, аби опанувати їх чи запобігти емоційним порушенням.

Донедавна активність індивіда в подоланні життєвих труднощів вивчалася з позиції зовнішнього спостерігача, який аналізував те, як людина сприймає та оцінює свої труднощі, як рівень самооцінки пов'язаний з прийомами опанування, якими засобами вона може посилити свою мотивацію у найскладніших умовах тощо. Ключовими для цих досліджень були запитання: чому різні індивіди неоднаково сприймають одні й ті самі ситуації?, чому вони, маючи приблизно однаковий набір стратегій, обирають різні прийоми вирішення складних проблем? Відповідаючи на ці запитання, психологи почали переходити до іншої парадигми. Її представники закликають аналізувати складні ситуації та дії в них індивіда з позицій його власного внутрішнього світу, “внутрішньої реальності”. Автори керуються положенням, згідно з яким індивід упродовж усього свого життя будує, перебудовує і добудовує глибокоособистісну “теорію” світу, включаючи і його самоконцепцію. Весь досвід життя, а також передбачуване майбутнє закріплюються в мінітеоріях у вигляді систем значень та значущостей, переконань та цінностей. Саме вони й керують сприйняттями та уявленнями індивідів, визначають інтерпретацію навколишнього світу і дії індивіда в ньому.

Свою теорію особистість намагається зробити впорядкованою, взаємоузгодженою — теорією передбачуваного і зрозумілого світу. Намагаючись підтримувати позитивні уявлення, вона ігнорує несприятливу інформацію про себе, намагається дискредитувати джерело інформації, що знижує самооцінку, і навіть, за даними А.Х. Баумгарднера, Р.М. Аркіна [4], користується різними формами самообману. Ці дослідження дають підстави для висновку, що індивіди замотивовані вірити у справедливий та упорядкований світ, в якому вони одержують те, на що заслуговують, і заслуговують на те, що одержують, — світ, у якому погані речі не трапляються з хорошими людьми.

Однак лише сам індивід у змозі змінити свою індивідуальну теорію, свою картину світу, зробити її більш реалістичною, переосмислити біду як невід'ємну частину життя. Як підкреслює А.В. Брушлінський, вирішальна роль у взаємодії суб'єкта зі світом завжди належить суб'єктові [5, с.3—11].

Дослідниками [6] описується така послідовність розгортання психічної реакції індивіда на складну ситуацію. Насамперед виникає стан **заціпеніння**, який швидко змінюється особливою активністю індивіда, котра у психології дістала назву “**ког-**

нітивного оцінювання”. Це процес розпізнавання особливостей ситуації, виявлення її позитивних і негативних сторін, визначення змісту та смислу того, що відбувається. З появою значення виникають якісно визначені емоції. Об’єктом когнітивного оцінювання є також здатності й можливості індивіда, його функціонально-енергетичні резерви. Від рівня розвитку механізму когнітивного оцінювання, його гнучкості, від здатності людини з різних точок зору розглядати складну ситуацію й користуватись прийомами переоцінки залежить правильний вибір стратегії опанування травмуючої події. Успішність когнітивного оцінювання залежить від упевненості у своїй здатності контролювати навколишній світ, вміння регулювати негативні почуття й афекти, від здатності актуалізувати весь свій життєвий досвід. Головним результатом когнітивного оцінювання є **висновок індивіда** — чи підконтрольна йому ситуація, чи він не зможе її змінити.

За Л.І.Анциферовою, в таких ситуаціях індивід використовує певні стратегії, які вона умовно поділяє на чотири групи: опанування, пристосування, захисту і самознищення. До стратегій **опанування** вона віднесла всі стратегії, які використовує особа, аби взяти ситуацію під свій контроль, у тому числі прийоми самоконтролю і так звані “порівняння, що йдуть угору”, та “порівняння, що йдуть вниз”, “антиципуючого опанування” й “печалі, яку передбачуємо”. Все це допомагає індивіду зберегти позитивне ставлення до себе, відчуття власного благополуччя. До стратегії **пристосування** віднесено прийоми навмисної зміни своїх особливостей, наприклад, “позитивного тлумачення” неприємностей, розігрування ролей, ідентифікації особи з людьми, які досягли успіху, або з могутніми організаціями. До стратегій **захисту** віднесено прийоми боротьби з емоційними порушеннями, що зумовлені непереборними, з точки зору індивіда, негативними подіями. Це прийоми внутрішнього відчуження від ситуації або заглушування думок про неї, “фокусування на емоціях” тощо. Якщо індивіди не хочуть або не можуть використовувати прийоми самозбереження, вони вдаються до стратегій **самознищення** — наркоманії, алкоголізму, суїциду.

У багатьох випадках довготривалі, але невдалі спроби практично перетворити ситуацію, що травмує, приводять індивіда до того, що всі його ресурси й резерви виявляються майже вичерпаними. Тоді відбувається перебудова змістовно-смісло-

вої та енергетично-динамічної сфери свідомості. Діяльність, яка завжди є полімотивованою, починає спонукатися єдиною цінністю, що становить сутність проблеми. Індивід намагається сформувати нову систему психічної саморегуляції. У його поведінці на якийсь час центральне місце займає саморегуляція, а не конструктивна діяльність.

Великий масив досліджень показує, що специфіка осмислення та інтерпретації складних ситуацій, а також використання тих чи інших “технік” життя можуть виступати індикатором різних типів особистості. Аналіз робіт дає підстави виділити щонайменше два типи, які різняться специфічним ставленням до світу, переконаннями, самооцінкою, когнітивними стилями. У них різні моделі ідентифікації, вони різною мірою користуються допомогою інших людей. Індивіди, що віддають перевагу конструктивно перетворюючим стратегіям, виявляються особистостями з оптимістичним світоглядом, непохитною позитивною самооцінкою, реалістичним підходом до життя та сильно вираженою мотивацією досягнення. А особистості, котрі застосовують механізми психологічного захисту, схильні до “соціального порівняння, яке йде вниз”, сприймають світ як джерело небезпеки, мають невисоку самооцінку і песимістичний світогляд. Не можна не погодитись з Л.І. Анциферовою в тому, що це — різні переконання людей у своїй здатності контролювати та змінювати навколишній світ, впливати на події, які виникають, і справлятися зі складними ситуаціями життя. На наш погляд, визначальним психологічним чинником у виборі стратегії реагування на складну ситуацію є *локус контролю*. За Дж. Ротером, відчуття того, що все, що трапляється з людиною, визначається тими чи іншими зовнішніми силами, є показником екстренального локусу контролю, а відчуття власного впливу на події — показником інтернального локусу контролю [7]. Отже, тих, хто вірить у свої сили, у здатність контролювати й опановувати своє життя, називають, як відомо, *інтерналами*. Їхні протилежності — *екстернали* впевнені у своїй неідеальності і вважають, що негативні події виникають або через злу волю інших, або є приреченням долі. Інтернали відрізняються високим рівнем саморегуляції, що дає їм змогу контролювати негативні емоції, імпульсивні дії і блокувати дезінтегруючий вплив на свідомість психотравмуючих впливів. Для екстерналів характерним є низький рівень саморегуляції з усіма супроводжувальними особливостями. Від-

мо, що лікування пацієнта проходить тим з більшим успіхом, чим більше відповідальності за своє одужання він бере на себе. У професійній діяльності успіху досягають також індивіди з відчуттям особистої відповідальності та вірою у свою спроможність впоратися з негативними подіями.

Існує особливий функціональний зв'язок мотивації досягнення і суб'єктивного контролю: підвищення інтернальності, наприклад, підприємців пов'язане з підвищенням мотивації досягнення успіху та зниженням мотивації уникання невдачі. Тобто принципово різним є вектор спрямованості індивідуальної активності — спрямованість до успіху на протигагу спрямованості на втечу від невдачі, оскільки у свідомості закріплюється образ небажаної ситуації. Справді, підприємці мають значно вищий інтернальний локус контролю, аніж інші групи населення [8].

На наш погляд, використання психологічних засобів дає змогу впливати на рівень локусу контролю. Єдиного визначення психологічних засобів у літературі немає. Їх часто ототожнюють з інструментами, механізмами, умовами, прийомами, з одного боку, і впливом, вихованням тощо — з другого. Ми визначили **психологічні засоби** як специфічний інструментарій, за допомогою якого психологи впливають на психіку індивіда, змінюють, формують, коригують її. До цих засобів належать соціально-психологічні тренінги, сугестія, навіювання, переконування, робота зі зміненими станами свідомості тощо. Психологічними засобами за певних обставин можуть бути також умови та застосовувані прийоми, сукупність прийомів і технік, тактик і технологій тощо.

У ході дослідження нами було використано такі засоби індивідуальної роботи:

— **змінений стан свідомості (трансу)**. Він є супутником практично будь-якого психокорекційного впливу, використовується у психоаналізі, оскільки дає змогу говорити все, без будь-якої критики; у психодрамі, бо дає змогу танцювати “з близькою людиною, яка вже померла”; у гештальттерапії, тому що дає змогу розмовляти з порожнім стільцем, на якому клієнт бачить себе у віці 6 років, тощо;

— **парадоксальний намір**. Це шлях послаблення емоційної реакції, коли від клієнта вимагається, щоб він захотів втілити в життя те, чого він побоювався (при фобії) або відповідно

сам прагнув втілити (при нав'язливих станах). Важливо, щоб парадоксальна інтенція була сформульована у гумористичній формі, щоб індивід дистанціювався від себе;

— **метафора** як шлях “приспання” підсвідомості й надання підсвідомості еталона для наслідування. Умовою успішності метафори є її ізоморфізм тим особам та подіям, що характеризують ситуацію і проблему клієнта. Метафори широко використовуються у межах різних психотерапевтичних підходів. До їх складу входять сексуальна символіка З. Фрейда, “Аніма” та “Анімус” К.-Г. Юнга, “Дорослий”, “Батько”, “Дитина” у трансакційному аналізі, “нижній” та “верхній” собаки в гештальттерапії тощо;

— **систематичне перевертання атрибуцій клієнта** (клієнт, описуючи свої проблеми, говорить: “Я не можу”, а психолог, пояснюючи психологічний механізм цієї проблеми, говорить: “Ви не хочете”) та **формування інтернального** (внутрішнього) **локусу контролю** з метою підвищення відповідальності індивіда як за свій внутрішній світ, так і за вплив наявної проблеми до рівня, що дає змогу вести подальшу свою поведінку у потрібному для клієнта напрямку;

— **рефреймінг** — надання, формування або осмислення користі від негативних звичок; розміщення якості у новому словому контексті;

— **дисоціація** Я клієнта від його переживання з метою зменшення психотравмуючого впливу;

— **переживання** клієнтом своїх проблем шляхом розташування себе подумки в ситуації, що пов'язана із сильними емоціями (асоціація);

— **допомога у виявленні цінних подій** у разі депресії, пов'язаної з відсутністю сенсу життя. При цьому відбувається “утилізація” (використання будь-яких подій, коли навіть найнеприємніші з них можна розглядати як “важкий, але необхідний урок”);

— **переключення уваги** як спосіб відволікання від неприємних відчуттів;

— **позитивна інтерпретація симптомів**, яка слугує по суті стимулом для переосмислення старих концепцій клієнта та для пошуку ним доступних альтернативних інтерпретацій і форм психологічної допомоги;

— *інсайт-у-дії*, що виникає внаслідок 1) навчання через власний досвід (потерпання), 2) навчання через дію, 3) некогнітивного навчання;

— *катарсис*, або вивільнення від психотравмуючих емоційних станів, які довгий час свідомо або несвідомо стримувались;

— *сугестія*, що забезпечує відчуття надії та безпеки [9].

Використовувалися також групові засоби впливу. Подано їх короткий опис.

Згуртованість. Вважається умовою досягнення успіху групою.

Вселяння надії. Відомо, що віра в можливість змін є терапевтичним фактором.

Універсалізація, або зняття “ореолу унікальності”. Індивіди мають набір своїх індивідуальних проблем, однак розуміння, що й у інших є такі самі труднощі, дає їм змогу використовувати досвід інших людей при вирішенні своїх проблем.

Альтруїзм. Цілющу дію має усвідомлення того, що кожен у групі може бути потрібним і корисним для іншого. Це один з найголовніших моментів відчуття повноти життя.

Надання інформації. У деяких групах проводяться прямі інструкції, даються поради. При цьому розвивається креативна здатність пошуку виходу зі складної ситуації.

Множинний перенос. Будь-яке перекручене сприйняття реалій і будь-яке порушення у стосунках з іншими людьми, що зумовлені минулими подіями, особливо в сім’ї, виявляються у групі, яка, згідно з психодинамічною теорією, сама уподібнюється сім’ї. Емоційні ставлення до керівника групи, до партнерів або до групи в цілому піддаються перевірці і в разі потреби — раціональній та реалістичній переоцінці.

Міжособистісне навчання. Група утворює підґрунтя для дослідження позитивних і негативних емоційних реакцій, а також для аналізу нових форм поведінки. Учасники групи можуть відверто просити одне одного про допомогу та підтримку й демонструвати скільки завгодно сильні афекти, які сприяють набуттю емоційного досвіду, що коригує також уміння реагувати на прояв сильних емоцій іншими.

Розвиток навичок спілкування. Явно або неявно, але члени групи вдосконалюють свої навички життя в суспільстві.

Для оволодіння навичками спілкування використовуються різні прийоми, наприклад рольові ігри та зворотний зв'язок.

Наслідувальна поведінка. Вміння поводити себе набувається також у процесі споглядання за іншими. На початковому етапі можлива імітація поведінки керівника чи інших особливо популярних членів групи з метою отримання схвалення. Поступово учасники починають експериментувати з усіма моделями поведінки, які мають місце у групі, чим збільшують свій поведінковий репертуар.

Катарсис. Коли тривалий час стримувані відчуття провини, ворожості та ін. або “неприпустимі” спонукання знаходять вихід у групі, це дає відчуття звільнення та полегшення.

Інсайт. Усвідомлення причини тієї чи тієї своєї поведінки, своїх вад або особливостей сприйняття себе іншими дає змогу коригувати свою поведінку у потрібному напрямі.

Групова динаміка. Використання законів групової динаміки допомагає впливати на рішення групи, скеровувати його в потрібному напрямку.

За допомогою групових засобів впливу ми провели психологічну корекцію рівня локусу контролю студентів експериментальних груп Національного технічного університету “Київський політехнічний інститут”. Як наслідок, в експериментальних групах рівень локусу контролю після проведення експерименту становив близько чотирьох балів за п'ятибальною шкалою, що відповідало інтернальному локусу контролю, тоді як у контрольних групах цей показник або не змінився, або навіть знизився.

Таким чином, у ході проведення дослідження ми виокремили певні психологічні засоби, які використовуються в індивідуальній та груповій психокорекційній роботі, і перевірили ефективність використання цих засобів у студентській групі. Була підтверджена ефективність використання описаних засобів у психокорекційній роботі, що спрямована на інтерналізацію локусу контролю.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности поведения людей в сложных жизненных ситуациях, личностные конструкты и ресурсы в выборе стратегий поведения. Подчеркивается, что инте-

ральный локус контроля является основным компонентом совладания с ситуацией социально-психологической напряженности. Выделены основные психологические средства коррекции уровня локуса контроля, в процессе эксперимента подтверждена их эффективность.

SUMMARY

This article reviews the behavioral differences in difficult life situations, personality constructs and resources in choosing the behavioral strategies. It's underlined that internal locus of control is a main component of coping with a situation of social — psychological tension. The main psychological means applied to correct the locus of control level are found, verified the effectiveness of these means during the experiment.

Литература

1. Губина Н.В. Социальная напряженность в трудовом коллективе // Социс.— 1998. — № 11.
2. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуаций и защита // Психол. журн. — 1994.— Т. 15 — № 1.
3. Lasarus R.S., Anita de Londis Psychological stress and Coping in Aging // Amer. Psychol. — 1989. — V.38. — №3.
4. Baumgardner A.X., Arkin R.M. Coping with the prospect of social disapproval. Strategies and social sequelae /Ed. C.R. Gnidier, C.E. Ford // Coping with negative life events: Clinical and social psychological perspectives. — 1987. — №4.
5. Брушлинский А.В. Проблема субъекта в психологической науке (ст. первая) // Психол. журнал. — 1991. — №6. — Т.12.
6. Бодалев А.А., Сухова А.Н. Основы социально-психологической теории. — Москва: Междунар. пед. акад., 1995.
7. Маздыбаев К. Психология ответственности. — Ленинград, 1983.
8. Роцин С.К. Психология предпринимательской деятельности // Психол. журн. — 1993. — №5. — Т.14.
9. Рудестам К. Групповая психотерапия. — СПб.: Питер, 1999.

© Царюк Л.А.

ОСОБИСТІСНА МІФОЛОГІЯ ЯК МОДЕЛЬ СУБ'ЄКТИВНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Міфи в історії сучасної науки завжди були предметом широких і неоднозначних дискусій, оскільки ніяк не могли вміститися в поняття ньютонівсько-картезіанського світогляду, хоч продовжували хвилювати серця й розум людей. Зазвичай до міфу у кращому випадку ставилися як до жанру народної творчості, однак це поняття часто трактувалося як вигадка, ілюзія, казка, розповідь про події, які ніколи не відбувалися. А.А.Лобок пише з цього приводу: “Не просто в мовних визначеннях, але й у самій культурно-об’єктивній реальності міф — це абсолютно неможливий інтелектуальний кентавр... Міф ніби дражнить легкістю свого можливого спростування і... відразу демонструє свою фактичну незаперечність” [1, с.12].

Міфологія завжди була і залишається основою як суспільного, так і індивідуального життя. У ХХ ст. вона дістала назву “домінуючої ідеології”. Особистісна міфологія виконує в системі особистості ті самі функції, що й культурна для суспільства. Дж. Кемпбелл називає такі основні її функції: пояснювальну, педагогічну, соціологічну та духовну [2]. Міфологія характеризує простір і час буття як такого, означає ієрархію цінностей, описує діапазон можливостей та доступний репертуар ролей. Тобто міфологія впливає передусім на процес сприймання, котрий уже з самого раннього віку істотно фільтрує всю інформацію, яка постійно існує навколо нас. Такий спосіб функціонування перцепції пов’язаний насамперед з психофізіологічно обмеженими можливостями оперативної пам’яті та усвідомлення. Сприйнята інформація також лише частково усвідомлюється внаслідок дії фільтрів наступного рівня: мови, логіки та соціального досвіду (Е.Фромм). Якщо інформація все-таки прорвалася через ці застави, то вона проходить стадію інтерпретації, тобто пошуку належного їй місця серед уже відомого. Сила інерції раніше побудованої структури може взагалі проігнорувати нового члена чи надати йому статусу недостовірного або переформувати так, щоб він міг поміститися у задані рамки. Таким чином, з усього розмаїття земного інформаційного поля кожна

людська спільнота, як і кожна особистість, вихоплює якісь певні шматки й цитати, з яких створює свою мозаїку. Ця мозаїка для неї є цілісним і повним світом, у реальності котрого вона не має жодних сумнівів і вважає його єдино можливим і справжнім. Саме цей феномен ми вважаємо суб'єктивною реальністю, котра і є об'єктом нашого дослідження. Проблема означення цієї категорії описана ще Е.Кантом. Її характеризували В.Гумбольдт, К.Маркс, Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв, А.Я.Гуревич, Ю.М.Лотман, М.К.Мамардашвілі. Серед емпіричних дослідів показовими, на нашу думку, є експерименти В.Ф.Петренко разом з В.В.Кучеренко щодо впливу постгіпнотичних інструкцій на процеси категоризації [3]. Ці дані яскраво демонструють наявність двох пластів відображення реальності — бачення та усвідомлення. “Мені здається, — пише А.Маслоу, — що ми знаходимося перед новим стрибком у визначенні зв'язку між суб'єктивним життям та зовнішніми об'єктивними обставинами” [4, с.19]. Яким чином формується ця реальність? Як вона розвивається? Що знаходиться в її центрі? Як вона зумовлює поведінку людини? У психології було кілька спроб створити модель цього явища, щоб відповісти на ці запитання. Проте вони акцентуються лише на певних аспектах або користуються одним методом дослідження. Концепція особистісної міфології, яка також є такою спробою, на наш погляд, найбільш інтегративна.

Сучасні люди, на думку авторів теорії особистісної міфології Д.Файнштейна та С.Кріппнера [5], мало усвідомлюють свій зв'язок з минулим, культурною міфологією, сім'єю, своєю духовну основу. Центральною системою людського життя є особистісна міфологія, що зумовлює всі наші думки, почуття, поведінку. Вона є не просто теоретичним конструктом. Це спроба моделювати реальність кожного суб'єкта, котрий неповторно бачить світ і своє місце в ньому. Міфологія — це моделювання системи кодування та організації сприймання, відчуттів, думок і вчинків. Скелетну масу міфології, на нашу думку, утворюють архетипи (внутрішній шар) та субстанціальні інтуїції суб'єктного ядра (В.О.Татенко [6]), на які вже нанизуються всі міфи.

Структурну ієрархію міфології становлять різноманітні міфи, у загальному повторюючи обриси ієрархії цінностей. Ядром особистісної міфології є особистий міф або доля (місія),

де розгортається сутність особистісного смислу життя. Ця частина системи має бути трансцендентною, тобто слугувати пуповиною, яка зв'язує кожну людину з її зовнішнім світом. У цьому разі можна послатися на теорію ейдосу і меносу в концепції О.Ф. Лосева. Тому втрата смислу життя може стати причиною самогубства — як результат переживання безкінечної самотності. Якщо в центрі системи розміщена сама особистість, то система набуває нарцисичних характеристик, стаючи максимально замкнутою та ригідною і врешті-решт — причиною своєї катастрофи. Система має як статичні, так і короткострокові та ситуативні блоки. За певних обставин ці блоки можуть мінятися місцями. Важливою особливістю особистісної міфології є її здатність змінювати свої обриси релевантно емоційним станам особистості, звужуватися чи розширюватися у змінених станах свідомості.

Чим вищий рівень суб'єктності людини, тим свідоміше будується система, тим вона мобільніша і більш відкрита. Система набуває цілісності і знижує рівень внутрішньої конфронтації, що стає основою для більш продуктивної діяльності внаслідок високої кореляції між окремими частинами. Людей з розвинутою суб'єктністю А.Маслоу називає самоактуалізованими. Інакше система перетворюється на лабіринт із тупиками та пастками. В цьому разі суттєво порушена комунікативна функція між частинами системи, що призводить до ефекту “прихованих” файлів. Тоді людина у звичайному стані свідомості не здатна зрозуміти причину своїх безпідставних вчинків і страждає від безпорадності через неможливість тримати себе в руках чи робити адекватні вибори. Сама система також ігнорує відокремлені частини, що стає причиною суттєвих помилок у житті. Особливо яскраво такий факт можна простежити у випадках психопатологій, коли світ видається людині ворожим та алогічним.

Особистісна міфологія виникає в мікрокосмосі культурної міфології. Сучасна міфологія дістає своє відображення в кіно й телепродукції, популярних піснях і коміксах. Міф домінує у всіх сферах сучасного життя. Навчання й релігія, політика, література і мистецтво, архітектура, реклама й мода побудовані на основі міфу. К.Г.Юнг зазначає, що “... міф — не фікція, він складається з безперервно повторюваних фактів, і ці

факти можна спостерігати знову й знову. Міф збувається в людині, і всі люди мають міфічну долю не менше, ніж грецькі герої. Те, що життя Христа величезною мірою є міфом, зовсім не суперечить його фактичному існуванню; хочеться навіть сказати, що справа полягає у протилежному — міфічний характер життя виражається саме в його загальнолюдському значенні”[7, с.164]. У психологічному контексті автори вважають дуже доречним звернення до міфу, оскільки він є мовою, яка найбільше може відкрити нам природу функціонування психіки. На відміну від таких термінів, як сценарії, настанови, вірування, міф здатний уміщувати в собі раціональні й ірраціональні ознаки, потенційні стани, культурне оточення. Відкриття міфологічної перспективи активізує процеси у несвідомому, сприяючи особистісному зростанню. Ресакралізаційні процеси при цьому відкривають доступ до спадку предків, їхнього досвіду і пікових переживань як до реальних.

Особистісна міфологія розвивається протягом усього життя, в основних моментах повторюючи шлях розвитку всього людства. Існує певна закономірність у розгортанні архетипних стадій. Та в нормі ці процеси відбуваються так само просто і природно, як і ріст тіла, але так само мають несвідому основу. Цей ряд відображено в системах культурних міфологій, які порізно його описують, проте збігаються в основних аспектах. Ці періоди розвитку не просто проживаються кожною людиною в певний період, а залишаються складовими частинами психіки, утворюючи широкий спектр потенціалів. Таке явище створює здатність до регресу та прогресу, як спонтанних, так і довільних. Проте кожній людині доводиться суттєво змінювати свою систему особистих міфів у період особистісної кризи, коли застарілі стереотипи не здатні забезпечити мінімальний рівень адекватності реагування. За цих умов особистісна міфологія не здатна взагалі виконувати свої функції. З одного боку, вона вже не може підтримувати існуючі форми психологічного захисту, а з другого — вичерпала всі свої можливості структурного розвитку. Найбільш болісно проходить заміна центральної частини особистісної міфології, коли через зовнішні чи внутрішні обставини людина починає розуміти нереальність свого давнього задуму. В такі моменти вона здатна докорінно змінити саму себе. Якщо раніше кожне суспільство мало жорстко обмежене коло

міфологічних уявлень, то тепер, у XX ст., людина опинилася в ситуації цілковитої свободи вибору свого способу мислення та життя. Соціальні норми втратили свою виключну силу, і на арені опинилися суто особистісні детермінанти розвитку та буття взагалі. Отож, людина тепер має можливість сформувати свій світ на свій смак: вибрати собі Бога і майбутнє, своє минуле і своїх ворогів. Вивчення детермінант особистісного вибору пов'язане передусім з розширенням горизонтів своєї реальності, що дає більш глибоке і повне усвідомлення.

Досягнути своєї мети можна різними способами. Особливу увагу слід приділяти тим аспектам, котрі за звичайних умов виключені з нашої раціональної реальності, тобто розширювати діапазон сприймання. За певних обставин та рівня розвитку звуженість сприймання і переживання призводить до суспільних та особистих трагедій, як, наприклад, Чорнобиль. Важливою специфікою цього напрямку психології є спрямованість на процеси ресакралізації. Тут доречні й філософські бесіди, і посилення на досвід пікових переживань, і імагінація. Оскільки міфи — це вид тексту, то тут добре працюють нарративні техніки, які дають змогу виявити “інтерпретаційний фокус” клієнта, сприяючи перетворенню гено-тексту на фено-текст [8]. Розпочати вивчення досвіду своїх предків можна за допомогою спрямованого фантазування.

Таким чином, особистісна міфологія дає змогу найбільш повно означити суб'єктивну реальність, її статичні (структуру та складові частини) й динамічні (особливості розвитку та часу) характеристики. Важливою особливістю цього підходу є увага до культурно-історичного середовища, зростання особистості та різноманітність методів як дослідження, так і самовдосконалення через розширення горизонтів своєї суб'єктивної реальності.

Отож, особистісна міфологія виступає і як цілісна ієрархія, і як сукупність різнопланових міфів, що, на нашу думку, може стати конструктивним способом вивчення як суспільства, так і окремої особистості. Володіючи широким колом методів, котрі здебільшого ще не визнані повністю академічною наукою, ми здатні відобразити суттєві аспекти переживань людини. Пікові переживання, як відомо, найбільше впливають на загальну тенденцію актуалізації особистісного потенціалу. Особливо виразно постає цей феномен у другій половині життя, коли кож-

ному доводиться змінювати себе, виконавши своє соціально-біологічне призначення. Найпершою проблемою в цей період постає оцінювання місця та ролі подій на життєвому шляху. Вже можна визначити перші результати процесу самореалізації щодо культурних та особистих норм і очікувань. Ретроспективний погляд дає змогу визначити хронотопічні характеристики, виходячи з цілісності сформованої особистості та завершеної життєвої історії. Важливо прийняти насамперед необхідність і довершеність усіх своїх вчинків та взяти на себе авторство свого життя (відповідальність), що стає причиною підвищення рівня самооцінки і почуття значущості самого себе як трансцендентної сутності. Каталізатором цього процесу є, безперечно, близькість смерті як останнього акорду життєвої сонати. Смерть як феномен займає велике місце в культурі, має свій шлях еволюції [9; 10] і, відповідно, значення у внутрішньому світі кожної людини. Якщо можна так сказати, смерть спокійна, без суєти і страху, можлива лише тоді, коли ґештальт життя завершений і більше нічого не тривожить душу.

Таким чином, перед нами постає завдання вивчення специфіки особистісної міфології на завершальних етапах життєвого шляху, що дає змогу визначити результативність процесу саморозвитку і, отже, описати міфологічні детермінанти самореалізації взагалі.

РЕЗЮМЕ

Обсуждена проблема субъективной реальности как неповторимого мира, автором которого является сама личность. Обозначены основные характеристики личностной мифологии как модели вышеуказанного феномена. Описаны динамические и структурные характеристики модели, ее метаморфозы в пространстве и времени. Очерчены дальнейшие перспективы изучения данной темы.

SUMMARY

The article discusses a problem of subjective reality as authentic world with personality being an author of it. Pinpointed the main characteristics of personal mythology as a model of mentioned phenomenon. Described the dynamical and structural characteristics

of this model, its metamorphosis in time and space. Further perspectives of studying this subject are pointed out.

Література

1. Лобок А.М. Антропология мифа. — Екатеринбург, 1997.
2. Кэмпбелл Дж. Тысячеликий герой. — Москва; Киев, 1997.
3. Петренко В.Ф. К проблеме категориальной структуры сознания // Практична психологія в системі культур: Зб. наук. праць. — К., 1998.
4. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. — Москва, 1999.
5. Feinsein D., Krippner S. Personal Mythology. — Los Angeles, 1988.
6. Татенко В.А. Отечественная психология сегодня // Практична психологія в системі культур: Зб. наук. праць. — К., 1998.
7. Юнг К.Г. Ответ Иову. — Москва: Канон, 1995.
8. Кристева Ю. От одной идентичности к другой. От Я к Другому: Сб. переводов по проблемам интерсубъективности, коммуникации, диалога. — Минск, 1997.
9. Роменец В.А. Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании. — К., 1989.
10. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: структурно-генетичний підхід: Дис. на здоб. наук. ступ. докт. психол. наук. — К., 1994.

© Гундертайло Ю.Д.

Е.О.Любченко

РЕЛИГИОЗНАЯ ОДАРЕННОСТЬ И ФОРМЫ ЕЕ ПРОЯВЛЕНИЯ

Данная статья посвящена феномену религиозных способностей, религиозной одаренности и формам, в которых могут проявляться религиозные способности и таланты в человеческой культуре (конечно же, мы имеем в виду *истинную религиозность*, а не формальное соблюдение определенных культовых ритуалов и норм жизни). Свою работу мы проводили на православном материале, используя методы историко-психологического исследования. Мы рассматривали жизнь людей, религиозные способности которых проявились с наибольшей очевидностью: тех, кто оставил после себя произведения, — результаты собственной религиозной деятельности (в основном это тек-

128

сты) или достоверные свидетельства неординарности своего религиозного дара (письменные свидетельства очевидцев, жития, сакральные и чудотворные вещи, продолжающие оказывать влияние на телесное состояние, душевную и духовную жизнь людей).

Религиозная одаренность и религиозная деятельность очень специфичны, как специфичен материал, из которого религиозный дар создает свое творение, а также как специфичен способ религиозной деятельности и развития религиозных способностей.

Следуя множеству философов (начиная с Платона и заканчивая Франком, Бубером, Трубецким и т.д.) и множеству психологов (от Джеймса и Юнга до Маслоу и представителей трансперсонального направления психологии), осмелимся утверждать, что задатки религиозности есть в каждом человеке. Как всякие задатки (музыкальные, интеллектуальные и т.д.), они могут развиваться и не развиваться, быть большими или меньшими, раскрываться и таким образом перерастать в способности или подавляться и увядать. Представители юнгианской, гуманистической, экзистенциальной и трансперсональной школ психологии считают доказанным фактом существование в личности **духовных потребностей**, неудовлетворение которых ведет к психологическому кризису, фрустрации, ощущению внутренней опустошенности и озлобленности, депрессии и стремлению компенсировать духовную пустоту разнообразными чудесными методами и измененными состояниями. Говоря о феноменах, на наш взгляд, соотносимых с задатками религиозности, представители этих направлений психологии используют понятия **духовного потенциала**, который можно раскрывать, и **трансцендентных возможностей человека**, которые могут быть развиты и значительно расширены (Юнг, Франк, Маслоу, Мэй, Тарт и др.)

Духовный потенциал, присущий любому человеку, а также духовную составляющую, которая делает из эффективного механизма человека, и можно назвать **религиозными задатками личности**. В каждом человеке потенциально присутствует способность любить (при этом не каждый, конечно, развивает ее и познает истинную, отдающую, бытийную, глубинную, свободную, живую и животворящую любовь к другому, ко всем

людям, ко всему живому, к Богу). В каждом человеке заложено стремление чувствовать себя частью чего-то большего, чем он сам, чего-то наделенного высшим смыслом и ценностью, родного ему, но превосходящего его. Это стремление может извращаться и использоваться (скажем, превращаться в “чувство гордости за весь советский народ”), а может развиваться и углубляться, становясь способностью к самотрансценденции или основой “молитвы о мире”. Каждый человек может стать носителем таких психических качеств, как альтруизм, благодарность, служение, если их задатки будут надлежащим образом развиваться. И наконец, в каждом существует способность отличать благое от злого, каждый может стать носителем такого сложного образования, как совесть. В зависимости от культуры, величины этих задатков, воспитания, жизненного пути и энергопотенциала их носителя они развиваются или не развиваются, принимают ту или иную форму, предложенную культурой и избранную самим человеком.

Все вышеизложенные качества и стремления в своей предельной форме воспринимаются людьми как нечто, превосходящее все Совершенство, остающееся для многих абстрактным символом, оживающим лишь время от времени, в наиболее интенсивно переживаемые моменты жизни; Совершенство, открывающееся для некоторых в качестве живой, вездесущей и неисповедимой реальности, в качестве Предмета их религиозного опыта. Верующие “духовных религий” [1] называют это Совершенство Богом; однако даже того человека, который относит себя к “неверующим”, но способен переживать эту живую, высшую Реальность и является носителем “иномирных”, не заданных в этом мире [2] духовных ценностей и стремлений, можно определить в качестве обладающего религиозными способностями.

Итак, суть *религиозных способностей* заключается прежде всего в живом, непосредственном переживании Бога в своей жизни, в глубинах своего сердца, в чуткости к духовному слуху, некой “духовной настроенности”, в доверии показаниям духовного опыта, несмотря ни на какие доводы “здорового смысла”, на видимый комфорт, потребности, советы авторитетов и т.д. Это переживание того, что в православии называется “голод о Боге”, “духовная жажда”; это способность жить духовными

актами, а не механическими, заданными, привычными поступками. И здесь важно подчеркнуть, что только самостоятельное, личное, непосредственное, автономное переживание Бога может стать основой истинной религиозности. Только знание и умения, ставшие личным достоянием и составным элементом личности, можно назвать развитыми способностями. Только обращение *самого* человека к *самому* Богу в одиноком и открытом предстоянии может быть названо подлинным религиозным актом.

Православие знает множество примеров, когда человек, наделенный выдающимися религиозными способностями, переживший хотя бы однажды, но очень лично и глубоко Присутствие Бога в своей жизни, мог преодолевать самые невероятные испытания и препятствия, превращая их в Путь к Богу, в условия для совершенствования своих духовных качеств и устремлений. Известна история жизни Феодосия Печерского, в котором задатки религиозности проявились в очень раннем возрасте и религиозному дару которого пришлось преодолеть множество трудностей, в том числе яростное сопротивление его матери всем его попыткам вести соответствующий его призванию образ жизни. Это невероятное сопротивление и стремление совершенствовать свои религиозные способности привели его в Киев, к Антонию Печерскому. Неумная мать нашла Феодосия даже в Киеве, в пещере отшельника, и, угрожая самоубийством, потребовала от сына отказаться от монашеской жизни. Св. Феодосий Печерский обладал редким, выдающимся религиозным даром и впоследствии стал Игуменом знаменитого монастыря, а его мать провела остаток своей жизни в одном из женских монастырей Киева.

Совсем иная история проявления религиозного дара знаменитого анахорета нашего века старца Силуана, юные годы которого, проведенные в простой сельской семье, ничем не предвещали его неординарной подвижнической жизни и религиозной деятельности.

Еще один пример религиозной одаренности — жизнь нашего современника, отца Петра, восстановившего знаменитый Форосский храм. Он родился и рос в обычной семье, учился в обыкновенной советской школе, однако в юности почувство-

вал призыв к монашеской жизни и впоследствии стал выдающимся православным пастырем.

Во всех этих примерах (которые можно дополнять) есть одна деталь, обращающая на себя внимание: в судьбе каждого религиозно одаренного человека есть ключевой, переломный момент, момент экзистенциального поворота, кардинально влияющий на ход и содержание всей его дальнейшей жизни. Это момент *живого переживания живого Бога*. Это то, что на религиозном языке называется “Благодать”. Это то, что происходит с глубочайшей очевидностью и достоверностью. Это то, что невозможно забыть, и то, что делает неистощимой творческую активность и силу духа. Это то, что переживается всей целостностью и полнотой личности, а не какой-то ее частью; то, что пробуждает в человеке чувство ответственности за свою веру и свою жизнь, а веру делает безусловной и окончательной.

Как и в любой другой сфере деятельности, в религии характеристиками *одаренности* являются значимость и самобытность творимого, а также творческая неумность, потребность в творчестве, творческая вдохновенность и неистощимость, творческая свобода [3].

Материал религиозного творчества специфичен: материалом, из которого создается произведение религиозной деятельности, является сам человек, его духовно-душевно-телесное устройство, его внутренний мир и его жизнь. Вновь обращаясь к близкой нам православной парадигме, выразимся в ее терминах: “сердце является полем битвы”, психическое и телесное бытие — материалом для “духовного художества” и “домостроительства”. Человек творит себя и из себя.

Людей, которые посвятили религиозной деятельности, продолжению религиозной традиции и развитию религиозной культуры всю свою жизнь, немного, но они есть всегда, в любые, самые неблагоприятные для этого времена. Это люди, призвание которых — пастырство, монашество, отшельничество и подвижничество. Это люди, образ жизни которых полностью посвящен делу “преображения” собственной природы, так называемому “духовному деланию”, для чего духовные традиции выработали сложные, посильные далеко не каждому психотехники и методы автотрансформации.

Однако подвижничество, как и всякое проявление таланта, — это удел избранных, а религиозные способности, как мы уже говорили, могут проявляться в жизни любого человека, который верует, религиозно не одебелел и который сообразно своей вере строит свое бытие, так как истинная вера, истинное переживание “иномирных” ценностей в своей жизни не могут не отразиться на направленности личности, ее ценностях, целях и мотивациях, на центрированности и интенсивности ее бытия.

Об одаренности в любой сфере судят по результатам деятельности, в которой человек проявляет свое дарование [4]. **Проявлений** религиозного дара, по нашему мнению, три: дар организации мистического опыта, подвиги веры и молитвенная сила.

Дар организации мистического опыта отражен в письменных документах, описывающих морфологию и последовательность мистических переживаний, вытекающее из внутренних созерцаний понимание мироустройства и предназначения человека. Св. Иоанн Лествичник, Св. Симеон Новый Богослов, Св. Исаак Сирий — немногие имена людей, талант организации мистического опыта которых оставил глубочайший след в православной религиозности. Уникальным даром обладал Св. Григорий Палама, в котором сочетались глубина мистических прозрений и неординарный талант ученого-теоретика.

Сочетание мастерской, непрекращающейся и неустанной работы с собственным внутренним миром, а также способности структурировать и интерпретировать полученный опыт автотрансформации и мистических переживаний, умение интегрировать его в имеющийся в традиции арсенал являются, пожалуй, основными характеристиками описываемого проявления религиозного таланта.

Примеров неординарного религиозного дара, который проявлялся в *подвигах веры* в восточном, в частности в славянском, христианстве, также немало. Старцы Оптиной пустыни, Валаамского монастыря, Афонские подвижники, затворники Киево-Печерской Лавры — люди, религиозный дар которых стал символом подвижничества. Для того чтобы вести подвижническую жизнь, необходимо обладать особым сочетанием личностных качеств и свойств. Безусловная и глубочайшая вера в живого Бога, переживание Его непостижимого присутствия, полнейшее доверие “Его неисповедимым судьбам” проявлены в

обладателях подвижнического дара очень убедительно и до сих пор являются единственным объяснением большинства так называемых “паранормальных” явлений, испокон веков сопутствующих подвижничеству. Кроме того, подвижник склонен к интроверсии и обладает незаурядными интраспективными способностями. С годами в молитвах и трезвении совершенствуются его концентрация и осознанность, меняется характер внимания, прекращается поток внутренних образов и дискурсивного мышления, уходят физиологические и психологические зависимости от объектов окружающего мира и культивируются определенные психические качества и духовные совершенства: любовь, альтруизм, смирение, сострадание, внутреннее (“сердечное”) видение, служение. В отличие от обладателей таланта организации и интерпретации мистического опыта, люди, наделенные подвижническим даром, склонны к максимальной аскезе и простоте внутренней, особенно ментальной жизни.

К *молитвенной силе* мы бы отнесли все те явления религиозной жизни, которые не поддаются научному анализу и причинно-следственному объяснению. А таковых в религиозной жизни достаточно. Это явления, объясняемые в религиозной парадигме действием Бога, явления, которые не зависят от качеств, усилий и достижений человека. В текстах восточно-христианского мистицизма — это то, что обозначается словами “снисходит”, “является”, “открывается”. Откровения, боговидение, чистая молитва являются составляющими религиозного опыта некоторых избранных и могут быть расценены как своего рода религиозная гениальность. Мистические и сакральные тексты в один голос утверждают, что ум, никогда не испытавший подобных переживаний, сколь бы изощренным он ни был в своем интеллектуальном опыте, неизбежно впадает в заблуждение в попытках истолковать описываемые феномены. И хотя, как любое творение гения, Откровение содержит простую и глубоко трогательную сердцу каждого истину, способ его постижения не понятен даже тому, на кого оно снизошло. Единственное его условие, помимо веры, — это состояние тишины и покоя. Чем глубже в нас тишина и покой, тем больше наша молитвенная сила, тем в большей степени молитва становится Божьим действием на нас, а не нашими собственными усилиями.

Итак, наши исследования дают основания предположить, что задатки религиозности есть в каждом человеке, так же как, скажем, неотъемлемой характеристикой здорового человека

являются интеллектуальные задатки. Развиваясь, они могут перерасти в религиозные способности той или иной степени глубины, в основе которых лежит переживание “живого Бога” и духовных, моральных ценностей как основания своего бытия. Как любой талант, религиозная одаренность — это редкое и выдающееся явление, в отличие от религиозных способностей, которые свойственны любому человеку, независимо от того, относит он себя к “верующим” или нет и называет ли он Совершенство, с которым соотносит свою жизнь и строит стратегию своего бытия, Богом или нет. Религиозный опыт каждого человека одинок и неповторим, он имеет свою историю, свое строение, свои проявления. Способы обращения к Богу разнообразны. И в каждом из нас живет своя молитва.

РЕЗЮМЕ

Розглянуто феномен релігійної обдарованості, умови її розвитку та форми прояву в культурному і духовному житті. Феноменологію трьох основних форм релігійного таланту (організація містичного досвіду, подвиги віри та молитовна сила) проілюстровано прикладами з життя релігійних діячів православного світу.

SUMMARY

In this article reviewed a phenomenon of religious giftness, conditions of its development and forms of expression in cultural and spiritual life. The phenomenology of three main forms of religious talent (creation of mystical experience, spiritual miracles and praying power) is illustrated with examples from the lives of religious leaders of Orthodox Church.

Литература

1. *Ильин И.А.* Аксиомы религиозного опыта. — Москва, ТОО “Рарокъ”, 1993.
2. *Мамардашвили М.К.* Лекции о Прусте. — Москва, 1995.
3. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии: В 2 т. — Москва, 1989. — Т. 1—2.
4. Искусствознание и психология художественного творчества / Под ред. А.Я.Зись. — Москва, 1988.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

Л.Н.Овдієнко

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА У КОНТЕКСТІ ОСВІТНІХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Формування громадянина відбувається у контексті певної історико-культурної парадигми. Освіта як відбиття саморозвитку суспільних форм і культури відіграє у цьому процесі значну роль, тому саме вона визначає точки відліку, відштовхуючись від яких можна виробити міру становлення людини.

У зв'язку з реформуванням школи в Україні та дефіцитом політичної культури, що гостро відчувається в нашому суспільстві, особливого значення набуває питання про те, як гуманізація освіти (саме на цю ідею сьогодні спирається реформа) може впливати на формування політичної культури підростаючого покоління. Якщо простежити тенденції розвитку освіти відповідно до історичних типів культури, то виявляється, що, незважаючи на кардинальні суспільні трансформації, школа, лишаючись консервативним елементом культури (консервативність у цьому контексті розглядається не як негативна риса, а як спрямованість освіти до стабільності, усталеності, незмінності), зберігає водночас стійкість та релевантність і утримує риси своїх історичних попередників. Невеликий екскурс в історію дасть змогу провести деякі паралелі.

Школа в тому розумінні, в якому ми нині вживаємо це слово, започаткована античністю. Давній Рим і Давня Греція прагнули дати своїм громадянам універсальну освіту: у школах різних типів філософія і риторика вважалися основними навчальними предметами; гімнасії, як школи більш високого рівня, готували до управління державою. Єдиних навчальних програм

не існувало, заняття проводились відповідно до традицій. Язичництво давало змогу громадянам за бажанням або вибором бути послідовниками Епікура, Піфагора, Платона. “Ніхто не досягне мистецтва і мудрості, коли не буде вчитися”, — наставляв Демокріт [1, с.368]. Політичну культуру цієї епохи можна було б назвати *полісною*.

Власне школа (від лат. — *schola*, звідси — схоластика) починається із середньовічного монастиря. Послух, як головний принцип світобачення, був покладений в основу педагогіки монастирської школи (уроки, пасивне слухання і повторення, вивчення напам’ять молитов). Зміст навчання зводився до засвоєння лекцій, які викладач вчитував з книги і коментував. “Богу — богове, кесарю — кесарево” — переважно такою була політична доктрина.

Перша школа ренесансного типу “Радісний дім” Вітторіно де Фельтре знову звернулася до античності, яка стала взірцем для наслідування і разом з тим підґрунтям для відмови від схоластики та аскези монастирських шкіл. Однак судити про епоху за її самосвідомістю (тобто текстами, трактатами, свідченнями її сучасників) не зовсім правомірно. Тому, не аналізуючи проектів ренесансної реконструкції школи, розглянемо форми освіти, що склалися в соціокультурному контексті епохи, яка й сама була зіткана із суперечностей: з одного боку, небуваллий розвиток мистецтв, з другого — жажливі вогнища інквізиції. Отже, якщо на початку свого виникнення школа епохи Відродження була орієнтована на розвиток особистості, то згодом вона поступово перетворилася на казарму. Запроваджувались переклики, поділ на класи, форма, військовий спосіб вітання, як цього вимагало тогочасне суспільство. З часом виникла потреба в урядовцях, чиновниках.

Знову школа звернулася до класичних середньовічних традицій (латина, давньогрецька мова, богослів’я). Це була типова школа формальної освіти: уроки граматики й словесності з аналізом окремих речень, математика з розв’язанням задач за шаблоном та вивчення напам’ять правил і прикладів. Освіта цілеспрямовано розвивала формальні навички і незнання дійсного життя.

Бурхливий розвиток науки й техніки у XIX ст. змусив відійти від класичної гімназії і звернутись по допомогу до так

званих *реальних шкіл*, які, відповідно до вимог часу, віддавали перевагу вивченню математики та природничих наук. “Вчити усьому, що є корисним” — таке гасло нової школи. Були введені конкурси, тести, конкуренція, учнівське самоврядування, індивідуалізація та спеціалізація у навчанні.

Школа була і є суспільним барометром, що відображає дух і культуру часу. Там, де вона вступала з ним у суперечність, виникала потреба в її реформуванні. Реформувати школу і означає привести її у відповідність з іншим суспільним устроєм, іншою культурою.

Школа в Україні, перебуваючи на порозі реформ, поряд з позитивними надбаннями, які витримали вогонь і меч суспільних трансформацій, має багато негативного. З монастирської школи в сучасну перейшли сумарний огляд і коментарі: кожен підручник — це “сума географії”, “сума історії”, як раніше — “сума теології”; школа-казарма злегка потіснилась, проте не бажає здавати позиції: переклики, лінійки, форма та ін. Школа формалізму навчає писати твори так званим шкільним стилем, вирішувати завдання за шаблоном.

Розвиток освіти сьогодні вимагає переходу в “інакшість”, несхожість і водночас — звертання до гуманістичних ідей античності, європейського Ренесансу та досягнень вітчизняної педагогіки кінця XIX — початку XX ст. Гуманізація освіти, на яку спирається реформа школи в Україні, і розглядається нині як баланс між полюсами схоластики та новими реаліями життя, необхідність актуалізації особистісного потенціалу. Освіта не може бути безкінечним поглинанням дедалі нових знань у готовому вигляді, рівно як не може бути і втовкмаченням прописних істин у голови несумлінних учнів. Вона — спосіб олюднення культури в людині, або інакше: “Освіта — це є не що інше, як культура індивіда” [2, с.35]. Людина утверджує себе у спілкуванні з культурою, а остання усвідомлюється нею як підґрунтя для власного самотворення. Отже, освіту можна розглядати як діяльність, спрямовану на самоствердження людини в культурі. З’явлення її у вигляді зовнішніх наслідків, у вигляді номенклатури знань є щось вторинне і, хоч це і дивно, випадкове та необов’язкове. Зростаючи в культурі, людина вбирає, уособлює єдність просторово-часових визначень і, залишаючись, безперечно, людиною свого соціального часу та простору, через

освіту виробляє спосіб подолання означених меж. Такий підхід до проблеми перебуває в суперечності з існуючим у педагогіці визначенням освіти як сукупності знань, умінь та навичок. Але й від того, що щось уявляється нам відомим, як, наприклад, те, що освіта — це діяльність самоформування людини в культурі, ще нічого не змінюється. “Відоме від того, що воно відоме, ще не є пізнаним”, — писав Гегель [3, с.16], а відтак, знання, залишаючись лише знанням, не рушає з місця. Для того, щоб ідеї гуманізації освіти не були лише паперовими, про “паперову” педагогіку Гельвецій свого часу писав: “Деякі знамениті люди пролили багато світла на це питання, але виховання лишилось таким, як і було. Чому так? Тому що для складання хорошого плану виховання можна бути лише освіченим, а для запровадження його в життя — мати владу” [4]. Виходить, що треба, аби влада, державна політика, врешті, політична культура суспільства загалом сприяли перетворенню освіти з “уніфікованої, закритої, державної у відкриту, суспільну, гуманістичну” [5, с.3]. Вихована на принципах гуманізму, раціонально-критична, динамічна, вільна від авторитарності і нав’язування особистість з усвідомленням цінності власної гідності могла б засвоїти і сформувати в собі ті суспільно-політичні норми, які були б спрямовані на кращі здобутки сучасної цивілізації та громадянського суспільства. Реформування освіти має закладати підвалини справжнього становлення політичної культури демократичного суспільства, а політика — не перешкоджати вільному розвитку освіти.

Незважаючи на значну політизованість населення, ставлення до політики в нашому суспільстві є переважно негативним. Низьким залишається рівень залученості молоді до політичної діяльності. Всеукраїнське опитування, що проводилося лабораторією психології політичної освіти Інституту соціальної та політичної психології АПН України серед старшокласників (учнів 10—11 класів) різних шкіл і навчальних закладів та студентів IV—V курсів, на жаль, підтвердило цей висновок. За результатами опитування виявилось, що до політичних організацій залучено усього 1—2% молоді. Якщо в неї і виявляється бажання належати до якоїсь організації взагалі, то найчастіше це або молодіжні наукові, або творчі чи спортивні угруповання.

Політика, політичні організації в уявленні молодих людей постають як не досить привабливі феномени суспільного життя.

Зневіра в політиці виникає в особистості внаслідок значного розходження бажаної (ідеальної) та реальної картин суспільно-політичної дійсності (як має бути і як є). Фрустрація спостерігається зазвичай там і тоді, де вже існував політико-культурний простір, а там, де зберігається політична інфантильність, де не сформовані автономні політичні переконання, руйнівні процеси відбуватися не можуть, бо нічого руйнувати. Немає також політичних переконань та політичного досвіду і власне політичної культури, яку досить часто в такому разі ототожнюють з політикою. Проте, якщо політика (від грец. *politike* — державна діяльність) — це сукупність специфічних дій, заходів та інституцій, за допомогою яких здійснюється управління державою, то політична культура — це історичний досвід, пам'ять соціальних спільнот і окремих людей у сфері політики, їхні орієнтації та навички, які впливають на політичну поведінку. Звернімось до аналогій.

У країнах з високим рівнем демократії, наприклад в Англії, лише 20% громадян цікавляться політикою, а 8% є індивідуальними членами політичних партій, проте в голосуванні беруть участь до 75% виборців. У нас же ситуація дещо інша. Як показник громадянської активності і схвального сприйняття демократичних інституцій та бажання інтегруватися в певні політичні структури у згадуваному всеукраїнському опитуванні розглядалися рівень виборчої активності молодих людей, їхня готовність користуватися виборчим правом. Ті, хто хоче користуватися своїм правом на виборах, становили третину загальної кількості респондентів, а більшість ставила власну участь у залежність від обставин. Цікаво, що старшокласників, які взагалі не збираються користуватися виборчим правом, було 6,6%, а студентів — 14,7% (очевидно, така різниця зумовлена певним досвідом участі студентів у виборах і деяким розчаруванням після них).

Висновок про те, що формування політичної культури підростаючого покоління є нагальною потребою, виникає закономірно. Але як формувати? На перший погляд, видається, що коли будемо пропагувати певні політичні знання, використовуючи всі можливі засоби — від газет до телебачення та різнома-

нітних політичних шоу, то матимемо позитивні результати. Однак попередній досвід (так звані політичні інформації у школі) показує, що таке “формування” часто відбувається зі знаком “мінус”. Пересічний викладач здебільшого не може рішуче вплинути на хід освітньо-виховного процесу, а наші освітні заклади не спроможні самостійно позбавитись усталених стереотипів спілкування з аудиторією. На запитання **“Звідки Ви в основному отримуєте інформацію про життя країни?”** старшокласники і студенти відповіли так (табл.).

Таблиця

Відповіді респондентів на запитання “Звідки Ви в основному отримуєте інформацію про життя країни?” (у %)

Джерела інформації	Студенти	Старшокласники
Радіо і ТБ	48,0	47,7
Газети та журнали	22,4	30,7
Розмови з батьками	12,1	8,8
Розмови з друзями	6,2	5,6
Розповіді вчителів (викладачів)	5,9	3,5
Важко сказати	2,7	2,0
Взагалі цим не цікавлюсь	2,7	1,7

Молодь, що навчається, активно цікавиться життям своєї країни, але відомості про це отримує переважно із засобів масової інформації, а не з розповідей учителів та викладачів. Недостатньо обізнаній людині досить складно розібратися самостійно в потоці різноманітної інформації, і це може зумовити виникнення політичного інфантилізму, який у майбутньому, здійснюючи власний вибір, віддасть перевагу популізму, авторитаризму і т. ін. Для того щоб окреслити тенденції становлення політичної культури, необхідні як дослідження реального стану речей, так і історична реконструкція політичної культури (виходячи з визначення останньої як історичного досвіду у сфері політики), а тут може допомогти тільки освіта.

Якщо звернутись за досвідом до західної культурології чи соціальної філософії, то практичне розв’язання проблеми формування політичної культури підрастаючого покоління М.Вебером для нас може виявитись конструктивним. Він вва-

жає, що політиці не місце в аудиторії, і знаходить достатню кількість аргументів на користь такого твердження, але пропонує, наприклад, коли йдеться про демократію, представити її різноманітні форми, проаналізувати, як вони функціонують, установити, які наслідки для людських життєвих стосунків має та чи та, потім протиставити їй інші, недемократичні форми політичних порядків і по можливості прагнути того, щоб слухач знайшов такий пункт, виходячи з якого міг би зайняти позицію відповідно до своїх ідеалів [6, 722]. Звичайно, виникає питання, чи може сучасник, занурений у вир політичних подій, бути стороннім глядачем. Але у будь-якому випадку саме система наукових знань, а не кон'юнктура та стихія політичної боротьби повинна впливати на формування когнітивного рівня політичної культури молодшої людини. Толерантність, діалогічність, відмова від імперативності, повага до особистості, тобто ті принципи, на які спирається гуманізація освіти сьогодні, можуть і повинні стати передумовою формування політичної культури демократичного суспільства.

РЕЗЮМЕ

Гуманистическое направление реформы образования рассмотрено как основу становления демократической политической культуры в обществе. Предложена трактовка образования как саморазвития общественных форм и культуры, а также человеческой деятельности, направленной на самоутверждение человека в культуре, в противоположность трактовке его лишь в качестве номенклатуры знаний (совокупности знаний, навыков и умений). Обсужден вопрос о том, каким образом смена существующей парадигмы образования в направлении его гуманизации может влиять на формирование политической культуры подрастающего поколения.

SUMMARY

Humanistic direction of educational reforms is considered fundamental for building a democratic political culture in society. Education is viewed as self — development of social forms, culture and human activity, directed at self statement of a person in culture, opposite to viewing it only as combination of knowledge and skills.

An issue is discussed about the way that changing of current educational paradigm in the direction of its humanization might influence the formation of political culture in growing generation.

Література

1. *Лурье С.Я.* Демокрит. Тексты, переводы, исследования. — Ленинград: Наука, 1970.
2. *Гессен С.* Основы педагогики. Введение в прикладную философию. — Москва: Школа-Пресс, 1995.
3. *Гегель Г.* Феноменология духа. Соч.: В 14 т. — Москва, 1956. — Т.4.
4. *Гельвеций А.* О человеке. Соч.: В 2 т. — Москва: Мысль, 1973. — Т.2.
5. Психологічні аспекти гуманізації освіти. Книга для вчителя / За ред. Г.О.Балла. — К.; Рівне, 1996.
6. *Вебер М.* Наука как призвание и профессия // Избр. произведения. — Москва: Прогресс, 1990.

© Овдієнко Л.Н.

І.В.Жадан

**ПРОБЛЕМИ ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ
ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ
КУЛЬТУРИ МОЛОДІ**

Проблема формувального впливу на розвиток політичної культури суспільства може вирішуватись принаймні двома шляхами, залежно від того, як інтерпретувати поняття “формування”. Розглядаючи цей процес як цілеспрямоване засвоєння індивідом певних норм і установок, приписів стосовно певних форм поведінки, ми дійдемо висновку про попереднє прийняття і чітке декларування цих норм та приписів суспільством, введення у навчальний процес регламентованих способів подання відповідної інформації та контролю за її засвоєнням. При цьому успішність навчання може забезпечуватись на рівні репродуктивного мислення, а досягнення кінцевої мети (формування принаймні когнітивного компонента політичної культури) залежатиме пе-

реважно від змісту навчальних програм та адекватності дидактичних методів. На перший погляд, такий підхід видається цілком продуктивним і, головне, доступним для реалізації, оскільки не потребує ні значних матеріальних витрат, ні істотних змін освітньої парадигми та системи підготовки педагогічних кадрів.

Слід зазначити, що традиційно наша педагогіка зорієнтована на формування когнітивного компонента культури. При цьому вважається, що похідними від нього є емоційний та оцінний компоненти. Ця теза взагалі є сумнівною, а стосовно становлення демократичної політичної культури в перехідному суспільстві видається абсолютно помилковою. Орієнтація на звичайне відтворення у процесі навчання не актуалізує мотивацію на розвиток самостійного, критичного мислення, що, у свою чергу, значно обмежує можливості формування емоційного та оцінного компонентів політичної культури. Отже, такі важливі риси політичної культури демократичного суспільства, як контроль і вимогливість у ставленні до влади, потреба в особистій свободі, толерантність, плюралізм, навряд чи будуть сформовані. З огляду на це видається значно продуктивнішим підхід до розв'язання поставленої проблеми, який передбачає створення певних умов для формування особистісних, мотиваційних та інтелектуальних особливостей індивіда. У цьому разі кінцевою метою політичної освіти молоді людини буде не просто засвоєння знань про основи функціонування суспільства, а здатність критично оцінювати ідеї, події, явища політичного життя, прагнення мати власну думку в кожній суспільно значущій ситуації і діяти відповідно до прийнятого рішення.

У системі цінностей особистості мають утвердитись насамперед такі:

- беззастережне прийняття прав людини;
- прийняття правил співжиття, адекватного співвідношення свобод і обов'язків у свідомості кожного;
- готовність і здатність кожного нести громадянську відповідальність за все, що відбувається.

Цей шлях значно складніший, оскільки потребує перебудови системи освіти з метою перенесення акцентів з репродуктивного на розвиток дискурсивного і творчого мислення учасників навчального процесу. З огляду на те, що наше суспільство більшою мірою має ірраціональну спрямованість соціальної ор-

ганізації і керується частіше критеріями емоційного ряду (добре–погано, гуманно–не гуманно, чесно–не чесно), особливу увагу при формуванні політичної культури молоді слід звернути на оволодіння стратегіями прийняття рішень на основі таких критеріїв, як логічно–не логічно, раціонально–не раціонально, вигідно–не вигідно. Цьому сприятимуть цілеспрямоване виявлення і подальший аналіз тих неусвідомлених і частково усвідомлених механізмів поведінки особистості, які діють в кожному конкретному випадку. Всі три складові політичної культури особистості (пізнавальні, емоційні, оцінні орієнтації) пронизані стереотипами сприймання, спілкування, реагування в політично забарвлених ситуаціях, які часто гальмують утвердження якісно нових цінностей. Тому окремим напрямом роботи, який потребує і розробки методики, і підготовки навчальних посібників, є актуалізація і аналіз механізмів та мотивів виникнення тих чи тих оцінок, поведінкових реакцій у типових ситуаціях.

Відчуття причетності до життя суспільства, в тому числі й політичного, виникає з потреби у безпеці й захисті, яка, за класифікацією А.Маслоу, є другою в ієрархії потреб після фізіологічних та яку він відносить до тих, що стосуються біологічного виживання і мають бути задоволені насамперед. Потреби в незалежності і свободі є складовими групи потреб значно вищого (четвертого) рівня ієрархії А.Маслоу — потреб самоповаги. А отже, вплив на формування тих чи тих потреб має бути диференційованим і, відповідно, очікування мають бути різними.

Балансування політичної освіти між раціональністю та емоційністю породжує нові проблеми, пов'язані з необхідністю відмови від деідеологізації і водночас з недопустимістю пропаганди одностороннього представлення політичних проблем, масованого емоційного впливу на учнів. Зрозуміло, що при цьому мають змінитися і способи подання інформації, і форми оцінки та контролю рівня її засвоєння. Потребують перегляду також зміст навчальних програм і завдання навчальних курсів. Успішність формуючого впливу залежатиме не лише від змісту і методів навчання, а й від того, наскільки будуть враховані індивідуально-типологічні та психофізіологічні особливості особистості в навчальному процесі. Наприклад, очевидно, що потребу у свободі, яка б певним чином спрямовувала поведінку дитини, актуалізувати в підлітковому віці значно простіше, ніж у дорослої

людини, а отже, саме в цьому віці треба цілеспрямовано формувати її.

Значно вищі вимоги за такого підходу ставляться до педагогічних кадрів, рівень готовності яких до формуючого впливу на політичну культуру молоді сьогодні є явно недостатнім. Про це свідчать результати моніторингових досліджень, які проводились співробітниками нашої лабораторії. Проведено два опитування в усіх областях України, АР Крим та м. Києві за репрезентативною вибіркою. Щоразу було опитано 1000 молодих учителів (із стажем роботи до 5 років) і 1000 студентів випускних курсів педагогічних закладів освіти.

За отриманими даними, близько 54% молодих учителів і менше 37% студентів випускних курсів педагогічних закладів освіти задоволені сьогодні рівнем своєї підготовки з психології. Трохи більше половини молодих учителів і студентів вважають задовільним свій рівень підготовки з фахових дисциплін. Більше третини молодих вчителів почувають себе особисто і професійно невпевненими. Зрозуміло, що вчитель, який не володіє необхідною кількістю знань навіть з власного предмета, не може бути орієнтованим на формування самостійного і критичного ставлення учнів до будь-якої інформації, оскільки учні з такими особливостями мислення створюватимуть безліч проблемних для вчителя ситуацій, становитимуть постійну загрозу його авторитету. Єдиним виходом для такого вчителя буде авторитарний тип спілкування з дітьми. Очевидно, некомпетентний учитель не здатний забезпечити умови для формування політичної культури молоді. Отже, одним із найперших кроків має бути підвищення рівня насамперед психологічної і фахової підготовки вчительських кадрів.

Чи є сьогодні реальна можливість розширити обсяг навчальних дисциплін? Адже багато розмов ведеться про те, що навчальне навантаження студентів надто велике. Що ж є насправді? Кожен другий студент випускних курсів навчається сьогодні впівсили, маючи при цьому добрі результати. Близько 64% опитаних затрачають на підготовку до занять 1-2 години. Серед опитаних 73% таких, кому зовсім не цікаво вчитися. Кожен третій студент педагогічного закладу освіти не задоволений змістом навчання. Більш як 60% студентів вважають, що необхідно збільшити кількість професійно орієнтованих дисциплін і

кількість годин на їх вивчення. Майже кожен п'ятий студент хотів би, щоб рівень кваліфікації викладачів був вищим. Відтак можливості вдосконалення навчального процесу у педагогічних закладах освіти далеко не вичерпані.

Громадянська позиція вчителя — один з важливих факторів, що визначають ефективність формуючого впливу на становлення політичної культури учнів. Сьогодні дві третини молодих учителів і стільки ж студентів педагогічних закладів освіти не ведуть жодної громадської роботи і цілком задоволені таким станом справ. Лише близько половини молодих учителів і студентів випускних курсів педагогічних вузів та училищ використовують своє право на участь у виборах. Менше третини опитаних вважають себе обізнаними в політичному житті країни, в галузі прав людини, в основних положеннях Конституції України. При цьому таких, що вважають рівень власної активності недостатнім, серед учителів лише близько 8%, а серед студентів — менше 12%. За умови отримання можливості вільно обирати своє громадянство громадянами України хотіли б стати близько 37% молодих учителів і менше 35% студентів.

У формуванні громадянської позиції особистості одним з вирішальних факторів успішності є особистість учителя чи вихователя. Педагог, який не має власної громадянської позиції, особистої думки стосовно найбільш значущих для країни подій, не може стимулювати громадянську активність учнів. Очевидно, введення навіть найкращим чином методично забезпеченого курсу громадянських знань не вирішить цієї проблеми. Потрібна ґрунтовна зміна системи підготовки вчителя з акцентами на певних розділах навчальних предметів і, головне, уточнення основних завдань навчальних курсів. Це стосується не лише суспільствознавчих дисциплін, як це планується зробити, а всіх без винятку навчальних предметів. Свій вклад у формування критичного мислення, опанування стратегіями прийняття рішень можуть внести і математика, і фізика, і література.

Окремої уваги потребує ще один аспект формування політичної культури особистості — частиною шкільної системи мають стати права людини не як навчальний предмет, а як основний принцип взаємодії вчителів і учнів. Лише в цьому разі можна очікувати актуалізації мотивації самоповаги, яка, за А.Маслоу, породжує почуття гідності, впевненості в собі, усві-

домлення власної корисності і значущості у світі, без яких неможливо піднести громадянську активність особистості. Як свідчать результати проведених досліджень, більше половини молодих учителів і майбутніх педагогів вважають, що дотримання прав людини, можливо, десь і є, тільки не в нас. Майже кожен десятий взагалі переконаний, що дотримання прав людини — це порожня вигадка (утопія). Слід визнати, що сучасний молодий учитель зовсім не готовий до усвідомлення першовартості людської гідності, прав людини, а отже, і не може впливати на формування цих цінностей. І ця проблема є чи не складнішою за зміст і форми політичної та громадянської освіти.

Такий підхід взагалі, а в сучасних умовах зокрема не може бути реалізований за короткий проміжок часу із зрозумілих причин. Однак навіть часткові кроки в цьому напрямі сприятимуть актуалізації потреб, релевантних якісно новому рівню політичної свідомості особистості. Створюючи передумови для формування когнітивної складової політичної культури на основі активних форм сприймання і обробки інформації, розкриваючи механізми впливу ірраціональних, архетипних чинників на ті чи ті дії окремих громадян або учасників політичного процесу, найкоротшим шляхом можна досягти змін у змісті емоційної складової політичної свідомості, відтак, і змін у політичній культурі особистості та суспільства в бік її демократизації.

У системі формуючих впливів другого типу простіше вирішити і проблеми, пов'язані з деідеологізацією освіти, адже в ситуації, коли учні отримують лише інформацію для роздумів, а не готові аксіоматизовані висновки, коли навчання здійснюється в режимі паритетного діалогу, унеможливлується насадження “єдино правильної” ідеології.

РЕЗЮМЕ

Характеризуя основные социально-психологические особенности процесса становления политической культуры молодежи, автор обосновывает тезис о том, что, ограничившись задачей формирования когнитивного её аспекта, невозможно достичь цели и обеспечить необходимые условия для развития гражданственности личности. По результатам исследований в

рамках мониторинга “Молодой учитель в современном обществе” определён круг задач политического образования, которые требуют первоочередного решения.

SUMMARY

Characterizing the basic social-psychological features of process become a political culture of youth, the author proves the thesis about limited the task of formation cognition aspect, impossibility to achieve the purpose and ensure necessary conditions for development civic of the person. Proceeding from results of researches within the framework of monitoring “The Young teacher in modern society” is determined the circle of tasks of political education, which require the prime decision.

© Жадан І.В.

О.Р.Малхазов

ПСИХОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ НАСТАНОВ ПІДРОСТАЮЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

Ефективність формування політичної культури молоді значною мірою залежить від адекватності загального підходу до організації навчального процесу й оцінки рівня сформованості політичної культури молодого людини, а також оцінки якості навчальних програм, спрямованих на вирішення цих завдань. Запропонований нами підхід ґрунтується на трихотомічній класифікації потреб Ш.М.Чартішвілі [1;2], за якою розрізняють *біогенні, психогенні та соціогенні* потреби. Загальний механізм процесу формування політичних настанов на основі актуалізації відповідної групи потреб показано на рис.

Рис. Схема механізму формування політичних настанов на основі актуалізації відповідної групи потреб

Розглянемо принцип дії запропонованої моделі на прикладі формування мотивації, що пов'язана з потребою самоактуалізації через громадську активність. Принагідно зазначимо, що мотивація ніколи не формується на базі однієї якоїсь потреби, а виникає з кількох різних за змістом потреб, що породжують групу мотивів, котрі, вибудовуючись у систему, перетворюються на мотивацію. Припустімо, що потреба в тому, аби певним чином виявити себе, спочатку не усвідомлюється зовсім або усвідомлюється частково. Тобто існує ситуація, яка потребує вирішення, і індивід починає реалізувати її, використовуючи або реактивну форму поведінки (на зразок виявлення готовності брати участь в усіх видах діяльності, надмірна метушливість тощо), або не зовсім досконалу й чітко усвідомлювану ним активну (цілеспрямовано прагне бути першим). Якщо внаслідок

його дій ця потреба реалізується і він отримує позитивний результат (позитивне емоційне підкріплення), предмет (громадська активність), завдяки якому він здобув цей результат, пов'язується з потребою і після кількох повторень аналогічної ситуації потреба усвідомлюється значно більше, ніж на початку, тобто опредмечується. Далі вже чіткіше усвідомлюються мета, засоби її досягнення; в індивіда виникає необхідність порівняти реально досягнутий результат із запланованим (у нашому випадку — образ потрібного майбутнього), уточнити мету і способи її реалізації тощо. Все це приводить до формування спонукання до дії, тобто необхідної мотивації. В процесі формування мотивації вдосконалюється механізм відбору засобів досягнення мети і виробляється певне ставлення учня до способів досягнення ним бажаного результату.

Наступний крок — звіряння способу, яким був здобутий очікуваний результат, з ціннісними орієнтаціями, соціальними нормами, усталеними у найближчих соціальних групах, на основі чого особистість вносить корекції у власне ставлення до досягнутого. Основне завдання педагога на цьому етапі — забезпечити необхідну кількість корекцій, аж поки спосіб досягнення мети не відповідатиме соціальним нормам. Якщо виявлена активність дала нульовий результат, пошуки шляхів розв'язання ситуації, що виникла, мають тривати доти, поки індивід отримає позитивне або негативне емоційне підкріплення. При негативному емоційному забарвленні повторюються спроби знайти позитивне підкріплення, аж поки не вдасться знайти шляхи, котрі дають змогу отримати в наявній ситуації позитивне емоційне забарвлення. Якщо індивіду не вдається подолати негативне забарвлення, у нього формується поведінка, що зумовлює уникання таких небажаних ситуацій, відповідне ставлення до них і до тих осіб, яким вдається досягти позитивного результату, тобто частково гальмується усвідомлювана потреба в самоактуалізації.

Запропонована схема допомагає послідовно простежити ситуацію, коли вчитель намагається зовні нав'язати учневі не властиву йому активність. При цьому в учня або формуються негативне ставлення до нав'язуваної активності і негативна мотивація, або потреба повністю згасає. Таким чином, перш ніж запропонувати особистості ті чи ті види громадської активності, слід визначити особливості її орієнтаційних цінностей, ступінь розвитку пізнавальної мотивації, індивідуально-типологічні особливості та з урахуванням виявленого намагатися формувати

в неї належне ставлення до тих чи тих ідей, подій, форм реагування.

Запропонована модель ефективно функціонуватиме лише тоді, коли формування відповідних настанов здійснюватиметься протягом кількох етапів, які циклічно повторюються.

Перший етап — формування позитивного ставлення індивіда до запропонованої ситуації. Механізмами цього процесу є орієнтовно-пошукові дії, усвідомлення індивідом себе як суб'єкта діяльності, виділення смислової структури та завдання дії, адекватної умовам і можливостям індивіда.

Процес формування ставлення включає засвоєння первинного інформаційного алфавіту (когнітивний компонент ставлення), оцінку окремих моделей, сформованих на основі отриманої інформації (емоційний компонент ставлення), усвідомлення міри значущості відповідних знань для індивіда (мотиваційний компонент).

Для того, щоб прискорити формування мотиваційного компоненту, педагог відбирає адекватні прийоми активного впливу, які б прискорювали процес опредмечування певних потреб, з'ясування індивідом цілей, а також задач і засобів, за допомогою яких такі цілі реалізуються. Потреби при цьому розвиваються від потягу, хотіння, бажання, інтересу, прив'язаності, звички до прагнення самостійно розібратись у політичній ситуації, політичних уподобаннях тощо і активно втручатись, якщо є змога, в політичне життя країни, регіону, району, місця, де особистість працює або навчається. Тобто в індивіда формуються модель (образ) потрібного майбутнього і певне ставлення до неї, хоч останнє не обов'язково усвідомлюватиметься індивідом повністю.

Другий етап — уточнення сутності образу потрібного майбутнього. Провідна роль при цьому належить механізму задавання, завдяки якому і формується образ потрібного майбутнього за рахунок екстраполяційного рефлексу, антиципації, орієнтовно-пошукової діяльності. За результатами аналізу, отриманими індивідом на першому етапі, він вносить відповідні корекції до різних рівнів антиципації та образу потрібного майбутнього. Останній уточнюється у процесі конкретизації задач, цілей та способів досягнення бажаного результату. При цьому неминуче засвоюється додаткова інформація, яка породжує нові потреби й нові рівні ставлення.

На **третьому етапі** за допомогою орієнтовно-пошукової діяльності індивід порівнює образ потрібного май-

бутнього з образом досягнення результату (програма досягнення потрібного майбутнього). Провідну роль у цьому разі відіграє механізм зіставлення. Якщо образ управління, який забезпечує досягнення бажаного результату, має вади або не завершений, його коригують, уточнюють і доповнюють відповідно до завдань діяльності та смислової структури. На цьому етапі дуже важливою є здатність індивіда диференціювати й контролювати точність уявлення мети, засобів її досягнення та результатів виконаного ним завдання, а також те, на тлі якого емоційного забарвлення це відбувається, наскільки сильним є бажання продовжувати виконання даного завдання та ін.

На **четвертому етапі** будують і уточнюють програму навчальних дій у вигляді образу виконання діяльності. Провідним тут є механізм програмування. Програму коригують за допомогою орієнтовно-пошукової діяльності, після чого індивід вносить корекції в остаточний образ. Відтак, на цьому етапі створюється у відносно завершеному вигляді цілісна виконавча програма, завдяки якій досягають бажаного результату. Якість програми та кінцевого результату, якого учень досяг завдяки їй, а також міра його самостійності при виконанні цього завдання свідчитимуть про темпи розвитку необхідної мотивації та настанов. Після аналізу результатів четвертого етапу учень разом з учителем або без нього приступає до вирішення завдань п'ятого етапу.

На **п'ятому етапі** головну роль знову відіграє орієнтовно-пошукова діяльність, яка забезпечує контроль параметрів її здійснення, станів, що виникають при цьому, і кінцевого результату. Провідним на цьому етапі є механізм зіставлення. Завдяки йому учень самостійно або за допомогою вчителя визначає, наскільки розроблені ним заходи, програми дій забезпечують досягнення бажаного результату; вирішує, варто чи не варто продовжувати удосконалення себе і своїх знань та вмінь задля досягнення запланованого результату; на якому з етапів слід більше зосередитись, щоб швидше досягти бажаного результату.

На **шостому етапі** здійснюється остаточна оцінка досягнутого результату, формується самооцінка індивіда, аналізуються слабкі й сильні сторони програми дій, діяльності. Провідним є механізм формування ставлення індивіда до досягнутого ним результату, тобто учень вирішує для себе напрям подальшого самовдосконалення. Цим визначаються міра його зрілості та рівень сформованості не лише ставлення до окремої

освітньої ситуації, а й до ступеню розвитку певних потреб, котрі забезпечують цей процес. Якщо отриманий результат влаштовує учня, він тиражує набутий образ здійснення діяльності в аналогічних ситуаціях, а якщо ні, то починає все спочатку, проте вже при більш високому рівні вимог до себе й оточуючого середовища. Іншими словами, за відмінних результатів індивід намагається зафіксувати сформований образ виконання дій, після чого останній тиражується в подібних ситуаціях. У разі невдачі на кожному з етапів вносяться корекції доти, поки кінцевий результат не задовольнить суб'єкта діяльності.

Таким чином, на кожному з розглянутих етапів спостерігається циклічність функціонування механізмів формування ставлення індивіда до запропонованої ситуації, задавання, програмування та зіставлення і корекції. Основу функціонування кожного з цих механізмів становить орієнтовно-пошукова діяльність, яка щоразу поновлюється при розбіжності заданої програми дій, діяльності і реально досягнутого результату. Викладена функціональна циклічна система управління діяльністю є дієвою як для розробника (у нашому випадку викладача, розробника навчальних програм), так і для виконавця (студента, учня), котрий засвоює ці програми.

Отже, навчальні програми формування політичної культури молоді мають відповідати певним вимогам і забезпечувати: *актуалізацію мотивів* засвоєння операційного складу дій (забезпечується за рахунок зосередження уваги на інструкції та формуванні завдання); *постановку і сприймання завдань*, при виконанні яких необхідно здійснити виокремлення і категоризацію складових елементів; *актуалізацію смислоутворювального мотиву* та з'ясування сенсу виконання кожного завдання; використання інтересу в процесі виконання запланованого завдання та фіксацію його у свідомості; *конкретизацію смислоутворювального мотиву* в запропонованій навчальній ситуації та визначення мети дії і умов її реалізації; *пошук інформації та самостійний вибір прийомів і методів* розв'язання поставленого завдання, визначення системи проміжних цілей, поділ великих цілей на малі, переформулювання їх для підвищення ефективності розв'язання поставленого завдання; *формування образу уявлення та образу потрібного майбутнього*, який визначає конкретний результат дії та його оцінку з використанням розбіжностей зовнішньої і внутрішньої оцінок; *емоційне закріплення результату діяльності*, що призводить до зміни сили вихідного смислоутворювального мотиву або виникнення нового.

Організуючи навчально-виховний процес з метою формування політичної культури молоді педагог має керуватись такими принципами: 1) *принцип слабкої ланки* (засвоєння складних понять і тем через перехід від репродуктивного їх відтворення до дискурсивного використання; при цьому пошуком алгоритму, розв'язанням завдань, пошуком проміжних розв'язків учень займається самостійно або за допомогою викладача; 2) *принцип зміни рівноваги*, згідно з яким при зменшенні поточного контролю з боку викладача режим роботи зміщується у бік зменшення потреби в зовнішніх корекціях; 3) *принцип дефіциту інформації*, відповідно до якого функціонування системи забезпечується поєднанням доказів і здогадок, які індивід знаходить самостійно або за допомогою викладача; 4) *принципом сильної посилки*, котрий передбачає з'ясування закономірностей розвитку подій і внесення відповідних корекцій у процес роботи з інформацією (учень виконує самостійно або за допомогою викладача).

Для підвищення ефективності політичної освіти та виховання молоді доцільно формувати навчальні групи залежно від ступеню розвитку груп мотивів, орієнтаційних цінностей тощо. Для тих, у кого рівень пізнавальної мотивації високий або середній (перша група), слід будувати навчально-виховний процес із застосуванням ділових ігор, проблемних завдань, евристично-проблемних методів навчання. Інші (друга група) спочатку повинні сформувати первинний поняттєвий алфавіт в умовах жорсткого зовнішнього контролю. Тільки після цього в процесі оволодіння знаннями треба зосередити увагу на формуванні бажання, інтересу, прив'язаності та звички. Коли ця звичка сформується, слід переходити до розвитку прагнення працювати на результат. Про наявність інтересу до засвоєння знань про політичну систему суспільства опосередковано свідчать кількість і якість запитань, які учень задає вчителю (викладачеві) у процесі самостійної підготовки до занять, а також під час контрольної співбесіди. Для учнів (студентів) як першої, так і другої груп доцільним при формуванні адекватної оцінки своїх можливостей є використання прийомів, які сприяють розвитку прогностичної самооцінки. Це дає змогу тим, хто навчається, виявити вміння ставити запитання “за рахунок чого можна поліпшити якість результату?”, звичку ставити перед собою задачі та знаходити шляхи їх розв'язання, виявляти слабкі місця у своїй підготовці. Для другої групи необхідний жорсткий зовнішній контроль шляхом регулярної перевірки рівня засвоєння необхідного

матеріалу. Самооцінку в цій групі слід формувати за принципом ретроспективної оцінки, сенс якої зводиться до того, щоб той, хто навчається, порівнював свій попередній результат з реальним на рівні краще—гірше. Така система навчання сприяє прискоренню процесу формування необхідних для розвитку політичної культури якостей.

РЕЗЮМЕ

Рассмотрены вопросы функционирования психологической модели управления процессом формирования политических установок в учебном процессе. Представлена общая схема и описана цикличная многоэтапная модель управления учебной деятельностью, являющаяся действенной как для разработчика (преподавателя), так и для исполнителя (ученика, студента), осваивающего эти программы. Выделены конкретные принципы и требования, которым должны соответствовать учебные программы. Сформулирован ряд рекомендаций по использованию этих учебных программ.

SUMMARY

This article deals with a question of functioning psychological model of managing the process of forming the political attitudes during the education process. Author presents a general scheme and describes cyclic multiphase model of managing the educational activity, applicable both for designer (a teacher) and for executive (a student) learning these programs. Certain principles and requirements are pointed, which the programs should adhere to. Specific recommendations are formulated for implementing this educational programs.

Література

1. Чхартишвили Ш.Н. Некоторые вопросы психологии и педагогики социальных потребностей: Сб. статей. — Тбилиси: Мецниереба, 1974.
2. Чхартишвили Ш.Н. Проблемы формирования социальных потребностей // Материалы I всесоюз. конф. 4—6 ноября 1974г.— Тбилиси: Ин-т психологии им. Д.Н. Узнадзе АН ГССР, 1974.

© Малхазов О.Р.

ПСИХОЛОГІЯ ВЛАДНО-ПІДВЛАДНИХ ВІДНОСИН І МАСОВІ ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

В.О.Васютинський

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Високий рівень психологічної значущості суб'єктивних ставлень до державної влади загалом та до окремих її органів зокрема є однією з атрибутивних характеристик масової свідомості громадян сучасної України.

Застосування психосемантичних методів аналізу стану та динаміки масової свідомості дало змогу виявити у ній дві близькі за змістом, але семантично досить-таки взаємно незалежні характеристики. З'ясовано, що в масовій свідомості домінують і поєднуються високий ступінь очікувань від “ідеальної”, бажаної влади, інтенсивна потреба мати таку владу над собою, з одного боку, і високий рівень неприйняття влади існуючої, недовіри до неї — з другого [1, с.18—24]. Такий стан свідомості в соціально-психологічному контексті може інтерпретуватись як “туга за сильною владою”, прагнення “твердої руки”.

Результати багаторічних систематичних досліджень масової політичної свідомості, що проводились автором та його колегами і набули характеру психосемантичного моніторингу, давали вагомий свідчення того, що в сучасному українському суспільстві то швидше, то повільніше наростали саме такі-от настрої. Загальне невдоволення й розчарування з приводу труднощів останніх років та несправджених надій “на краще життя” зумовлювали актуалізацію прагнень мати сильного й надійного опікуна та захисника, покласти на нього відповідальність за подальшу долю кожної особи, соціальної групи, усього суспільства.

Очевидно, бажання мати над собою “сильну і справедливу” владу є виявом доволі вираженої психологічної залежності громадян, суспільства від влади як такої — цілком натурального соціально- та індивідуально-психологічного явища, неодноразово описаного класиками психології в найрізноманітніших його виявах.

Зіставлення двох соціально-психологічних характеристик — рівня психологічної залежності від влади взагалі, більш або менш усвідомлюваного бажання підпорядковуватися певній владі і рівня прийняття, схвалення громадянами реально існуючої влади — дає підстави для вироблення своєрідної кратологічної (від грец. кратос — влада) типології суспільств та аналізу на її основі тих чи тих ознак соціального життя.

Найбільш показовими в цьому плані є традиційні тоталітарні суспільства, у масовій свідомості яких високий рівень психологічної залежності від влади взагалі поєднується з високим рівнем прийняття, позитивною оцінкою існуючої влади. Важливо, що ця позитивна оцінка назагал є доволі щирою, а не лише вимушеною під тиском загроз і небезпек. Більшість-бо громадян в умовах тоталітарної системи не має досвіду реальних порівняльних оцінок та звичайнісінької свободи вибору влади і самостійного впливу на неї. Відтак формується своєрідне тоталітарне мислення (хоч у психологічному розумінні тут ідеться не про власне мислення, а про світогляд, менталітет тощо), якому властиві однобічність, стереотипність і несамостійність суджень, оцінок, позицій.

Соціальна напруженість у таких суспільствах має вельми спотворений характер і не виявляється прямо й безпосередньо. Почасти вона набуває регульованого панівними верствами вигляду та розряджається через спеціально організовані заходи (на зразок святкових демонстрацій трудящих або орвеллівських “п’ятихвилинок ненависті”), а почасти призводить до поширення різного роду параноїдних форм відображення дійсності. Тому рівень соціальної напруженості за таких умов або буває позірно низьким, або до певної міри регулюється можновладцями залежно від їхніх потреб та обставин.

Другий кратологічний тип становлять розвинені суспільства “західної демократії”, а його ідеальним прикладом мало би

бути так зване громадянське суспільство, де низький рівень психологічної залежності від влади взагалі (або радше психологічна незалежність індивідів, спільнот і всього суспільства від влади) поєднується (повинен поєднуватися) з високим рівнем прийняття, позитивною оцінкою існуючої влади.

І якщо ідеально досконале “громадянське суспільство” видається певним недосяжним взірцем (щось на зразок раніше обіцяного комунізму), то практичне втілення засад такого суспільства в розвинених країнах Європи й Америки, з одного боку, дає підстави для соціально-психологічного оптимізму в плані можливостей психологічного вивільнення людини з підвладних залежностей, а з другого — породжує певний скепсис щодо цілковитої достеменності, неілюзорності такого вивільнення (про що писав, наприклад, Е.Фромм [2]).

Виникаюча в таких відносно вільних суспільствах соціальна напруженість, як правило, отримує негайну розрядку, завдяки чому її рівень зазвичай буває невисоким, а часом навіть штучно підвищується задля задоволення специфічних емоційних потреб надміру гараздуючих громадян.

Протилежним тоталітарному є суспільство, якому притаманне поєднання низького рівня психологічної залежності від влади взагалі з низьким рівнем прийняття, негативною оцінкою існуючої влади. Досить складно знайти конкретний приклад такого суспільства, позаяк воно має ознаки надто нежиттєздатного, а тому нетривкого й минушого. Таким до певної міри (умовно, відносно, тимчасово) було радянське суспільство під керівництвом М.Горбачова в період із серпня по грудень 1991 р. Звичайно, те суспільство зовсім не позбулося психологічної залежності від влади як такої, але на хвилі тодішніх революційних перетворень у ньому досить відчутно поширилася ілюзія саме такого психологічного звільнення. Як показав подальший перебіг подій, це було звільнення лише від влади конкретного режиму, на зміну якому прийшла (бо й повинна була прийти) інша влада. Годі й говорити про дуже невисокий рівень прийняття народом горбачовського керівництва в останній період його існування.

Рівень соціальної напруженості в такому суспільстві може бути різним. Як правило, він нестійкий і змінюється неза-

лежно від дій конкретної влади, що втратила свої авторитет і змогу впливати на соціальні процеси. Суспільства цього типу можуть бути лише тимчасовими, перехідними і згодом мають рушити в певному напрямі — чи то в бік демократії західного зразка (як це зробили країни Балтії), чи то шляхом відновлення тоталітаризму нового (можливо, дещо усучасненого) типу (як у більшості колишніх радянських республік Азії).

Для суспільств четвертого типу, до яких належать і теперішня Україна та більшість її пострадянських сусідів, характерним є поєднання високого рівня психологічної залежності від влади з низьким рівнем прийняття, негативною оцінкою існуючої влади. У цих суспільствах рівень соціальної напруженості є здебільшого високим, а однією з психологічних причин її посилення якраз і стає невідповідність між наявним високим ступенем очікувань від “ідеальної”, бажаної влади і не менш високим рівнем неприйняття та недовіри до влади існуючої. Відтак пояснення низки суспільних проблем сьогодення слід шукати у змісті та спрямованості стосунків населення і державної влади на тлі переважаючих уявлень громадян про те, “якою ця влада повинна бути”.

В основу теоретичної моделі емпіричного дослідження соціально-психологічних характеристик ставлення громадян до влади та взаємодії влади і широких верств населення нами покладено характеристики кількісних і якісних співвідношень між ступенем психологічної залежності громадян від влади як такої і їхніми оцінками влади існуючої за раніше виявленими такими параметрами:

- ефективність діяльності влади та її взаємодії з підвладними структурами, її продуктивність, успішність, зарадність;

- сила влади, її могутність і потужність, упевненість у собі, спроможність;

- привабливість влади, оцінка її за ознаками чесності, справедливості, надійності, психологічної близькості тощо;

- легітимність влади, міра психологічного визнання підлеглими її авторитету.

Перші три характеристики в основному збігаються з традиційними осгудівськими факторами активності, сили та

оцінки, і їх психологічне виявлення та вимірювання можуть становити радше процедурну, ніж інтерпретаційну трудність. Складнішою є справа з таким дещо незвичним параметром оцінки влади, як її легітимність. Цей насамперед правничий термін дедалі активніше використовується в його особливому соціально-психологічному тлумаченні як суб'єктивне, здебільшого незадокументоване визнання повноважень і прав певної особи або інституції на авторитетність, вплив, визначення ціннісних критеріїв, морально-психологічні санкції тощо. Втіленням саме цього параметра оцінки влади вочевидь є згадане вище панування у масовій свідомості усталених стереотипів і механізмів повсюдного підпорядкування визнаваним авторитетам, наділений, на загальне переконання, особливими, мало не містичними повноваженнями. Множина стереотипних уявлень і настанов такого типу утворює суб'єктивну сукупність когнітивних, мотиваційних та конативних компонентів, котра набуває характеру стійкого психологічного “поля”, в яке “занурено” психічну активність індивіда, групи та соціуму, і в певному розумінні стає тотожною самій цій активності.

З-поміж багатьох переважно гіпотетичних пропозицій щодо пояснення явищ такого роду привертає увагу рівнем соціально-психологічної та генетико-прагматичної аргументації тлумачна парадигма представників феноменологічної соціології П.Бергера й Т.Лукмана. Розглядуваний феномен описується ними як символічний універсум — матриця всіх соціально об'єктивованих та суб'єктивно-реальних значень. У цьому універсумі окремі сфери реальності та різні сектори повсякденного життя інтегровано у смислову цілісність.

Символічний універсум постає як результат попереднього довготривалого процесу легітимації, що проходить три рівні та завершується четвертим рівнем [3].

На першому рівні легітимація відбувається природно-стихійно, коли значення формуються і передаються “по горизонталі” (між сучасниками) та “по вертикалі” (між поколіннями) у безпосередній взаємодії та завдяки процесові мовлення і словниковому запасу. Цей рівень якнайповніше віддзеркалює “зануреність” індивідуальної, групової та масової психіки у життєву реальність. Владна тематика тут не стає предметом активного

аналізу та усвідомлення. Владно-підвладні залежності сприймаються і приймаються як необхідна, заздалегідь виправдана соціальна ієрархія. У кризових умовах, коли знецінюються та переоцінюються дотогочасні ідеали, роль таких-от природних, буденно-повсякденних основ існування не те що зростає, але увиразнюється, стає цілком очевидною.

Перебування на першому рівні легітимації практично позбавляє як окремого індивіда, так і соціальні спільноти, що складаються лише з таких індивідів, спроможності бути хочби більш-менш відчутною мірою свідомим суб'єктом (суб'єктами) владно-підвладних стосунків. Індивід, група, соціум виявляються нездатними (та й не відчують жодного "бажання") вийти за межі засвоєних і присвоєних норм поведінки та шаблонів мислення. Взаємодія між окремими суб'єктами лише втривале таке становище, але зовсім не спонукає до його подолання.

На другому рівні легітимація втілюється в зачаткових формах теоретичних тверджень та пояснювальних схем. Ці твердження і схеми мають прагматичний характер і безпосередньо пов'язані з конкретними діями та взаємодіями. Якщо індивід, значна або більша частина спільноти перебувають на другому рівні легітимації (а так воно, звичайно, і є для більшості спільнот та індивідів), то в їх середовищі більш або менш активно циркулюють, перебувають в обігу та обміні теоретичні пояснення різного рівня узагальнення. Виникаючі пояснювальні схеми то вивищуються над поглядами і настроями першого рівня, відриваються від нього, то знову спримітивізуються і занурюються в його неструктуровані глибини. Суб'єкти здійснюють взаємний вплив один на одного, у процесі якого відбувається постійна, хоча й назагал не відразу помітна корекція їхніх думок і настанов.

Стосовно владно-підвладної проблематики цей рівень є найтипівішим для масової свідомості і найповніше відображає міру сприймання та розуміння масовим суб'єктом реалій суспільного і громадського життя. Ставлення до влади стає варіантним, але при цьому психологічно домінує потреба мати владу як над собою, так і над суспільством загалом. Ступінь законності, правової легітимності посідання влади тими чи тими особами й угрупованнями мало турбує масову свідомість. Відповідність

влади трьом основним параметрам її оцінки майже автоматично забезпечує їй і соціально-психологічну легітимацію.

Третій рівень легітимації полягає у формулюванні певної теорії та виробленні диференційованої системи знань, що в політико-ідеологічному контексті має означати виникнення конкретних ідеологій як систем теоретичних поглядів. Позаяк Бергер і Лукман основну увагу приділяли соціальним, а не індивідуальним структурам, у них не викликала сумнівів обов'язкова наявність третього рівня легітимації, після якого лише можливе утворення символічного універсуму. Перехід на індивідуальний рівень аналізу принципово міняє таку оцінку, бо зрозуміло, що лише певний нечисленний прошарок суспільства, причому більшою мірою як сукупність індивідів, а не груп, набуває здатності виробляти диференційовані системи знань у тих чи тих галузях, формулювати певні теорії та ідеології як системи загальнених теоретичних поглядів. Під впливом таких ідеологій та “ідеологів” (якщо вони, зрозуміло, не діють як апологети самої влади) влада повинна б утратити свої позірні містичність і всемогутність та набуті ознак рівноправного партнера взаємодії.

Відтак, за Бергером і Лукманом, легітимація переходить на четвертий рівень, де й утворюється символічний універсум, у якому генералізуються всі об'єктивні та суб'єктивні значення, що сформувалися були на нижчих рівнях [3]. Цей символічний універсум відносно його носіїв — індивідів, груп, соціуму — постає як певна ймовірнісна структура, котра з високим ступенем імовірності зумовлює їхню поведінку, зокрема в кратологічно значущих ситуаціях. Детермінуючий вплив такої структури, проте, має відносний характер, і різним суб'єктам поведінки притаманний різний ступінь свободи вибору модусу владно-підвладної взаємодії.

Тиск сформованого символічного універсуму на окремого індивіда, групу та весь соціум набуває двоїстого характеру. По-перше, індивід, група, соціум мимоволі перебувають під його “добровільно” прийнятим впливом (що здебільшого ними мало або зовсім не усвідомлюється), а по-друге, їхня поведінка та вибір у сфері владно-підвладної взаємодії істотно визначаються саме впливом визнаваних ними авторитетів — індивідуальних та об'єднаних у групи (що відносно легше піддається ус-

відомленню і розумінню). Прикладення цієї порівняльної схеми легітимації до реалій сучасного українського суспільства дає підстави для двох важливих висновків. Перший полягає в тому, що поняття символічного універсуму досить ґрунтовно описує той важковизначуваний соціально-психологічний феномен, наявність якого якраз і є чи не головною ознакою існування власне суспільства як соціальної цілісності і врахування особливостей якого дає змогу краще усвідомити причини повільності змін у масовій свідомості громадян України. Другий висновок має заперечний щодо розглядуваної схеми характер. Якщо перший і другий рівні легітимації та їх місце у формуванні символічного універсуму видаються цілком очевидними, то роль третього рівня в інтерпретації Бергера й Лукмана викликає певні сумніви. Адже, з одного боку, загальний перехід масової свідомості на рівень науково-теоретичних узагальнень — річ неможлива, а з другого — активне оперування науково-теоретичними абстракціями означає по суті руйнування, а не утворення символічного універсуму. Тому перебування на третьому рівні легітимації певного відносно нечисленного прошарку ідеологів-теоретиків — явище можливе, але не обов'язкове для генералізації “всіх об'єктивних та суб'єктивних” соціальних значень. Масовий суб'єкт, засвоюючи теоретичні схеми, неминуче спрощує їх, зводячи до рівня свого розуміння, а за їх відсутності все одно виробляє власну аксіогносеологічну мережу світобачення.

Так, навряд чи можна всерйоз говорити про відчутний вплив теоретичних побудов на зміст символічного універсуму у сфері владно-підвладних стосунків у колишньому радянському суспільстві. Це суспільство перебувало радше під впливом ритуально-заклинальних ідеологем, що мали цементувати моноліт некритично-позитивного ставлення громадян до влади. І навіть відмова від тодішніх провідних світоглядних орієнтирів не відразу призвела до руйнування цього моноліту. Сьогодні видається, що політичні, ідеологічні, економічні погляди громадян змінювалися та змінюються набагато швидше, ніж їхні психологічні настанови щодо владно-підвладної взаємодії. Водночас і в цій кратологічній сфері дедалі виразнішими стають засадничі зміни. На масовому рівні спостерігаються ознаки поступового когнітивного ускладнення ставлення до влади. Маємо вже не тільки

різні оцінки реальної та “ідеальної” влади, як раніше. Психосемантичні дослідження масової свідомості дають змогу зафіксувати подрібнення кратологічного чинника ще й на інші фактори, як-от: зневіра у владі та недовіра до неї; потреба боротьби проти існуючої влади; незадоволення зловживаннями з боку влади та ін. Влада дедалі менше постає як щось монолітне, неподільне і конче необхідне, визначаються та незалежнюються окремі її образи: влада-опікун, влада-визискувач, влада-ворог, влада-партнер та ін.

Ці фактори і образи в попередні роки звичайно виділялися сукупно, а тепер постають як психологічно досить віддалені одні від одних. Такий факт відбиває процес руйнування досі існуючого символічного універсуму у сфері владно-підвладних стосунків, ускладнення та плюралізацію індивідуальних, групових і масових настанов щодо політичного владування-підпорядкування, а також висуває потребу доповнення переліку соціально-психологічних параметрів політичної влади низкою “суто суб’єктивних” показників, які в їх масовому виявленні набувають вельми об’єктивного змісту.

Таким чином, емпіричні дослідження соціально-психологічних закономірностей функціонування політичної влади повинні передбачати вивчення принаймні таких параметрів: ступінь психологічної залежності громадян від влади як такої; рівень прийняття існуючої влади; рівень і зміст очікувань від “ідеальної” влади; ефективність діяльності влади та її взаємодії з підвладними; сила влади; привабливість влади; легітимність влади і рівні її легітимації. Взаємне “перехрещення” названих параметрів дає щонайменше кілька десятків можливих індикаторів для вивчення. Зрозуміло, проте, що ці параметри та вироблювані на їх основі індикатори не вичерпують психологічного розмаїття владно-підвладних залежностей, але можуть скласти, бодай у першому наближенні, необхідну для подальшого аналізу формально-логічну структуру досліджуваного явища.

РЕЗЮМЕ

В качестве основных параметров эмпирического исследования социально-психологических закономерностей функ-

ционирования политической власти определены: степень психологической зависимости граждан от власти как таковой; уровень принятия существующей власти; уровень и содержание ожиданий от “идеальной” власти; эффективность, сила и привлекательность власти; легитимность власти и уровни её легитимности. На основании первых двух параметров разработана кратологическая типология обществ. Обнаружены психосемантические признаки разрушения существующего в массовом сознании символического универсума в сфере властно-подвластных отношений.

SUMMARY

A following main parameters were defined during the empirical research of social-psychological contingencies of functioning political power: the level of psychological dependence of citizens from a power per se; the acceptance level of current power; the level and content of expectations from “ideal” power; effectiveness, impact and attractiveness of power; legitimacy of power and levels of its legitimacy. A cratological typology of societies was developed based on first two parameters. Author found psychosemantic traits of destruction in existing symbolical universe of over powered-under powered relationships in collective consciousness.

Литература

1. *Васютинский В.А.* Психологическая характеристика политического сознания граждан Украины: реформы, независимость, власть / Журн. практ. психолога. — 1999. — №1.
2. *Фромм Э.* Бегство от свободы. — Москва: МНПП “ЭСИ”, 1993.
3. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — Москва: Медиум, 1995.

© **Васютинський В.О.**

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ВЗАЄМИН ОСОБИСТОСТІ І ДЕРЖАВИ

Держава як психологічний феномен. Розглядаючи поняття “особистість”, можна констатувати, що воно традиційно є об’єктом психологічного аналізу (незважаючи на різні думки і погляди). Щодо поняття “держава” ситуація є не настільки однозначною. Принаймні радянська психологічна наука майже не аналізувала його, так само як і стосунки держави з особистістю. Щоб обґрунтувати доцільність і виправданість аналізу соціально-психологічного змісту тих чи тих проявів держави, необхідно, по-перше, охарактеризувати поняття “держава” (в розумінні, усталеному для наук, які традиційно вивчають феномен держави, — політології, юриспруденції та соціології); по-друге — дати його психологічне тлумачення, побачити його в психологічному контексті.

З цією метою спробуємо спочатку співвіднести поняття держави і суспільства, держави і країни, держави і державного (політичного) устрою. При проведенні емпіричних досліджень ми неодноразово спостерігали тенденцію до синкретичного сприймання цих явищ масовою свідомістю. Оскільки ставлення наших респондентів до держави могло, в принципі, залежати від уявлення про державу як явище, наближене до явища державного чи політичного устрою, країни або суспільства, то видається доцільним спробувати визначити та конкретизувати ці поняття. Зміст їх є частково (в деяких фрагментах) близьким, проте вони суттєво різняться.

При визначенні *поняття держави* ми свідомо відмовляємось від того розуміння її, яке було усталеним у радянській науці (зокрема, у філософії, юриспруденції, соціології; щодо психології, то в ній взагалі не було прийнято аналізувати явище держави). Це розуміння пов’язане з уявленням про державу як апарат насильства; “сукупність взаємопов’язаних установ та організацій, які здійснюють управління суспільством в інтересах певного класу (або класів) і придушення класових суперників; ланка політичної системи суспільства, якій притаманні владні функції. Основні органи держави — урядовий апарат, адмініст-

ративна і фінансова системи, збройні сили, міліція, суд, каральні установи... Виникнувши разом з розколом суспільства на протилежні класи, держава постає в класово-антагоністичних суспільно-економічних формаціях як орган політичного панування класу власників..." [1, с. 45].

Подібне визначення держави неминуче призводить до ототожнення її із системою управління, владою і навіть з пануванням одних груп населення над іншими (в останньому проглядається оцінний момент, який підкреслює імпліцитну несправедливість, закладену в основі будь-якої держави). Водночас подібне розуміння держави зовсім ігнорує такий визначальний для її феномена момент, як право і правові відносини.

На наш погляд, феномен держави відображає не тільки і не стільки владні, скільки правові відносини, що склалися у суспільстві. Тому ми розуміємо державу як певну систему організації суспільства, котра передбачає, по-перше, правову регламентацію статусу різних груп та прошарків суспільства (і, відповідно, громадян, які входять до їхнього складу) та відносин між ними; по-друге — здійснює той чи інший державний (політичний) курс, реалізує певну політичну волю в розвитку суспільства.

Звідси ідентичність особистості відносно держави (громадянська самоідентичність) полягає в самоототожненні з прийнятою у ній системою організації суспільного життя як адекватної і виправданої. При цьому можливі різноманітні варіанти глибини та повноти самоідентифікації: від визнання системи неправильною і несправедливою, але "нашою", до глибокого самоототожнення не тільки із "системою", а й з панівним у державі політичним режимом.

Поняття "суспільство" означає сукупність відносин між людьми — членами спільноти, яка є носієм масової (суспільної) свідомості, має спільні традиції, історію, звичаї, цінності. Ця спільнота є досить різнорідною, має свою внутрішню структуру і передбачає наявність груп (наприклад, культурної чи політичної еліти, "середнього класу" тощо). Проте ця структура не є жорсткою, межі між групами нечіткі. Крім того, структура суспільства не регламентується і не задається чисєюсь волею, а залежить від умов його життя та рівня розвитку.

Можна відзначити тенденцію зіставляти явища суспільства і держави в багатьох зарубіжних дослідженнях: якщо в епо-

ху античності сфера суспільного життя людини ототожнювалася з державою (такий підхід пов'язаний насамперед з іменем Аристотеля), то нові часи виникнення держави пов'язується з переходом людини з природного стану в суспільний. Гегель розводив поняття держави і суспільства, вважаючи державу “відповідальною” за громадські інтереси, а суспільство — за приватні [1].

Держава, сама будучи суспільним утворенням, вносить у суспільне життя не зовсім природну для нього визначеність, яка відноситься до статусів, поведінки, взаємовідносин і навіть найбільш поширених у масовій свідомості думок (завдяки ідеологічній функції держави, яка так чи інакше передбачає підтримку певних напрямків, що виникають у суспільстві, ідей та блокує інші). Все це здійснюється за допомогою прямого чи непрямого регламентуючого впливу і контролю. Таким чином, можна стверджувати, що держава, з одного боку, накладає певні рамки на життя суспільства, задає межі та шляхи його розвитку, а з другого — забезпечує концентрацію зусиль різноманітних груп та окремих індивідів на конкретному шляху, що може сприяти більш швидкому та ефективнішому розвитку суспільства.

Якщо розвиток суспільства більшою мірою залежить від того, які думки та ідеї переважають у масовій та елітній свідомості на даний момент (залежно від цього можуть змінитися напрямки розвитку, а також уявлення про його кінцеву мету), то розвиток держави — від певного курсу. Тому суспільство в його соціально-психологічному вимірі більш гнучко реагує на змінені умови життєдіяльності, а держава завжди спрямована на впровадження певного курсу (політичного). Це, у свою чергу, завжди пов'язується з політичною волею тих чи тих груп населення та їх політичним і психологічним переважанням. Цим пояснюється і те, що держава більш конкретно і дієво піклується про своє самозбереження, ніж суспільство, створюючи для цього спеціалізовані і досить розгалужені організації.

Співвідносячи поняття держави і країни, слід зазначити, що поняття “країна” відображає насамперед географічні характеристики проживання населення (місце знаходження, геополітичне оточення, межі проживання), а поняття “держава” — відповідну організацію соціального життя в межах тієї чи іншої країни.

Поняття “державний устрій” характеризує конкретний спосіб організації і здійснення державної влади. Його елементами є: державне правління (спосіб організації вищої державної влади); політичний режим у державі.

Спробуємо тепер визначити **психологічну сутність проявів держави** відносно особистості, а також специфічні психологічні функції держави.

За традиційними класифікаціями, функціями держави, відповідно до сфер її діяльності, вважаються: “гуманістична” (забезпечення охорони і захисту основних прав людини); екологічна (охорона природного середовища); соціальна (охорона і відновлення здоров’я громадян, соціальне забезпечення); культурно-виховна (освіта, підтримка культури); господарсько-стимулююча (створення умов для розвитку виробництва на основі визнання і захисту різних форм власності на засоби виробництва); науково-організаторська; функція створення демократичних умов, інститутів для вільного виявлення та врахування інтересів різних соціальних груп суспільства, зокрема для діяльності різних політичних партій та громадських організацій; національно-забезпечувальна (збереження і розвиток національної самобутності народів на території держави); охоронна (охорона і захист державно-конституційного ладу, законності та правопорядку) — спрямована на самозбереження.

Отже, згідно з наведеною класифікацією функцій держави, остання забезпечує, охороняє, стимулює, створює умови для різноманітних процесів розвитку суспільства і задля блага особистості. Винятком може бути, і то почасти, лише остання функція — самозбереження. На відміну від суспільства, у якому також існують певні форми самозбереження і самовідтворення, держава більш систематично, послідовно й організовано здійснює самозахист від процесів, які загрожують її існуванню, цілісності та ефективному функціонуванню. Для цього в державі створюються спеціальні органи, обсяг і масштаб діяльності яких інколи більші, ніж у закладів культури, освіти, соціального забезпечення тощо. Поєднання державою функцій турботи про громадянина і самозбереження (що неминуче передбачає самовідтворення, в тому числі і способів державного правління, державного устрою, панівного політичного режиму) досить часто виявляється недостатньо гармонійним, тому між ними і виникає

суперечність. Ця суперечність зумовлює також амбівалентність психологічних функцій держави, яка полягає в тому, що поряд з психологічними впливами, які стимулюють розвиток особистості і захищають її від деструкції, держава здійснює впливи, протилежні за своєю сутністю.

Психологічні функції держави відносно особистості подібні до тих, які виконує будь-яка організація чи організована група, тільки мають більші масштаби. Як відомо, будь-яка велика група, організована чи неорганізована, задовольняє потребу особистості в афіліації, підтримує її цінності і виправдовує її спосіб життя, зміцнює Я особистості, сприяє стабілізації его-ідентичності. Водночас група регламентує поведінку особистості, нав'язуючи їй певні норми, а також стереотипізує її прояви та реакції у ситуаціях як взаємодії з членами групи, так і поза групою [2].

З уявлень про призначення та загальносоціальні функції держави можна зробити висновок про її психологічне значення для особистості (її психологічних функцій).

1. Функція забезпечення почуття безпеки, яке пов'язане з патерналістськими очікуваннями особистості. Завдяки соціальним гарантіям, що надаються (або декларуються) кожною державою всім верствам населення, держава забезпечує впевненість особистості (або ж, принаймні, сподівання) у турботі про неї з боку інших людей незалежно від того, яку цінність на даний час становить ця турбота для суспільства чи для даних людей зокрема. Ця обставина “виводить” особистість з природного стану постійної боротьби за існування і дає змогу вивільнити її психічні й духовні сили для самовдосконалення та роботи на розвиток суспільства. Почуття безпеки, як відомо, є однією з найважливіших і базових потреб особистості. Спершу воно переживається в колі батьківської сім'ї і забезпечується турботою матері про дитину [3]. Аналізуючи це почуття, можна сказати, що воно пов'язане насамперед з оточуючими людьми і впевненістю, що “на них можна покластися”: вони нічим не загрожують і готові захистити у разі виникнення загрози.

2. Функція контролю, обмеження, регламентації як зовнішніх, так і внутрішніх проявів особистості. Щоб забезпечити патерналістські очікування, треба обмежувати можливу експансію тих чи тих осіб або груп, що вимагає превентивних заходів і,

як наслідок, регламентації поведінки громадян та контролю за нею. Все це регулюється правовою системою, яка напрацьовується у кожній державі залежно від конкретних історичних, економічних, соціальних та інших умов її розвитку. Саме правова система держави зумовлює чимало її соціально-психологічних рис, оскільки визначає: 1) ступінь контролю державою особистості та міру допустимого втручання в її приватне життя; 2) правочинність та неправочинність поведінки особистості і, відповідно, “офіційну” систему моральних цінностей; 3) типові для даного суспільства відносини влади — підпорядкування, в тому числі припустимі й неприпустимі дії як з боку влади, так і з боку підлеглих. Цікавою є така тенденція: чим більше зобов’язань перед громадянином бере на себе держава, тим більше потребує міцної та масштабної системи регламентації і контролю для їх виконання. В тоталітарних державах ці системи здебільшого посилюються і починають зазіхати не лише на поведінкові прояви, а й на внутрішній світ особистості. Цей парадокс можна було спостерігати в радянському суспільстві: держава пропагувала теорію відмирання держави і водночас посилювала себе та органи власного самозахисту.

3. Функція ідеологічного впливу. Цю функцію також можна вважати психологічною за сутністю, враховуючи міру її впливу на особистість та її внутрішній світ. Будь-яка держава, що впроваджує той чи інший політичний курс і реалізує політичну волю (яка може полягати навіть у самому факті її існування), обов’язково напрацьовує певну ідеологічну систему, яка впроваджується за допомогою насамперед засобів масової інформації, а також владних структур. Психологічний вплив державної ідеології на особистість полягає в тому, що вона задає систему ціннісних орієнтирів і завдяки цьому полегшує для особистості процеси самоідентифікації та ідентифікації, а також оцінювання інших людей і явищ. Водночас він сприяє стереотипізації свідомості особистості: ідеологічні штампи часом настільки вкарбовуються у свідомості, що істотно впливають на процеси сприймання політичних подій і можуть діяти навіть при повній зміні політичних орієнтацій (наприклад, “стереотип-перевертень” [4]).

Отже, з урахуванням зазначеного вище можна стверджувати про виправданість аналізу явища держави як психологічного феномена.

Ставлення особистості до держави. Взаємодія держави і особистості є неминучою за будь-яких обставин її життя. Особистість вступає у взаємодію з державою у процесі соціалізації (в сім'ї, школі, вузі) і в процесі самостійного життя та діяльності в її правовому полі. При цьому наявність держави як певної системи регламентації суспільного життя виступає для особистості як неминуча даність, яку не можна змінити (на відміну від державного устрою, політичного режиму, на що особистість все-таки може впливати протягом свого життя). Особистість не може unikнути впливу держави як необхідної умови свого соціального існування; вона може обрати громадянство тієї чи іншої держави, але не може опинитися поза державою. Цю даність особистість має прийняти, незважаючи на своє ставлення до неї, і діяти з її урахуванням.

Які мотиви керують особистістю у процесі взаємодії з державою? На наш погляд, за цієї взаємодії особистість керується, по-перше, мотивом реалізації власної волі, а по-друге — мотивом адаптації, який передбачає життєдіяльність без надмірних зусиль і втрат. Ці мотиви визначають внутрішню психологічну суперечність ставлення особистості до держави і передбачають, з одного боку, латентний конфлікт (реалізація особистої волі нерідко суперечить інтересам і волі влади різного рівня), з другого — патерналістські очікування, зовнішню і внутрішню конформність.

Як відбувається процес відображення держави на рівні окремої особистості? Безперечно, особистість відображає ту соціальну систему (у широкому розумінні), у яку вона включена протягом свого життя. Це відображення формується під впливом включення в структуру соціуму, сприймання факту організованості, регламентованості соціального життя. При цьому закони і правила, які діють у даному соціумі, можуть бути персоніфіковані в конкретних людях — носіях влади, але не обов'язково. Отже, суб'єктивне сприймання держави означає сприймання не тільки офіційної влади, але і самого механізму регулювання соціального життя в даному суспільстві. Тому ста-

влення до держави включає, крім ставлення до влади, ще й ставлення до законів, державної власності тощо.

Уявлення про державу формується поступово, проте зберігається у “згорнутому”, імпліцитному вигляді — у вигляді **образу держави**, який є частково неусвідомлюваним. Цей образ регулює (на суб’єктивному рівні) вчинки, дії, діяльність особистостей стосовно державних установ, представників державної влади та держави загалом.

Образ держави має певну структуру і складається з трьох компонентів: а) “ядро” — неусвідомлюваний, синкретичний, емоційно забарвлений образ, який є архетипним утворенням. Він відображає соціальну систему як механізм, що регулює життя індивіда; б) рівень соціальних диспозицій — нашарування на “ядрі”; зміст утворень, які перебувають на цьому рівні, усвідомлюється лише частково; в) рівень стереотипів поведінки: набір стандартів поведінки, які відповідають типовим ситуаціям взаємодії особистості з державою.

Архетипний компонент образу держави, як можна припустити, відбиває праобраз соціальної системи (примітивну соціальну організацію). Якщо, за Юнгом, існують архетипні образи фізичних явищ (енергії, ефіру) [5], то, очевидно, існує відповідний образ, який відображає принцип соціальної регуляції життя людини (тим більше, що соціальна організація життя притаманна не лише людям).

Слід зазначити, що не всім проявам особистості стосовно держави притаманні послідовність, узгодженість між усвідомлюваними переконаннями і реальними діями. Їх досить часто визначають не тільки і не стільки свідомі переконання, скільки неусвідомлювані утворення. До таких утворень ми відносимо образ держави — стійкий неусвідомлюваний конструкт, змістом якого є емоційно забарвлені диспозиції, очікування та стереотипи поведінки стосовно держави.

Образ держави включає в себе як апіорний компонент, так і індивідуально-досвідний. Згідно із запропонованою нами моделлю, формування образу держави відбувається як процес нашарування власного досвіду контактів із державою на архетипне (“апіорне”) ядро. Уявлення про державу, які є наслідком життєвого досвіду, формуються поступово, але зберігаються у “згорнутому”, імпліцитному вигляді.

Можна припустити, що типовими диспозиціями, якими характеризується неусвідомлений образ держави, є тотальна недовіра до держави, низька вираженість ідентифікаційних зв'язків особистості з нею. Це зумовлює певний ракурс сприймання особистістю будь-яких дій з боку держави. Для перевірки цієї гіпотези проводилися дослідження, в яких було використано проєктивні малюнкові методики, модифіковані для політико-психологічних досліджень, а також метод моделювання екстремальних ситуацій у лабораторному експерименті, згідно з твердженням К.Юнга, що архетипи, як правило, виявляються або в проєкції (у буденному житті), або в екстремальній ситуації, коли контроль свідомості послаблюється [5; 6].

На думку більшості (78%) досліджуваних, образів держави не притаманні явні агресивні риси. Зв'язок між образом самого себе та образом держави простежувався досить рідко (37%). У 63% діагностованих спостерігалася низька вираженість ідентифікації з державою: остання досить рідко сприймалася як щось “своє”; власне Я не може бути поширене на неї. У ставленні особистості до держави, за нашими даними, переважає не страх (образ держави не є агресивним), а відстороненість, відчуженість. На рівні повсякденного буття це може виявлятися в невключеності людини в контекст подій державного масштабу, байдужості до суспільно-політичних проблем тощо.

Моделювання екстремальної ситуації в ході лабораторного експерименту дало змогу вивчити наявність орієнтації на допомогу від держави в екстремальній ситуації, яка загрожує життю. Результати свідчать про включеність діагностованих до соціальної системи, яка визначає їхнє життя, уявлення про власну значущість для цієї системи, про вираженість тенденції патерналізму тощо. Для цього було використано поширену тренінгову гру “Катастрофа у морі” [7]. Вербальна продукція під час дискусії фіксувалась, а потім оброблялася методом контент-аналізу з метою виявити, яку стратегію мали діагностовані при виборі потрібних предметів з усього запропонованого списку. Справа в тому, що поділ речей на потрібні й непотрібні залежить від того, на що орієнтована людина: на допомогу, яка надійде іззовні (рятувальні служби, берегова охорона, тобто насамперед держава), чи тільки на власні сили. Було виявлено три основні стратегії. Половина всіх обстежених (50%) обрала най-

більш ірраціональну, на нашу думку, стратегію поведінки в екстремальній ситуації: по-перше, прийняття абсолютно непридатних для життя умов без прагнення їх змінити, а по-друге — досить толерантного ставлення до ситуації повної відрізанисті від світу, ізолюваності. Вона спрямована на підтримку життя “тут і тепер”, не в майбутньому. Ця стратегія — прояв бажання “зберегти те, що є”, відрази до ризику (навіть в екстремальній ситуації).

Діагностовані усвідомлюють, що автономія від соціуму (держави) закономірно пов’язана з низьким рівнем життя (відірваністю від інформаційних потоків, сучасного технічного забезпечення), але вони готові поступитися цим усім. Своє головне завдання в модельованій ситуації вони вбачають у біологічному виживанні (яке може бути за цих умов тільки нетривалим).

Менша частина досліджуваних (33%) виявила високу ідентифікацію з державою і високий рівень патерналізму. Вони вважали себе не тільки включеними до соціальної системи, а й не менш потрібними соціуму, ніж він їм.

Нарешті, найменша частина діагностованих (17%) прагнула змінити ситуацію за рахунок власних зусиль. Ця стратегія також свідчить про виражену автономізацію, індивідуалізацію, хоча на іншій основі — на основі віри у свої сили.

Таким чином, проведені дослідження свідчать, що серед діагностованих переважає тенденція мінімальної вираженості ідентифікації з державою. При цьому основними рисами образу держави є відстороненість, відчуженість. Особистості більше притаманні пасивність, низька включеність (на рівні особистісних сенсів) до соціальної системи, відсутність стабільних емоційних зв’язків із соціальною спільнотою.

Ставлення особистості до державної влади та державних законів. Ставлення особистості до держави виявляється і конкретизується в її ставленні до державної влади. Можна припустити, що сприймання державної влади особистістю залежить від таких параметрів, як психологічна легітимність влади (суб’єктивна виправданість необхідності підпорядкування даній владі), уявлення про її корумпованість, ідентифікація з владою (точніше, з політичною волею, яку реалізує влада) або відчуженість, таємничість влади (наявність і доступність інформації про

діяльність влади), а також наявність альтернативних варіантів компромісу з владою.

Ми спробували дослідити хоча б деякі з цих показників, зокрема рівень психологічного визнання особистістю державної влади, а також уявлення про її корумпованість і міру звинувачення влади в ній. Перший показник досліджувався за допомогою колірної тесту відношень (КТВ), другий — методом опитування.

Методика КТВ, як відомо, ґрунтується на припущенні про те, що істотні характеристики невербальних компонентів ставлення особистості до інших людей, до самої себе та значущих соціальних об'єктів відображаються в кольорових асоціаціях з ними. В нашому дослідженні діагностованим пропонувалося вибрати колір, який, на їхню думку, найбільшою мірою відповідає поняттям “державна”, “влада”, “Я сам” (відповідно до того настрою, з яким асоціюється дане поняття).

Найпоширенішими варіантами кольорних асоціацій з поняттям “влада”, як показали результати, були червоний (35%) і фіолетовий (23%). Отже, згідно з інтерпретаційною моделлю тесту КТВ, владі приписуються на несвідомому рівні такі риси, як відкритість, напруженість, безвідповідальність, відстороненість, активність, експресивність, сила.

Порівняння кольорів, які було обрано як асоціації на поняття “державна” і “Я сам”, дало такі результати:

— кількість збігів кольорів, обраних як асоціації на поняття “державна” і “Я сам”, — 7,5% (що свідчить про високу ідентифікацію особистості з державою);

— кількість випадків, коли відстань між кольорами, обраними як асоціації на поняття “державна” і “Я сам”, дорівнює одній умовній одиниці (кольори є сусідніми на спектральній шкалі), — 21,5%;

— кількість випадків, коли відстань між кольорами, обраними як асоціації на зазначені вище поняття, дорівнює двом умовним одиницям, — 4,0%;

— кількість випадків, коли відстань між кольорами, обраними як асоціації на зазначені вище поняття, дорівнює трьом умовним одиницям, — 57,5%.

Водночас при співвіднесенні кольорних асоціацій на поняття “влада” і “Я сам” виявилось, що відстань між кольорами,

як правило, більша, ніж при співвіднесенні аналогічних асоціацій на поняття “держава” і “Я сам”. Зокрема, кількість збігів є зовсім незначною — 3,1%. Водночас випадки, коли відстань між кольорами, обраними як асоціації на поняття “влада” і “Я сам”, дорівнює трьом умовним одиницям (що свідчить про досить суттєве розмежування, навіть протиставлення), зустрічаються у 59,2% діагностованих.

Результати дослідження особливостей сприймання корумпованості влади показали, що ставлення до цього явища великою мірою залежить від того, наскільки “далекою” виглядає оцінювана влада. Зокрема, виявлено тенденцію ставитися більш толерантно до “близької” влади (керівництва, з яким часто доводиться контактувати безпосередньо). Схоже, що респондент при оцінці того чи іншого факту корупції керується більшою мірою тим, наскільки він особисто міг би постраждати від нього, ніж розходженням цього факту із законом. При цьому міра вини посадової особи вважається тим більшою, чим більша у сприйнятті респондента гіпотетична шкода, заподіяна йому персонально. Іншими словами, респонденти негативно оцінюють не стільки явище корупції як таке, скільки той факт, що порушення закону прямо чи опосередковано йде не на користь їм.

Все це свідчить про те, що у ставленні особистості до держави переважають не об’єктивні оцінки останньої (скажімо, щодо відповідності її дій тим чи іншим загальноприйнятим нормативам: законам або універсальним уявленням про справедливість), а міра відповідності зазначених проявів особистим інтересам та ступінь зручності продукованих державою приписів у контексті реалізації даних інтересів.

Аналогічні результати було отримано і при проведенні досліджень ставлення особистості до державних законів. За результатами попередніх досліджень було зроблено припущення про переважання в правосвідомості громадян (зокрема, жителів Волинської області) правового нігілізму — стану, який характеризується насамперед невизнанням (психологічною нелегітимністю) законів і, відповідно, розмитістю меж між правочинною та неправочинною поведінкою. Але нас цікавила насамперед наявність чи відсутність відмінності у ставленні до виконання законів як з боку особистості, так і з боку держави. Респондентові пропонувалися ситуації із здійсненням того чи іншого ти-

пового адміністративного правопорушення: ситуації, в яких особа здійснювала правопорушення і тим самим завдавала шкоди державі; держава здійснювала правопорушення відносно особи; особа порушувала закон відносно іншої особи. Діагностований мав визначити (у кожній ситуації), чи вважає він винним того, хто вчинив правопорушення. Індикатором правового нігілізму вважалось кількісне переважання оцінювання неправочинної поведінки як такої, що не містить правопорушення (слід зазначити, що міра порушення закону в кожній ситуації була збалансована за допомогою попереднього проведення експертної оцінки всіх ситуацій).

Результати показали, що 60% усіх досліджуваних були схильні звинувачувати особу в ситуаціях, коли шкода завдана іншій особі, і лише 42%— в ситуаціях, коли шкода заподіяна особою державі. Водночас 60% приписували відповідальність державі в ситуаціях, коли держава завдає шкоди особі. Це свідчить про однакову готовність визнати провину як особистості, так і держави в ситуаціях, у яких “постраждалою” стороною є особистість. Інше ставлення у випадках, якщо особа завдає шкоди державі: тут помітно виявляється тенденція більш толерантного ставлення до особи і готовності знехтувати інтересами держави. Є також тенденція сприймати державу так, нібито вона перебуває поза законом і меншою мірою заслуговує на співчуття в не вигідних для неї ситуаціях. При цьому рівень правового нігілізму виявився незначним: поведінка персонажу в ситуаціях правопорушення в 78% ідентифікована як неправочинна, що свідчить про адекватну орієнтацію респондентів у правовому полі держави. Цей показник можна було б тлумачити швидше як правовий релятивізм, а в деяких випадках — навіть як наявність правового конформізму.

Підсумовуючи викладене вище, можна сказати, що аналіз явища держави як психологічного феномена передбачає розгляд таких її функцій: забезпечення почуття безпеки, регламентація і контроль, ідеологічний вплив на свідоме і несвідоме особистості. Водночас ставлення особистості до держави (в тому числі до державної влади та законів даної держави) великою мірою залежить від ірраціональних утворень, не пов'язаних з безпосереднім життєвим досвідом особистості. Раціональна по-

зитивна чи негативна оцінка визначається її адаптаційною цінністю.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме психологической детерминации взаимоотношений личности и государства. Предложен психологический ракурс анализа явления государства, а также формулируются специфические психологические функции государства по отношению к личности. Рассмотрена проблема отношения личности к государству, в том числе неосознаваемые факторы этого отношения. Поскольку отношение личности к государству проявляется и конкретизируется в отношении к государственной власти и законам, то эмпирические исследования посвящены выявлению соответствующих закономерностей.

SUMMARY

This article concentrates on the problem of psychological determination of interaction between a person and a state. Suggested a psychological analytical perspective of state as a phenomenon. Also formulated a specific psychological functions of state toward a person. A problem of person relation to a state was analyzed, including its unconscious factors. Since the relation of person to a state is expressed and specified in the relation to state power and laws, hence empirical research was concentrated on defining of abovementioned contingencies.

Література

1. Краткий словарь по социологии / Под ред. Д.М.Гвишиани, Н.И.Лапина. — Москва, 1988.
2. Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М. Психология малой группы. — Москва, 1991.
3. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. — СПб, 1998.
4. Слюсаревський М.М. Ілюзії і колізії. — К., 1998.
5. Юнг К.Г. Аналитическая психология. — Москва, 1995.
6. Юнг К.Г. Психология бессознательного. — Москва, 1995.
7. Рудестам К. Групповая психотерапия. — Москва, 1990.

© Хазратова Н.В.

СТРУКТУРНО-ДИНАМІЧНА МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ СПРИЙМАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА ЕЛЕКТОРАТОМ

Сьогодні існує потреба у розробці високоінтегративних моделей, що описують процес сприймання політика електоратом, пояснюють його та здатні прогнозувати результати цього процесу. Потрібні моделі, які описують сприймання конкретними людьми та великими соціальними групами не тільки окремих текстових чи візуальних повідомлень, але й їх певної сукупності. Такі моделі дадуть змогу прогнозувати те, як сприйматиметься інформація про політика, яким буде кумулятивний ефект від позитивних і негативних повідомлень про нього. Певні передумови для цього вже є. З одного боку, напрацьовано досить багатий арсенал методів визначення кількості і якості інформації про політика у ЗМІ і більш-менш успішного реконструювання його так званого “демонстрованого іміджу”. З другого боку, сьогодні ми маємо апробовані методики, за якими можна фіксувати результат сприймання цього “демонстрованого іміджу”, так би мовити, “на виході”. За допомогою розробленого нами дослідницького інструментарію можна реконструювати образи політиків, що склалися та існують у масовій свідомості, а також психосемантичний простір сприймання електоратом політичних діячів і описати їх образи (іміджі) внутрішньою мовою самого суб’єкта сприймання.

Водночас практично немає методів і методик, при використанні яких можна було б поєднати результати вимірювань цих двох різних образів у рамках якоїсь однієї експериментальної моделі і таким чином перейти від мови теоретичних припущень, за допомогою яких ми й досі пов’язуємо між собою ці дві групи експериментальних даних, до мови конкретних дослідницьких фактів, мови емпіричних функцій, що мають описувати залежності між цими двома видами даних.

Відсутність спеціальних досліджень, які б описували залежність між кількістю та якістю “поданої” ЗМІ інформації про певну подію, чи про певний об’єкт (товар, послугу, особу, політичну партію) та динамікою змін, викликаних цією інфор-

мацією у масовій свідомості (зміни у рівні поінформованості, зміни в оцінних ставленнях тощо) призводить, зокрема, до того, що в деяких працях з питань реклами [1, с.96 — 97] цю залежність намагаються описати за допомогою закону Вебера — Фехнера. Нагадаємо, що, згідно з цим законом, між фізичною силою подразника та суб'єктивною інтенсивністю відчуття існує логарифмічна залежність, яка описується формулою

$$E = k \log p + c,$$

де E — сила відчуття, p — фізична сила подразника, k та c — певні константи, що визначаються конкретною сенсорною системою.

За прямою аналогією І.Вікент'єв пропонує розглядати обсяг сукупності повідомлень як дещо подібне до показника фізичної сили подразника, а ставлення до закладеної в них інформації — як суб'єктивну інтенсивність відчуття. Вада подібної аналогії полягає не тільки в її уможливленості, не тільки у відсутності емпіричної перевірки. Більш істотна, методологічна вада цієї та подібних до неї моделей насамперед у тому, що вони не враховують пристрасного ставлення суб'єкта до світу. Мова йде про те, що реакція на стимул залежить не тільки від величини стимулу чи від структури ситуації, але й від значення їх для життєдіяльності конкретної людини. Відображення стимульного світу людиною зовсім не є безперервним відображенням континууму в континуумі.

Закономірності презентації дійсності в індивідуальній та масовій свідомості вивчалися під різними кутами зору: якщо Ч.Осгуд зробив акцент на виокремленні інваріантних категоріальних структур, в які “упаковується” інформація про об'єкти чи явища, то Дж. Келлі наголосив на індивідуальній специфічності конструктів, крізь призму яких суб'єкт оцінює та передбачає події, а також на зв'язок цих конструктів та їх динаміки з досвідом практичної діяльності суб'єкта.

Підхід Ч.Осгуда зводився до підтвердження універсальності трикоординатної просторової моделі емоційних значень “Оцінка — Сила — Активність”. Біхевіористська модель значень Осгуда більшою мірою відповідала тенденції пошуку універсальних координат у системі емоційних реакцій. Сам Осгуд неодноразово підкреслював подібність своєї координатної моделі з трикомпонентною теорією емоцій В.Вундта, констатуючи

аналогію між “Оцінкою — Силою — Активністю” та, відповідно, “задоволенням — напругою — збудженням”

Численними експериментами доведено, що при здійсненні факторного аналізу даних оцінювання різнорідного набору об’єктів справді постійно виділяються фактори оцінки, сили та активності. Однак якщо факторному аналізу піддаються дані, отримані на однорідному наборі прошкальованих об’єктів, то виявляється феномен денотативного зчеплення. Часткові його варіанти “схоплюють” у своїх факторах не тільки узагальнені спрямування реакцій, а й узагальнення самих стимулів за предметними підставами. Походження предметно-специфічних факторів у структурі значень теорія Ч.Осгуда пояснити не може. Наявність таких факторів суперечить цій теорії.

Отже, крім виокремлених Ч.Осгудом інваріантних категоріальних структур, у які “упаковується” інформація про об’єкти чи явища, у свідомості існують ще й інші, додаткові, резервні структури-пакувальники, котрі також слугують для відображення стимулів у внутрішньому просторі суб’єкта. Проте в даному разі ці структури не перекодовують інформацію, отримувану на вході, на мову смислових шкал (таких, що презентують об’єкти або явища мовою їх впливу на суб’єкт з вихідним алфавітом, який складається з трьох згаданих вище базальних емоцій), а зберігають її в первинному вигляді, тобто презентують об’єкти та явища мовою гностичних шкал (мовою їх власних ознак та якостей). Такий підхід є характерним для когнітивної психології. Він враховує репрезентацію у значенні предметних властивостей суб’єкта.

Образ політика може бути змальований за допомогою різних мов опису. Різні мови апелюють до різних, інколи досить несхожих між собою “сенсорних” образів, котрі у сприйманні виступають в якості функції своєрідних узагальнених еталонів, тому можуть бути названі, послуговуючись термінологією В.П.Зінченка, “перцептивними одиницями”. Такою перцептивною одиницею може бути, наприклад, обличчя людини. Кожна з мов містить у собі згорнуту систему специфічних перцептивних та упізнавальних дій, на основі яких формується образ політичного діяча. Вони складаються в ході історичного розвитку культури та суспільства і засвоюються людьми в онтогенезі.

Деякі автори, що досліджують ефективність медіавпливів, сповідуючи явно біхевіористичну парадигму мислення, взагалі уникають у своїх моделях інформаційного впливу будь-яких суто психологічних змінних і намагаються суто емпірично встановити характер функціонального зв'язку між кількістю та якістю розповсюдженої інформації і змінами електоральної поведінки. Наприклад, про існування виразної кореляційної залежності між кількістю повідомлень у провідних інформаційних програмах ТБ і кількістю голосів, отриманих певною партією чи блоком на виборах, згадує головний спеціаліст інформаційно-аналітичної служби ГРТ С.Ліберман [2, с.110—121]. Порівняння частки повідомлень про виборче об'єднання чи партію у провідних інформаційних каналах російського ТБ за період виборчої кампанії 1995 р. (з 20 листопада по 15 грудня 1995р.) з часткою голосів, отриманих ними на виборах, дало, за його даними, наступний ряд (у %): КПРФ — частка повідомлень становила 22, частка голосів, отриманих на виборах, — 22; ЛДПР — відповідно 9 і 11; “Яблоко” — 9 і 7; “Жінки Росії” — 5 і 4,6; АПР — 5 і 4; “Вперед, Росіє” — 4 і 5.

Результати проведеного ним аналізу свідчать про важливу роль ТБ у виборчій кампанії Росії 1995р. З одного боку, телеглядачі голосували переважно за ті партії, про які було найбільше повідомлень в інформаційних програмах ТБ, й ігнорували партії, які ігнорувало ТБ. З другого боку, більшість виборців не тільки не прийняли позицію інформаційних програм стосовно політичних партій та їх лідерів як свою власну, а й зайняли на виборах позицію, прямо протилежну концепції ТБ. Таким чином, на виборах 1995 р. російське ТБ по суті було засобом не формування громадської думки, а привертання уваги громадськості до тих чи інших партій та окремих політиків.

У ході проведеного С.Ліберманом аналізу було виявлено ще одну цікаву закономірність — між співвідношенням кількості позитивних та негативних повідомлень в інформаційних програмах ТБ і числом голосів, отриманих на виборах. Крива залежності між цими показниками має вигляд “перевернутої параболі” з максимумом співвідношення позитивних і негативних повідомлень 0,65. Іншими словами, найкращий ефект на виборах досягається тоді, коли 40% повідомлень є позитивними, а 60% — негативними.

Необхідність “бити по своїх” під час ефективної пропагандистської кампанії зовсім не є чимось незвичним для ЗМІ. Ще в роки другої світової війни “Бі-Бі-Сі” суворо дозувала зміст програм: інформація мала бути на 2/3 проанглійською і на 1/3 — прони́мецькою. Як засвідчив аналіз, виконаний аналітиками “Бі-Бі-Сі”, таке співвідношення створювало у слухачів враження об’єктивності й неупередженості англійського радіо, що було особливо помітним порівняно з відверто однобічним трактуванням подій радянським та німецьким радіо. А це, у свою чергу, забезпечувало найбільшу довіру до передач “Бі-Бі-Сі” (з боку як союзників, так і противників) і найбільший пропагандистський ефект.

Як бачимо, спроби визначити характер функціонального зв’язку між електоральною поведінкою та кількістю і якістю пропагандистської інформації політичного змісту робилися вже досить давно і дали вагомі практично значущі результати. Однак подібні моделі, побудовані на біхевіористичних засадах, не дають змоги оцінити ступінь і характер комунікативного впливу на образи політиків і партій у масовій політичній свідомості.

Головною перешкодою на шляху створення високоінтегративних моделей сприймання політика електоратом є непорівнянність способів (методів) вимірювання і, відповідно, мов опису отримуваних даних. На нашу думку, однією з мов, яка дає змогу зіставляти результати вимірювань демонстрованого та поточного іміджів політика в рамках єдиної експериментальної моделі є *мова семантичних просторів*.

Пропонована психосемантична модель дослідження сприймання політичного лідера ґрунтується на таких вихідних положеннях.

В умовах опосередкованої комунікації через принципову розділеність у просторі й часі реальних партнерів спілкування (політика та електорату) центральним елементом комунікативної взаємодії є не особа політика, а повідомлення про нього у ЗМІ. Сукупність повідомлень про політика за певний період часу становить *сукупний текст* (гіпертекст, метатекст) із власною семантичною структурою, яка не може бути зведена до семантичної структури текстів окремих повідомлень. Цей сукупний текст сприймається багаторівневим колективним (груповим) суб’єктом, причому проблема зустрічі повідомлення із

суб'єктом сприймання не стоїть, оскільки вироблена та розповсюджена інформація знаходить певну, хоча й не завжди достатню, аудиторію. Кількість спожитої інформації про політика залежить від кількості виробленої інформації про нього, особливостей схеми її розміщення у ЗМІ та ступеню споживацької активності колективного суб'єкта.

Під час аналізу сприймання потрібно дотримуватися відповідності між виділеним рівнем сукупного тексту (сукупний текст окремого видання, теле- чи радіоканалу) та виділеним рівнем загальності суб'єкта сприймання (аудиторія певного видання, теле- чи радіоканалу).

Структура семантичного простору сукупного тексту повідомлень про політика задається сукупним комунікатором. Семантика цього тексту покладається (задається), за В.Налімовим [3, с.287], власною функцією розподілу ймовірності континууму смислів, що потенційно містяться в ньому. Операціональними аналогами основних смислів, котрі виявляються в сукупному тексті, є категорії-фактори, які структурують семантично насичений континуум тексту. За такого розуміння семантичної структури сукупного тексту вона являє собою світ семантичної множинності, де кожне семантичне квант-слово (судження, текст) може містити весь семантичний потенціал, різною мірою зважений. Слова (судження тексту, окремі повідомлення) набувають при цьому смислової розмитості. (Це, зокрема, виявляється в тому, що одні й ті самі ознаки входять до різних факторів з різною вагою). Мова стає не логічною (у традиційному розумінні), а міфологічною. Міфологічність цієї мови полягає насамперед у тому, що вона завжди залишається відкритою для спонтанної перебудови смислових квантів.

Сукупний текст повідомлень про політичного діяча, незважаючи на спроби сукупного комунікатора певним чином структурувати та зумовити сприймання реципієнта, все ж постає перед ним, послуговуючись метафорою Дж.Гібсона, "видимим полем". Це поле може бути структуроване різними способами. Детермінанти, що зумовлюють полісемантичність (багатозначність) сприймання одного й того самого тексту (сукупності повідомлень), ми, йдучи за В.Налімовим, пропонуємо розглядати як своєрідні фільтри, що мультиплікативно взаємодіють з вихід-

ною функцією розподілу континууму смислів у сукупному тексті.

В якості найбільш загального “фільтра”, що перетворює одне й те саме повідомлення чи сукупність їх на різні образи, різні світи, різні смисли виступає семантична структура суб’єктивного простору сприймання реципієнта (індивідуального чи колективного). Вона визначається багатьма детермінантами, найважливішими серед яких є: тезаурус значень, яким володіє суб’єкт (його внутрішній сукупний текст); система настанов, очікувань людини (“готовність категорій” Брунера); характер пізнавальної задачі, яку має розв’язати людина (розпізнати, хто це, порівняти його з іншими, спрогнозувати його дії на певний період, з’ясувати мотиви певного вчинку); смислові контексти тощо. Важливе значення мають також особливості тих образів-еталонів, з якими порівнюється інформація про політика, призначена для споживання. Можна припустити існування двох типів таких еталонів. Інформація про нового, невідомого політика зіставляється з певною множиною прототипних образів-еталонів, а про відомого політика — з уже існуючим його образом. У масовій свідомості політик, як правило, має множинний імідж, тобто існує певна множина досить несхожих його образів. Для одних він є втіленням зла, для других — “рятівником нації”, для третіх — “невиразним політиком”, “ніяким” і т.ін. У процесі порівняння одержаної інформації з еталонними образами відбувається розпізнавання, упізнавання образу та формується ставлення до політичного діяча.

Момент зустрічі повідомлення та реципієнта можна уявити як процес взаємодії семантичних структур двох текстів. Семантична структура сукупного тексту повідомлень про певний об’єкт та семантична структура його суб’єктивного образу (індивідуального чи колективного) можуть бути описані за допомогою семантичного коду. Цей термін свого часу запропонував О.Ю.Артем’єва. Вона ж дала і його операціональне визначення. Під семантичним кодом об’єкта мається на увазі вектор, координатами якого є оцінки за шкалами семантичного диференціала, а розмірність формально дорівнює числу шкал цього диференціала. Ми ж пропонуємо визначати семантичний код об’єкта як вектор, координатами якого є факторні навантаження об’єкта на основні осі семантичного простору його опису в тек-

сті чи сприймання. Розмірність цього коду формально дорівнює числу смислових вісей-факторів, а його якісне наповнення залежить від змісту тих смислових шкал, що виділяються.

У процесі взаємодії сприйнятого тексту (окремого повідомлення або сукупності повідомлень) про політика та сукупності еталонних уявлень про нього (яке ми також пропонуємо розглядати як певний текст) з'являється новий текст з новою, зміненою семантикою. Ступінь змін відображається новою функцією розподілу імовірності континууму смислів тексту. Якщо функція, що задає, визначає спонтанне "розпакування" смислів, усикається, тобто не призводить до збільшення імовірності прояву нових смислів, то можна говорити або про нерозуміння тексту, або про його неприйняття.

Проблема ізоморфності смислового простору тексту та суб'єктивного простору сприймання реципієнта не є суттєвою перешкодою для експериментального дослідження закономірностей та механізмів відображення образу політика з одного простору в інший. На наш погляд, існує кілька варіантів розв'язання цієї проблеми.

Перед тим як перейти до розгляду цих варіантів, слід зазначити, що порівнювати семантичні коди образів двох об'єктів пропонується вимірюванням семантичної відстані між ними з урахуванням ступеню значущості окремих елементів коду. Два об'єкти мають бути оцінені як більш подібні в тому випадку, якщо їх оцінки збігаються насамперед за найбільш значущими ділянками семантичного коду.

У разі, коли семантичні структури тексту та суб'єкта сприймання є ізоморфними, маємо можливість безпосередньо порівняти семантичний код об'єкта (образу політичного діяча), вилучений з тексту, з тим еталонним кодом, що існував у свідомості реципієнта до сприймання тексту, а також з тим образом, що сформувався після ознайомлення з певними повідомленнями. Тоді має діяти асимілятивно-контрастний ефект настанови: об'єкти, подібні до еталона (очікуваного чи бажаного образу), наблизатимуться до нього, а об'єкти, що контрастують з еталоном, віддалятимуться від нього.

Якщо семантичні структури тексту та суб'єкта сприймання не є ізоморфними, то важливого значення має набувати ступінь цієї неізоморфності. Коли подібними є провідні, основні

смыслові осі-фактори, з'являється можливість порівнювати важливіші ділянки смислових кодів до та після комунікативного впливу.

У випадку, коли семантичні структури тексту та суб'єкта сприймання не є ізоморфними, все одно існує можливість порівняння їх демонстрованих та поточних іміджів в єдиному семантичному просторі. Спільним простором для них буде матриця оцінок (політики x шкали оцінювання), а семантичним кодом — усереднений вектор оцінок відповідного семантичного диференціала (опитувальника).

Застосування запропонованої моделі, на наш погляд, дасть змогу унаочнити й дослідити ті взаємозв'язки між іміджами політиків, що створюються ЗМІ або чутками, й тими образами, що виникають у масовій свідомості. Це дасть можливість експериментально виміряти ступінь таких відомих, однак взаємовиключаючих тез: “ЗМІ формують громадську думку, маніпулюють нею” та “ЗМІ лише відображають, віддзеркалюють позиції, що існують у суспільстві”.

РЕЗЮМЕ

Предложена модель экспериментального исследования восприятия большими группами людей имиджа политика, заложенного в совокупный текст сообщений СМИ. В качестве языка описания образов политика, существующих в совокупном тексте и массовом сознании, предлагается использовать язык семантических пространств. Высказано предположение о том, что семантическая структура образа политика, содержащаяся в совокупном тексте СМИ, и его образа в массовом сознании имеют сходные семантические коды. При этом семантический код определяется как вектор, координатами которого являются факторные нагрузки образа политика на основные оси семантического пространства его описания либо восприятия.

SUMMARY

This paper presents a model of experimental studying of big groups perception of politician image, contained in generated body of media messages. Author suggests to use the language of semantic space to describe a politicians images existing in generated media body and in collective consciousness. An assumption is made that

semantic structure of politician's image contained in generated media body and in collective consciousness will have an identical semantic codes. Semantic code defined as a vector with coordinates of factorial weight of politician's image on main axis of semantic space of his description or perception.

Література

1. *Викентьев И.Л.* Приемы рекламы и Public Relations. — К.: ТОО “Триз-Шанс, рекламное агентство Губерникова”, 1997. — Ч.1.
2. *Либерман С.* Декабрь-95: Телевидение выигрывает выборы // Выборчі технології. Зб. матеріалів. — К.: TV “Новинар”, 1998.
3. *Нашимов В.В.* Спонтанность сознания: Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности. — Москва: Прогресс, 1989.

© **Фролов П.Д.**

А.І.Допіра

СМИСЛОУТВОРЕННЯ У ПРОЦЕСІ СПРИЙМАННЯ ПОВІДОМЛЕНЬ ЗМІ ПРО ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ

Смислоутворення є необхідним елементом розгортання процесу сприймання інформації. Поряд з іншими перцептивними процесами воно бере участь у виникненні образу, його осмисленні та усвідомленні, пронизує всі стадії сприймання. Так, на стадіях, що безпосередньо передують сприйманню, смислоутворення виявляється у стані готовності до сприймання, для пояснення якого в різних концепціях використовують такі поняття, як аперцепція, схема, очікування, настанова, об'єкт-гіпотеза, антиципація тощо. “Питання про те, які враження будуть залучені у пізнавальний процес і отримають статус знання, вирішується, — як стверджує С.Д.Смірнов, — на тій стадії процесу, яка передує самій дії подразника. Причому той подразник, що відшукується, вже має певну інтерпретацію, значення та емоційно-особистісний смисл” [1, с.136].

На стадії виникнення та формування образу смислоутворення вплетене в перцептивні процеси і не має яскраво вираженого змісту, хоча воно і представлене дією смислоутворюваль-

них структур, котрі забезпечують зв'язок різних елементів того, що сприймається, в єдине ціле, та побудову стійкого перцептивного поля. На заключних етапах сам образ стає об'єктом смислу, завдяки чому виникає можливість його означення, усвідомлення та осмислення і тим самим залучення до системи регулювання поведінки, прийняття рішень та побудови раціональних дій.

Таким чином, смислоутворення організовує і спрямовує сприймання, забезпечує безперервність різних психічних процесів та утворень і їх спадкоємність.

У процесі сприймання повідомлень ЗМІ про політичних лідерів смислоутворення зберігає за собою провідну роль. Ні в кого не викликає сумнівів твердження, що успішність формування іміджу політиків, яке відбувається переважно шляхом передачі та сприймання повідомлень ЗМІ, залежить від зворотних реакцій аудиторії на повідомлення, від тих смислів, котрі виникають внаслідок сприймання інформації про політиків.

Знання шляхів смислоутворення і змісту смислів, що виникають при сприйманні повідомлень про політиків, дає змогу ефективно організувати рекламні кампанії, прогнозувати результати формування іміджу політиків, впливати на електоральну поведінку і тим самим уникати провалів у проведенні передвиборних кампаній.

Отже, сучасні виборчі технології не працюватимуть, якщо їх використання не спирається на обґрунтовану теоретичну модель виникнення і трансформації смислів. Разом з тим слід зазначити, що використання моделей смислоутворення у практиці формування іміджу залежить і від визначення місця смислоутворення в процесі сприймання інформації та детермінант комунікативного процесу в цілому.

Вочевидь, сприймання детермінується об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Згідно з поглядами, що ґрунтуються на суб'єктивістському тлумаченні детермінації, сприймання, розгортання та результати перцептивної взаємодії залежать від знань і думок, суджень та диспозицій, настанов і очікувань реципієнтів. Тобто наголошується на провідній ролі смислоутворення на тих стадіях, котрі безпосередньо передують сприйманню інформації, а саме сприймання розглядається як проекція, накладання на повідомлення суб'єктивних уявлень та очікувань. Найбільшою мірою такий підхід, властивий соціальній психоло-

гії, що набуває втілення в концепціях казуальної атрибуції, стереотипізації тощо. Твердження про те, що судження, думка зумовлюють та організують сприймання інформації, впливає саме з цього підходу.

Другий підхід вбачає основну детермінацію сприймання в об'єктивних чинниках, до яких належать зміст та організація повідомлень, характер їх розповсюдження. Відомий ефект Кулішова, згідно з яким результати сприймання зумовлюють підбір та монтаж елементів повідомлень, для представників цього підходу є імпліцитною моделлю організації висвітлення політиків у засобах масової комунікації. А провідною для цього підходу є думка, що володіння ЗМІ є володінням масовою свідомістю.

Однобічна орієнтація лише на один із зазначених підходів не дає змоги, на наш погляд, спрогнозувати результати сприймання сукупності повідомлень про політиків у мас-медіа, оскільки поза увагою залишається аналіз передумов і механізмів розгортання перцептивного процесу та виникнення образу, внутрішньої структури, що лежить в основі перцептивної активності.

Активний характер сприймання постав у центрі уваги в когнітивній психології. Представники цього напрямку зосередили увагу на пошуку та визначенні утворень-посередників, що забезпечують активну форму впорядкування інформації та впливають на процес сприймання наступної інформації. Першим поняттям для визначення таких утворень стало для піонерів когнітивної психології поняття “схема”. Згодом були визначені та описані різні типи когнітивних структур: “прототипи”, “ієрархічні перцептивні схеми”, “комплекс схем”, “фрейми”, “сценарії”, “глибинні семантичні й синтаксичні універсалії”, особистісні конструкти тощо.

Застосування когнітивної парадигми для аналізу комунікативного процесу, сприймання соціальної дійсності та політичних діячів поширилося в багатьох теоріях, серед яких заслуговують на увагу, з нашої точки зору, концепції П.Бурд'є [2] та У.Гемсона [3].

Згідно з концепцією П.Бурд'є, яку він називає “конструктивістським структуралізмом” (або “структуралістським конструктивізмом”), люди живуть у соціальному світі, спрямовують свої дії, розуміють і оцінюють світ за допомогою ментальних

або когнітивних структур, набору схем (моделей), які дослідник визначає як габітус. Габітус — це певна диспозиція дій, способів відчуття, осмислення та оцінювання суб'єктом соціального світу, певна сукупність внутрішніх настанов, що результують засвоєні знання і досвід певного місця перебування в соціальному просторі. Габітус — це “втілені соціальні структури”. Він продукує (через відлиття у певні форми) соціальний світ і сам є продуктом соціального світу, задає принципи, за якими люди роблять вибір, обирають стратегії, якими користуються у світі соціальних відносин, у тому числі і при сприйманні та оцінюванні політичних діячів. Габітус формується колективною історією спільнот і при виявленні в індивідуальних діях все-таки демонструє особливості колективного досвіду певної спільноти.

У центрі уваги У.Гемсона — проблема функціонування комунікативної системи, що розглядається в руслі конструкціоністського підходу. Він вважає, що процеси масової комунікації розгортаються як конструювання значень, їх розповсюдження та засвоєння. При цьому різні соціальні групи прагнуть нав'язувати суспільству свої моделі інтерпретації тих чи тих подій, що призводить до постійної боротьби в мас-медіа за ту чи іншу інтерпретацію. Модель Гемсона, який активно використовує поняття когнітивної психології, має два рівні: культурний (“пакування” повідомлень, дискурс мас-медіа) та когнітивний (обробка повідомлень, суспільна думка). Взаємодія цих рівнів дає соціальне конструювання значення, хоча вони можуть функціонувати і паралельно. Медіа-дискурс є частиною процесу, за допомогою якого індивіди конструюють значення, а суспільна думка — це частина процесу, за допомогою якого журналісти та інші культурні антрепренери поширюють значення в публічному дискурсі. Медіа-дискурс є набором пакетів, що інтерпретують проблему і надають їй певного значення. В центрі пакету — головна ідея, або фрейм, для вироблення значення події. Фрейм розкриває, чого стосується дана проблема. Пакети функціонують у дискурсах мас-медіа за допомогою культурних резонаторів, діяльності спонсорів та практики журналістів.

Пакети розкриваються схемами. У схемі також є основний фрейм, набір позицій і символи. Схеми функціонують як механізми налаштування, зосередження на тому чи іншому типі інформації, визначають, що є, а що не є важливим. Те, що

сприймається, налаштовується під певну схему, а те, що не збігається, відхиляється.

Отже, саме когнітивні структури детермінують процес сприймання. Результатом їх дій є виникнення як перцептивних, так і смислових утворень. При цьому смисли займають місце між сприйманням та розумінням інформації і є як результатом сприймання, так і початковим елементом, моментом інтерпретації інформації, з'єднувальною ланкою між уявленнями і діями.

Для того щоб визначити закономірності смислоутворення, слід передусім з'ясувати, що таке смисл, яка його роль і яке місце він займає у процесі сприймання. Найпоширенішим (а ніні, як вважає А.А.Брудний[1], існує 94 визначення поняття смисл) є визначення смислу як ідеального змісту, сутності, ідеї, кінцевої мети (цінності) будь-чого. Смисл є як цілісним змістом будь-якого висловлювання, що не зводиться до значень його окремих частин та елементів, але зумовлює ці значення. Разом з тим у різних концепціях і теоріях смислу (герменевтика, феноменологія, риторика, семантика, семіотика, лінгвістика, логіка, психологія та ін.) поняття “смисл” має широке й неоднозначне тлумачення. Найчастіше в різних концепціях смисл ототожнюється з такими поняттями, як “значення”, “цінність”, “значущість”, “сутність”, “усвідомленість”.

Неоднозначність тлумачення смислу та відсутність єдиної його теорії пов'язані, на нашу думку, насамперед з тим, що природі смислу властива парадоксальність, прояви якої різноманітні. Так, для людини можуть набути смислу й сенсу не тільки окремі предмети, знаки, символи, мовні конструкції, дії та явища, а й за певних обставин навіть відсутність інформації. Одне й те саме слово може мати різні смисли і водночас один і той самий смисл може бути виражений різними словами. Смисл об'єднує різні частини висловлювань, є цілим, проте не зводиться до цих частин. Закріплений у судженні, смисл для свого прояву потребує нового судження, смисл якого, у свою чергу, відсилає до наступного судження — і так до нескінченності. Саме тому запитання “в якому смислі ? тобто ?” є доречним для будь-якого висловлювання. Смисли забезпечують доступність для свідомості об'єктів і явищ, але самі по собі залишаються непроникними. Будучи очевидним, смисл є невловимим, він вислизає при намаганні визначити його в усій повноті. В одних випадках

для утримання смислу потрібні напруження, в інших він, як нав'язлива ідея, не відступає від людини, робить мислення ригідним. Сміслоутворення завжди пов'язане з динамікою, проте виявляється як зупинка в цьому русі.

Перше наближення до визначення феномена “смысл” не дає чіткого уявлення про нього. Шляхом роз'яснення смислу, на наш погляд, може стати виокремлення його найсуттєвіших властивостей і характеристик, в чому важливу роль може відіграти всебічна концепція смислу, розроблена Ж.Дельозом [4, с.60—72]. Аналіз цієї теорії дав змогу виділити такі найістотніші характеристики смислу.

По-перше, смысл є подією, ефектом. Він виробляється, породжується, тому неможливо сказати, що він існує в речах чи в розумі.

По-друге, смыслы виникають з проблематичного. Відношення між проблемою та її умовами задають смысл як істину самої проблеми, при цьому запитання є однією з найбільш адекватних форм вираження смислу як такого. Ця теза близька до думки Г.Гадамера, згідно з якою “запитання, що стоїть за висловлюванням, — це те єдине, що надає йому смислу” [5, с.66].

По-третє, смысл — це те, що висловлюється, виражається. Він не існує поза тим, що його висловлює (наприклад речення, судження). У змісті висловлювань, услід за Дельозом, можна виділити три різних відношення: денотацію, маніфестацію та сигніфікацію. Денотація визначає зв'язок вислову і зовнішнього стану речей, предметів та явищ. Процедура означення відбувається в поєднанні слів з конкретними образами, які і мають представляти стан речей. Інтуїція означення має вираз “це те, це — не те”, а критерієм і елементом денотації є його істинність або хибність. Друге відношення (маніфестація) полягає у зв'язку висловлювання та суб'єкта, являє собою вираз бажання або віри, яким відповідає висловлювання. Маніфестація є первинною щодо денотації, задає принцип можливих денотацій. Стосовно маніфестації йдеться ще не про істинність або хибність, як у денотації, а про достовірність або ілюзорність. Відношення сигніфікація встановлює зв'язок слова з універсальними чи загальними поняттями або відносно синтаксичних зв'язків. Смысл поєднує ці відношення речення (висловлювання) в одне ціле, і хоча він існує завдяки відношенням речення, проте не зводиться до де-

нотації, маніфестації або сигніфікації, спрямовуючи коло речення від денотації через маніфестацію до сигніфікації та від сигніфікації через маніфестацію до денотації. Смысл є одночасно і станом речей, і тим, як ці речі відображено в реченні. Одною стороною він спирається на зовнішній стан речей, іншою — на речення, яким відтворюється цей стан. Саме тому він сам і є подією.

По-четверте, смысл — це кордон, межа, взаємозв'язок відмінностей між двома термінами дуальності, котрий протиставляє події і стан речей, речі і речення, іменники та дієслова, денотацію і вислів. Смысл — це єдність предмета судження з його змістом, це — цілісність змісту висловлювання.

По-п'яте, виникнення і трансформація смыслу здійснюються структурою, необхідними умовами якої є: 1) дві різні серії, одна з яких визначається як “та, що означає”, а друга — як “та, якою означається”; 2) два розподіли сингулярних точок; 3) елемент, що виконує функцію з'єднання двох серій. Серії у структурі смыслоутворення можуть бути різними: зовні — це серії подій та серії стану речей, на поверхні — серії речей, які означають, та серії речей, якими означають, усередині — серії дієслів і серії прикметників та іменників, серії висловів і серії денотацій. Зв'язки між серіями можуть утворюватися на різних рівнях та з різних елементів, тому можлива велика кількість різноманітних смыслів. Проте знаки залишаються безглуздими доти, поки вони не входять у поверхневу структуру, яка забезпечує резонанс двох серій, що створює умови для подальшого визначення та сигніфікації. Провідну роль у сигніфікації відіграє “здоровий глузд”, який відповідає за процес ідентифікації будь-якого об'єкта, стверджує, що в усіх речей є чітко визначений смысл. Він задає напрямок від непередбачуваного до передбачуваного, від менш диференційованого до більш диференційованого, від незвичайного до звичайного, стверджує при цьому єдиний напрямок. “Здоровий глузд” нерозривно зв'язаний із “загальнозначущим смыслом”, який об'єднує різноманітне і співвідносить його з єдністю конкретної форми об'єкта або з індивідуалізованою формою світу, тобто фіксує самототожність об'єкта як такого.

Таким чином, смысли виникають як цілісність між відмінними елементами завдяки дії структури смыслоутворення.

Необхідними умовами генезису смислу є представленість у проблемному полі відмінних елементів, поєднання та утримання цих елементів у цілісній формі, закріплення та ідентифікація виокремленого за допомогою систем узагальнення та мови.

Вивчення смислоутворення у процесі сприймання повідомлень ЗМІ про політиків може відбуватись щонайменше у трьох напрямках: 1) аналіз елементів комунікативної ситуації сприймання; 2) визначення семантичної структури сукупності повідомлень про політиків; 3) дослідження особистісних та соціально-психологічних передумов і механізмів смислоутворення.

Реалізація першого напрямку, якому і присвячена наша стаття, свідчить, що в процесі сприймання повідомлень ЗМІ про політичних лідерів виникнення смислів залежить від того, які елементи ситуації інформаційної взаємодії беруть участь у процесі смислоутворення. До найважливіших елементів комунікативної ситуації при сприйманні інформації мас-медіа, на нашу думку, належать: актуальна ситуація сприймання та формат повідомлення; особистість комунікатора і форми подання інформації; зміст повідомлення і форми його організації. Відповідно і смисли, що можуть виникати при сприйманні повідомлень про політиків, можна поділити на три групи:

1) смисли щодо ситуації сприймання інформації про політиків та щодо повідомлення про політика взагалі (вербальна форма смислів при цьому може означатись як: щось чув, щось передавали; реклама, пропаганда, брехня, компромат, приниження, тиск, маніпулювання тощо);

2) смисли, що стосуються відносно особистості комунікатора та авторського задуму, втіленого у змісті повідомлення (наприклад, підтримує комунікатор певного політика чи ні; що він має на увазі, передаючи повідомлення; чи є його позиція визначеною та авторитетною тощо);

3) смисли про зміст повідомлення.

Слід зазначити, що смисли першої і другої груп виникають у випадках зміни звичних форм передачі інформації або незвичності самого повідомлення. Основна частина смислів, що виникають при сприйманні, зосереджена навколо змісту повідомлення.

У змісті повідомлення політик, на нашу думку, може бути представлений: 1) ім'ям; 2) описом фактів його політичної

активності, дій (вербальних та невербальних); 3) думками та оцінками судженнями про його особистість і діяльність; 4) самопрезентацією. Відповідно можна виділити і складові змісту повідомлення, навколо яких розгортається смислоутворення. Це: 1) ім'я політика, яке в повідомленнях ЗМІ може бути представлено як власне ім'я або як посада, котру займає політик, або найменуванням, за яким закріпилося у масовій свідомості ім'я політика (наприклад, не перший, але й не другий); 2) опис політика: його висловлювань, політичних дій, фактів про особистість та життєдіяльність; 3) оцінні судження та коментарі стосовно політика; 4) припущення (пропозиції), що лежать в основі суджень; 5) найменування, з якими пов'язують ім'я політика.

У складанні уявлень про політиків та формуванні їхнього іміджу значну роль, з нашої точки зору, відіграють оцінні судження, припущення та найменування, тому що саме ці складові лежать в основі виокремлення політика в політичному просторі та надання йому певних характеристик. Опис політика суттєво впливає на формування уявлень про нього у масовій свідомості при зіставленні його дій з розвитком суспільства та вирішенні нагальних соціальних проблем або у разі винятковості дій політика.

Оцінні судження про політиків у повідомленнях засобів масової інформації різноманітні і мають широкий спектр прояву. Для виокремлення тих складових, що несуть у собі характеристику політичних лідерів, ми пропонуємо аналізувати їх за такою схемою: 1) авторство суджень, думок (авторські, більшості, окремих соціальних груп, партій та організацій, окремих політиків або експертів, простих громадян); 2) оцінка якості події, в якій брав участь політик; 3) оцінка зовнішнього вигляду, мовлення, рухів політика; 4) оцінка політичних дій; 5) прогноз наслідків активності політика; 6) оцінка змісту висловлювань; 7) оцінка намірів; 8) оцінка особистісних якостей; 9) оцінка оточення; 10) загальна оцінка політика (позитивна, негативна).

Кількість елементів комунікативної ситуації сприймання інформації про політиків, як бачимо, є значною, тому і можливих смислів може бути безліч. Проте побудова повідомлень, що передбачає виникнення у реципієнтів необхідних для комунікатора смислів (детальний аналіз урахування реакцій реципієнтів у структурі повідомлень про політиків зроблений Г.Почепцовим

[6]), вибірковість сприймання при отриманні інформації та установлені шляхи обробки інформації зменшують кількість можливих смислів, що дає змогу визначати типові способи смислоутворення.

Слід мати на увазі, що розгортання смислоутворення при сприйманні інформації про політиків відбувається разом з процесом створення уявлень про політиків, яке може бути представлене як відповідь на три запитання: 1) хто? (означення політика); 2) який? (характеристика політика); 3) яку цінність, сенс для мене має політик? Відповіді на перше і друге запитання перетинаються і взаємодоповнюють одна одну, утворюють єдність в уявленнях про політика, яка закріплюється у ставленні до нього і може набувати вигляду відповіді на третє запитання. Сформовані уявлення про політиків стають чинниками, що впливають на подальше виникнення смислів у процесі сприймання інформації мас-медіа про політичних лідерів.

Таким чином, для прогнозу смислів, які можуть виникнути в процесі сприймання повідомлень про політиків, треба знати: як розповсюджується інформація про політиків; хто і де сприймає інформацію та яку саме; елементи змісту повідомлень та ситуації сприймання інформації, навколо яких можливе виникнення смислів; типові способи смислоутворення, що властиві різним соціальним групам.

РЕЗЮМЕ

Рассмотрены различные теоретические подходы к изучению места и роли смыслообразования в процессе восприятия сообщений СМИ о политических лидерах. Выделены и описаны наиболее существенные черты и характеристики смысла, определены и обоснованы элементы сообщений мас-медиа, которые играют определяющую роль в становлении смыслов. Намечены условия, необходимые для составления прогнозов о возникновении возможных смыслов при восприятии информации о политиках.

SUMMARY

Author presents different theoretical approaches to studying the place and the role of reasoning in the process of perception of

media messages about political leaders. The most significant traits and characteristics of reasoning were defined and described. Also were defined and substantiated elements of media messages which play leading role in the reasoning process. A conditions described, necessary for making prognoses about appearing of new reasons during the perception of information about politicians.

Література

1. *Смирнов С.Д.* Психология образа: проблема активности психического отражения. — Москва, 1985.
2. *Бурдые П.* Социология политики. — Москва, 1993.
3. *Почепцов Г.* Теория коммуникации. — Москва: Центр, 1998.
4. *Делез Ж.* Логика смысла. — Екатеринбург, 1998.
5. *Гадамер Г.Г.* Семантика и герменевтика //Актуальность прекрасного. — Москва, 1991.
6. *Почепцов Г.* Имиджелогия: теория и практика. — К., 1998.

© **Допіра А.І.**

ЗМІСТ

<i>Слюсаревський М.М.</i> Інститут соціальної та політичної психології: п'ять років творчого пошуку і подальші перспективи	3
--	---

ПСИХОЛОГІЧНА НАУКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІЗНАННЯ СУСПІЛЬНИХ ЯВИЩ: ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ

<i>Татенко В.О.</i> Про теоретико-методологічні засади психологічного дослідження суспільних явищ	19
<i>Маноха І.П.</i> Проблема методологічної кризи у психології: різновиди тлумачення міфів	27
<i>Каліна Н.Ф.</i> Несвідомі аспекти конституюючої здатності психічного	36
<i>Корнієнко А.А.</i> Теоретичні моделі дослідження професійної задоволеності людини працею	43

ПРОБЛЕМИ ПСИХОСОЦІОГЕНЕЗУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

<i>Донченко О.А.</i> Консолідація суспільства: погляд крізь призму архетипної моделі еволюції соціальних систем	50
<i>Мар'єнко Б.С.</i> Психологічні аспекти політичної ідентифікації	64
<i>Романенко Ю.В.</i> Архетипи візантійського менталітету і його сучасні втілення	69
<i>Овчаров А.О.</i> Типологія організаційних структур у суспільстві, що змінюється	82

ОСОБИСТІТЬ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЇЇ РОЗВИТКУ

<i>Титаренко Т.М.</i> Неспроможність до життєвого вибору: спроба особистісної типологізації	94
<i>Горностай П.П.</i> Психологічні ролі у структурі особистості	104

<i>Царюк Л.А.</i> Локус контролю як один з основних чинників вибору стратегії поведінки в ситуації соціально-психологічної напруженості.....	111
<i>Гундєртайло Ю.Д.</i> Особистісна міфологія як модель суб'єктивної реальності	122
<i>Любченко О.О.</i> Релігійна обдарованість і форми її прояву	128

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

<i>Овдієнко Л.Н.</i> Політична культура у контексті освітніх трансформацій: філософсько-культурологічний аспект.....	136
<i>Жадан І.В.</i> Проблеми та соціально-психологічні особливості формування політичної культури молоді.....	143
<i>Малхазов О.Р.</i> Психологічна модель управління процесом формування політичних настанов підростаючої особистості.....	149

ПСИХОЛОГІЯ ВЛАДНО-ПІДВЛАДНИХ ВІДНОСИН І МАСОВІ ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

<i>Васютинський В.О.</i> Соціально-психологічні параметри емпіричного дослідження політичної влади	157
<i>Хазратова Н.В.</i> Проблема психологічної детермінації взаємин особистості і держави	167
<i>Фролов П.Д.</i> Структурно-динамічна модель дослідження сприймання політичного лідера електоратом.....	181
<i>Допіра А.І.</i> Сміслоутворення у процесі сприймання повідомлень ЗМІ про політичних лідерів	190

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Слюсаревский Н.Н.</i> Институт социальной и политической психологии: пять лет творческого поиска и дальнейшие перспективы	3
--	---

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА КАК ИНСТРУМЕНТ ПОЗНАНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ ЯВЛЕНИЙ: ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

<i>Татенко В.А.</i> О теоретико-методологических основах психологического исследования общественных явлений.....	19
<i>Маноха И.П.</i> Проблема методологического кризиса в психологии: разновидности толкования мифов	27
<i>Калина Н.Ф.</i> Бессознательные аспекты конституирующей способности психического	36
<i>Корниенко А.А.</i> Теоретические модели исследования профессиональной удовлетворенности человека трудом	43

ПРОБЛЕМЫ ПСИХОСОЦИОГЕНЕЗА УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

<i>Донченко Е.А.</i> Консолидация общества: взгляд сквозь призму архетипной модели эволюции социальных систем.....	50
<i>Марьенко Б.С.</i> Психологические аспекты политической идентификации	64
<i>Романенко Ю.В.</i> Архетипы византийского менталитета и его современные воплощения	69
<i>Овчаров А.А.</i> Типология организационных структур в изменяющемся обществе.....	82

ЛИЧНОСТЬ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ЕЕ РАЗВИТИЯ

<i>Титаренко Т.М.</i> Неспособность к жизненному выбору: попытка личностной типологизации	94
<i>Горностай П.П.</i> Психологические роли в структуре личности.....	104
<i>Царюк Л.А.</i> Локус контроля как один из основных факторов выбора стратегии поведения в ситуации социально- психологической напряженности	111
<i>Гундერთайло Ю.Д.</i> Личностная мифология как модель субъективной реальности	122
<i>Любченко Е.О.</i> Религиозная одаренность и формы ее проявления	128

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В СОЦИАЛЬНОМ И ПОЛИТИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИЯХ

<i>Овдиенко Л.Н.</i> Политическая культура в контексте образовательных трансформаций: философско- культурологический аспект	136
<i>Жадан И.В.</i> Проблемы и социально-психологические особенности формирования политической культуры молодежи.....	143
<i>Малхазов А.Р.</i> Психологическая модель управления процессом формирования политических установок подрастающей личности.....	149

ПСИХОЛОГИЯ ВЛАСТНО-ПОДВЛАСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ И МАССОВЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ

<i>Васютинский В.А.</i> Социально-психологические параметры эмпирического исследования политической власти	157
<i>Хазратова Н.В.</i> Проблема психологической детерминации взаимоотношений личности и государства	167
<i>Фролов П.Д.</i> Структурно-динамическая модель исследования восприятия политического лидера электоратом.....	181
<i>Допира А.И.</i> Смыслообразование в процессе восприятия сообщений СМИ о политических лидерах.....	190

CONTENTS

<i>Sljusarevskij M.</i> Institute of Social and Political Psychology: five years of creative search and further perspectives	3
--	---

PSYCHOLOGICAL SCIENCE AS AN INSTRUMENT OF UNDERSTANDING THE SOCIAL PHENOMENA: THEORY AND METODOLOGY

<i>Tatenko V.</i> About theoretical-metodological fundamentals of psychological research of social events.....	19
<i>Manoha I.</i> Problem of methodological crisis in psychology: variations of myth interpretation	27
<i>Kalina N.</i> Unconscious aspects of constituting ability of psychical	36
<i>Kornienko A.</i> Theoretical models of studying the professional job satisfaction.....	43

PSYCHOSOCIOGENETIC ISSUES OF UKRANIAN SOCIETY

<i>Donchenko O.</i> Social consolidation: perspective of archetypal model of social system evolution	50
<i>Marjenko B.</i> Psychological aspects of political identification.....	64
<i>Romanenko Y.</i> Archetypes of Byzantium mentality and their contemporary embodiments	69
<i>Ovcharov A.</i> Typology of organizational structures in changing society	82

PERSONALITY AND SOCIAL-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF ITS DEVELOPMENT

<i>Titarenko T.</i> The inability to make life choices: an attempt of personality typologization	94
<i>Gornostay P.</i> Psychological roles in personality structure.....	104
<i>Tsarjuk L.</i> Locus of control as one of main factors to choose a behavioral strategy during the situation of social-psychological tension	111

<i>Gundertailo Y.</i> Personal methodology as a model of subjective reality.....	122
<i>Lubchenko O.</i> Religious giftness and forms of its expression.....	128

**PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF EDUCATION
AND UPBRINGING IN SOCIAL AND POLITICAL DIMENSIONS**

<i>Ovdienko L.</i> Political culture in the context of educational transformations: philosophical-cultural perspective.....	136
<i>Zhadan I.</i> Problems and social-psychological features of forming the youth political culture	143
<i>Malhazov O.</i> Psychological model of managing the process of forming political attitudes for a growing person	149

**THE PSYCHOLOGY OF OVERPOWERING-UNDERPOWERING
RELATIONSHIPS AND MASS INFORMATIONAL PROCESSES**

<i>Vasjutinskyj V.</i> Social-psychological parameters of empirical research of political power	157
<i>Hazratova N.</i> The problem of psychological determination of the interrelation between personality and a state.....	167
<i>Frolov P.</i> Structural-dynamical model of studying the perception of political leader by an electorate	181
<i>Dopira A.</i> Reasoning in the process of perception of media messages about political leaders.....	190

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Засновано в 1995 році

В и п у с к 2 (5)

Редактор *З.А.Городиська*

Оператори: *Н.Л.Заболотна, Т.В.Костиренко, Л.Я.Михайлюк,
О.М.Ратаніна, Н.С.Рачківська*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого в Інституті соціальної
та політичної психології АПН України *Л.П.Черниш*

Підписано до друку 17.11.1999р. Формат 84x108/32. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 10,5. Обл.-вид. арк. 11,0.
Тираж 100 пр. Зам. №

Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С.Д.Максименко, М.М.Слюсаревський та ін. — К.: Агропромвидав України, 1999. — Вип. 2 (5). — 208с.: іл. — Резюме, зміст укр., рос., англ. мов.

ISBN 996-558-028-0

У 1999 р. Інститут соціальної та політичної психології АПН України відзначив 5-ту річницю від часу свого створення. Цій даті присвячено нинішній випуск збірника. Його автори розглядають широке коло актуальних проблем, що розробляються в інституті: від теорії та методології соціально-психологічних і політико-психологічних досліджень, з'ясування природи й сутності психосоціальних явищ до виявлення соціально-психологічних детермінант розвитку особистості, аналізу психологічних механізмів соціалізації підростаючого покоління, формування його політичної культури в контексті реформування освіти.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів і студентів.

В 1999 г. Институт социальной и политической психологии АПН Украины отметил 5-ю годовщину со дня своего создания. Этой дате посвящен нынешний выпуск сборника. Его авторы рассматривают широкий круг актуальных проблем, разрабатываемых в институте: от теории и методологии социально-психологических и политико-психологических исследований, раскрытия природы и сущности психосоциальных явлений до выявления социально-психологических детерминант развития личности, анализа психологических механизмов социализации подрастающего поколения, формирования его политической культуры в контексте реформирования образования.

Для социальных и политических психологов, специалистов по смежным наукам, преподавателей и студентов.

In 1999 the Institute of Social and Political Psychology of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine celebrated the 5th anniversary since its foundation. Present collection of articles is dedicated to this date. The authors reviewed the wide scope of current issues researched in the Institute: from the theories and methodology of social-psychological and political-psychological studies, clarifying the nature and essence of psychological events, to defining the social-psychological determinants of developing personality, analyzing the psychological mechanisms of socialization of the new generation, forming of its political culture in the context of education reformation.

For use by social and political psychologists, specialists from related fields, lecturers and students.

ББК 88.5 я 43